

Journal of the Gujarat Research Society

ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક

ISSN 0374-8588

'Do Research For the Good of Mankind'

- Pt. Jawaharlal Nehru

Vol. LVI

Nos. 1-2

January-June, 2011

Editors

Dr. Bharati Shelat

Dr. Krishnakant Kadakia

કર્મણ્યેવાધિકારસ્તે મા ફલેષુ કદાચન ।

મા કર્મફલહેતુર્ભૂર્મા તે સઙ્ગોઽસ્ત્વકર્મણિ ॥૨.૪૭॥

સમઃ શત્રૌ ચ મિત્રે ચ તથા માનાપમાનયોઃ ।

શીતોષ્ણસુખદુઃખેષુ સમઃ સઙ્ગવિવર્જિતઃ ॥૧૨.૧૮॥

તુલ્યનિન્દાસ્તુતિર્મૌની સંતુષ્ટો યેન કેનચિત્ ।

અનિકેતઃ સ્થિરમતિર્ભક્તિમાન્મે પ્રિયો નરઃ ॥૧૨.૧૯॥

સર્વભૂતેષુ યેનૈકં ભાવમવ્યયમીક્ષતે ।

અવિભક્તં વિભક્તેષુ તજ્ઞાનં વિદ્ધિ સાત્ત્વિકમ્ ॥૧૮.૨૦॥

(ભગવદ્ગીતા)

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી, અમદાવાદ

50th Year of its establishment

GUJARAT RESEARCH SOCIETY
Completes

75
Glorious Years

1936-2011

*of dedicated contribution to the
welfare of the community & education.*

Ramkrishna Mission Marg, Dr. Madhuri Shah Campus, Khar (W.) Mumbai-400052.

Phone : 26462691, 26041031, Fax : 26047398/26041192

E-mail : grs@bom5.vsnl.net.in hjee@rediffmail.com, jml@bom5.vsnl.net.in

MILESTONES

- * 1936 Establishment of Gujarat Research Society
- * 1937 Registration of the Society
- * 1938 Publication of the Journal of Gujarat Research Society
- * 1953 Registered as a Public Charitable Trust
- * 1954 Psychological Research Institute
- * 1955 Child Guidance Clinic
- * 1956 Vocational and Educational Guidance Centre
- * 1959 Opening Ceremony of 'Samshodhan Sadan' of Gujarat Research Society
- * 1961 Health Research Institute
- * 1965 Lions Juhu Centre for Children in Need of Special Care
- * 1968 M.N. Munshi and Smt K.M. Munshi Diagnostic Clinic
- * 1969 Hansraj Jivandas College of Education
- * 1979 Dr. Madhuri Shah Nursery & K.G. School (formerly known as Bloomingdales)
- * 1980 Jasudben M.L. School
- * 1985 Chandaben Mohanbhai Patel Rehabilitation Workshop
- * 1986 Hosted an International Conference of World Education Fellowship
- * 1989 Naming of the Society's premises as Dr. Madhuri Shah Campus
- * 1990 Diploma in Early Childhood Care and Education
- * 1993 Silver Jubilee Celebrations of H.J. College of Education
- * 1994 Pushpa Navnit Shah Centre for Lifelong Learning
- * 1996 Diamond Jubilee Celebrations of Gujarat Research Society
- * 1996 Swar Noopur - a Cultural Centre
- * 1999 Celebrations of 20 years of Dr. Madhuri Shah Nursery & K. G. School and Jasudben M. L. School, AHMEDABAD
- * 1961 Establishment of Ahmedabad branch of Gujarat Research Society.

Editorial

The Gujarat Research Society, Ahmedabad, established in the year 1961, 12th March, has completed its fifty years recently. On the occasion of the celebrations of the golden Jubilee year of the society, we have decided to bring out the life and contribution of various pioneer workers, who gave great thrust and impetus to the development of the society. Among these pioneers are Dr. P. G. Shah, Dr. Dhirajlal Dhanjibhai Shah, Shri Harsiddhabhai Divetia, Dr. Jivraj Mehta, Dr. Hansaben Mehta, Dr. Madhuriben Shah, Dr. Kanaiyalal Munshi, Smt. Lilavatiben Munshi and Padmashree, Dr. K. K. Shastri. We have included in this special issue, a detailed sketch of works done by Late shri Harsiddhabhai Divetia, Late Dr. P. G. Shah, Late Dr. Dhirajlal Shah, Late Dr. Jivraj Mehta, Late Dr. Madhuriben Shah, Late Dr. K. M. Munshi, Late smt. Lilavatiben Munshi and Late Dr. K. K. Shastri. This is supported by some of the photographs of the various functions that they held at society, during the course of 75 years of its main Branch at Mumbai establishment.

There are three articles which are reproduced from the previous issues of the Journal. viz 'Dr. Jivraj Mehta as I know him' by Dr. H. I. Jhala (Vol. XXV, July, 1963, no. 3/99); 'Dr. Kanaiyalal Maneklal Munshi' by Dr. Janardan Pandya (Vol. XXIV, Octo., 1962, no. 4/96) and 'Colonel James Tod' by Shree P. G. Shah (Vol. XXIII, Oct., 1961, no. 4/92). These articles will definitely throw light on the work and enthusiasm of various workers at the society exhibited during those years. The above mentioned articles and sketches would definitely inspire the readers on this special occasion.

The present issue contains articles on history, culture, architecture, epigraphy, Sanskrit language and literature, education, Gandhi Darshan etc. We hope the present issue will be useful to the readers and researchers.

editors

Bharati K. Shelat

Krishnakant Kadakia

14 October, 2011

પ્રમુખશ્રીનું નિવેદન

‘ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી’ની મુખ્ય શાખા મુંબઈમાં કાર્યરત છે જેના ચેરમેન શ્રી કલ્લોલિનીબહેન હજરત છે. માનવ કલ્યાણ અર્થે ઉપયોગી જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવો અને કેળવણીનો પ્રસાર કરવો તથા જ્ઞાનની સર્વ શાખાઓમાં થતાં સંશોધનોને આગળ વધારવાના ઉદ્દેશથી આ સંસ્થા કાર્યરત છે.

ગુજરાતમાં આ કાર્યનો પ્રારંભ થાય અને વિકસે તે ઉદ્દેશથી ૧૨મી માર્ચ, ૧૯૬૧ના રોજ અમદાવાદમાં તેની શાખા શરૂ કરવામાં આવી. તે સમયના ગુજરાત રાજ્યના પ્રથમ મુખ્યમંત્રી ડૉ. શ્રી જીવરાજ મહેતા, પ્રોફેસરશ્રી સી.એન. વકીલ, શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા તથા શ્રી પોપટલાલ જી. શાહનો આ સંસ્થાની સ્થાપનામાં મૂલ્યવાન ફાળો હતો.

સંસ્થાને ગતિશીલ બનાવવામાં શ્રીમતી હંસાબહેન મહેતા, શેઠશ્રી ચંદ્રકાન્તભાઈ જગાભાઈવાળા, શેઠશ્રી આત્મારામભાઈ સુતરિયા તથા ડૉ. સુમંતભાઈ શાહે અધ્યક્ષ સ્થાનોએ રહી સંસ્થાને ઉત્તરોત્તર વિકસાવી અને ગુજરાતમાં તેનો મહિમા વધાર્યો.

ડૉ. સૂર્યપ્રસાદ મહેતા તથા ડૉ. વિશ્વનાથ અનંત વણીકર જેવા મહાનુભાવોની ઉપાધ્યક્ષ તરીકેની સેવાઓથી રિસર્ચ સોસાયટી ગુજરાતમાં એક મહત્વની સંસ્થા બની ગઈ. પ્રો. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી તથા શ્રી ઠાકોરભાઈ ગોરધનદાસ પટેલ જેવા નિયામકોએ સંસ્થાની વિકાસયાત્રાને અનેક દિશામાં વિસ્તારી હતી. સંસ્થાના કન્વીનર પદે પ્રો. કમળાબહેન સુતરિયા તેમજ ગુજરાતના વિદ્વાનો, શ્રેષ્ઠીઓ, સારસ્વતો અને સરકારી તંત્રના સહકારથી, સોસાયટીએ અગ્રગણ્ય સંસ્થાઓમાં સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું. ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક જીવનને ચૈતન્યથી ધમકતું કરનાર સૌનો મહિમા કરીએ એટલો ઓછો છે.

મારા પિતાજી સ્વ. ડૉ. સુમન્તભાઈ શાહનું તા. ૧૪-૧-૨૦૦૧ના રોજ દેહાવસાન થતાં તા. ૧૭-૧-૨૦૦૧ના રોજ ‘ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી’ના પ્રમુખ તરીકે સંસ્થાના સૌ આદરણીય સભ્યોએ સર્વાનુમતે મારી વરણી કરી ત્યારથી આજ પર્યન્ત તેઓએ મને સાથ અને સહકાર આપ્યો અને મારા પથદર્શક બન્યા છે. તેમાં પણ પ્રેમ અને સદ્ભાવની સાક્ષાત્ મૂર્તિ સમાન પરમ આદરણીય કલ્યાણભાઈ ત્રિકમલાલ શાહ કે જેમને વિદ્યા, વિનય અને વિવેકના ત્રિવેણી સંગમ સમાન વ્યક્તિ ગણું છું, તેમના માર્ગદર્શન હેઠળ સંસ્થા તેનું અગ્રગણ્ય સ્થાન ટકાવી શકી છે. તેમનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનું છું.

સંસ્થા દ્વારા પ્રગટ થતા જર્નલની ગુણવત્તા જાળવવા માટે ડૉ. કીર્તિભાઈ શેલત તથા ડૉ. ભારતીબહેન શેલતની કર્મઠતાને બીરદાવું છું. સંસ્થાની વહીવટી કામગીરીમાં સતત જાગૃત રહી કાર્યકુશળતાનો નિરંતર પરિચય કરાવતા શ્રી ગૌરાંગભાઈ દિવેટિયાને કેમ ભૂલું ? તાજેતરમાં સમાજ પરિવર્તનના ભેખધારી એવા સંનિષ્ઠ ડૉ. પંકજભાઈ શાહ, શ્રી ક્ષિતીશભાઈ શાહ અને શ્રી સિદ્ધાર્થભાઈ મણકીવાલા જે ઉત્સાહથી સંસ્થાની

વિકાસયાત્રામાં સહભાગી બન્યા છે તેમનો સહયોગ મારી પ્રેરણા અને બળ બન્યાં છે.

આ સંસ્થાએ ૧૨મી માર્ચ, ૨૦૧૧માં તેની કારકિર્દીનાં પ્રયાસ વર્ષ પૂરા કર્યાં છે તે નિમિત્તે આ સંસ્થા સુવર્ણ જયંતી ઉજવી રહી છે ત્યારે સંબંધોના સાંનિધ્યમાં જીવવા માટે અને માનવજીવનને સાર્થક બનાવવા માટે સંસ્થાની રચનાત્મક અને સકારાત્મક પ્રવૃત્તિઓમાં આજ પર્યન્ત આપ સૌએ જે સાથ અને સહકાર આપ્યો છે તે માટે સંસ્થાવતી કૃતજ્ઞતા વ્યક્ત કરું છું, સંસ્થાના વિકાસ કાર્યમાં આપનો હકારાત્મક પ્રતિભાવ અમારી પ્રેરણા અને બળ બનશે.

આપણા સહિયારા પુરુષાર્થથી જીવનને સાત્ત્વિક, તાત્ત્વિક અને સક્ષમ બનાવનાર અભિગમ દ્વારા ‘ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી’ સમાજનું કલ્યાણકારી અંગ બને એ જ અભ્યર્થના છે.

ડૉ. નીતિન સુમન્ત શાહ
પ્રમુખ,
ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી,
અમદાવાદ

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી

સંસ્થાનો અહેવાલ

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીની અમદાવાદ શાખાની સ્થાપના તા. ૧૨-૩-૬૧ના રોજ થયેલી. આ સંસ્થાને ચાલુ વર્ષે પચાસ વર્ષ પૂરાં થાય છે તે પ્રસંગે ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીની મુંબઈ ખાતેની મુખ્ય શાખા તથા અમદાવાદની શાખાની પ્રવૃત્તિઓ, હેતુઓ અને ઉદ્દેશો અત્રે પ્રકાશિત કરવાનું યોગ્ય ગણાશે.

સન ૧૯૩૫ના અરંસામાં શ્રી પોપટલાલ ગો. શાહ યુરોપ ગયેલા ત્યારે લંડનની રોયલ સોસાયટીના સંપર્કમાં આવેલા અને તેનો ઇતિહાસ, અસ્તિત્વ અને શક્તિનો પરિચય થતાં એના જેવી સંસ્થા ગુજરાતમાં સ્થાપવાની તેમને પ્રેરણા થયેલી. ૧૯૩૬ના અરંસામાં તેમણે આ વિચાર શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દીવેટિયા તથા અન્ય પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો સમક્ષ રજૂ કર્યો, જે બધાએ ઉત્સાહથી વધાવી લીધો. અને જેના પરિણામસ્વરૂપે શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દીવેટિયા, પ્રો. સી.એન.વકીલ, ડૉ.જીવરાજ મહેતા વગેરેનો સહકાર મળતાં મુંબઈમાં ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીની સ્થાપના ૧૯૩૬માં થયેલી.

આ સોસાયટીનો ઉદ્દેશ જ્ઞાનની સર્વ શાખાઓમાં થતાં સંશોધનોને આગળ વધારવા, વ્યવસ્થિત કરવા અને એક તંતુબદ્ધ બનાવવા એ સાથે ગુજરાત અને એની નિકટના પ્રદેશોની સાથે સંબંધ ધરાવતા અનેક વિષયોને લગતી મૂળગત યથાતથ સામગ્રી એકઠી કરવી અને પ્રકાશિત કરવી એ રહ્યો છે. જેમાં મુખ્યત્વે આરોગ્ય, ખોરાક, શારીરિક સપ્રમાણતા, માનસિક સ્વાસ્થ્ય જેવા વૈજ્ઞાનિક પ્રશ્નો પર લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરવું એવો ઉદ્દેશ અને હેતુ રહ્યો છે. ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છના પ્રદેશોના વિવિધ પ્રશ્નોનો ઉકેલ સંશોધનની દૃષ્ટિએ કરવા અંગે મંડળમાં એકમત પ્રવર્તતો હતો.

મુંબઈમાં ૧૯૩૬માં આ મંડળ અને સોસાયટીની સ્થાપના સ્વ. પોપટલાલ શાહની પ્રેરણાથી અને શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દિવેટિયા, તથા અન્ય પ્રતિષ્ઠિત વ્યક્તિઓના સહકાર ને ઉત્સાહથી થઈ. ત્યારબાદ પ્રોફે. સી.એન. વકીલના ઉત્સાહથી આ મંડળનું ત્રૈમાસિક ૧૯૩૮ ના ઓક્ટોબરમાં શ્રી ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીની જયંતિના ઉત્સવ પ્રસંગે શરૂ કરવામાં આવ્યું. અને તેમાં સંશોધનના વિષયોમાં વિદ્વતા અને અન્વેષણથી ભરેલા લેખોનો સમાવેશ કરવામાં આવતો. આ ત્રૈમાસિક ૧૯૩૮ થી ૧૯૮૫ સુધી અવિરત પણે પ્રસિદ્ધ થયું. ૧૯૮૫ પછી સંજોગોવશાત્ આ ત્રૈમાસિક પ્રસિદ્ધ થતું અટકેલું, જે ૨૦૦૭ થી ડૉ. ભારતીબેન શેલત તથા ડૉ. કૃષ્ણકાન્ત કડકિયાના માર્ગદર્શન હેઠળ ફરીથી શરૂ કરવામાં આવેલ અને અત્યાર સુધીમાં દરેક વર્ષના બે લેખે આઠ અંકો પ્રસિદ્ધ થયા છે અને ૨૦૧૧નો જાન્યુ.-જૂનનો અંક પ્રસિદ્ધ થવાની તૈયારીમાં છે.

સને ૧૯૬૦માં મુંબઈ રાજ્યના ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્ર એવા બે ભાગ પડ્યા ત્યારે સોસાયટીની પ્રવૃત્તિઓ સીમિત ન બની રહે તે હેતુથી ગુજરાતના પ્રથમ કક્ષાના નગર અમદાવાદમાં તા. ૧૨-૩-૬૧ના રોજ આ સોસાયટીની અમદાવાદ શાખાની સ્થાપના કરવામાં આવી. સ્વ. પોપટલાલ ગો. શાહ, શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દીવેટિયા અને ડૉ. જીવરાજ મહેતાના માર્ગદર્શનનો અમદાવાદની શાખાને લાભ મળ્યો અને સંસ્થાના પ્રથમ અધ્યક્ષ તરીકે ડૉ. શ્રીમતી હંસાબેન જી. મહેતા અને મંત્રી તરીકે પ્રો. કે.કા.શાસ્ત્રીના માર્ગદર્શન નીચે આ સંસ્થાનું કાર્ય વિકાસ પામતું રહ્યું.

આ વિકાસ શ્રેણીમાં સ્વ. ડૉ. ધીરજલાલ ધ. શાહના અપ્રતિમ ઉત્સાહથી સંસ્થાના કાર્યમાં નવો વેગ આવ્યો. અમદાવાદની નવી કાપડ માર્કેટના માજી પ્રમુખ સ્વ.શ્રી આત્મારામ ભોગીલાલ સુતરિયા, સ્વ. પ્રા. કમળાબેન સુતરિયા તથા સ્વ. ડૉ. સુમન શાહ વગેરેએ સંસ્થાની કાર્યવાહીમાં અપ્રતિમ ઉત્સાહથી રસ લઈ

સંસ્થાને પગભર કરી.

શરૂઆતમાં શાખાનું કાર્યાલય માણેકચોકમાં સાંકડીશેરીમાં સ્વ. નટવરલાલ ગો. શાહના, હરિભક્તિની પોળના મકાનમાં હતું. ત્યાર બાદ ઝવેરીવાડમાં ભાડાના મકાનમાં ખસેડવામાં આવ્યું. દરમિયાન શ્રી પોપટલાલ શાહ તથા પ્રો. કે.કા.શાસ્ત્રીના પ્રયત્નોથી ગુજરાત સરકાર તરફથી અત્યારે સંસ્થાનું જ્યાં મકાન છે ત્યાં પાલડીમાં ૧૧૦૦ ચો.મિ. જમીન રેવન્યુ ફી બક્ષિસ આપવામાં આવી જેના ઉપર ગુજરાત સરકારના આરોગ્ય અને શિક્ષણ તંત્ર તરફથી મળેલાં અનુદાનો અને સ્થાનિક ગૃહસ્થોનાં દાનોથી સંસ્થાની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળે તેવું મકાન ઊભું કરવામાં આવ્યું, જ્યાં છેલ્લાં પચાસ વર્ષથી સંસ્થા પોતાની વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી રહી છે.

શરૂઆતમાં અમદાવાદ શાખા ખાતે બે વિભાગો શરૂ કરવામાં આવેલા : ૧. ભાષા વિભાગ અને ૨. આરોગ્ય વિભાગ.

૧. ભાષા વિભાગ : આ વિભાગનો આરંભ જાણીતા ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રી ડૉ. અંબાલાલ ન. દવેના હાથે થયો હતો. પરંતુ તેઓને અન્યત્ર જવાનું થતાં આ વિભાગ સંસ્થાના એ સમયના મંત્રી પ્રો. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રીએ સંભાળવાનું નક્કી થયું અને એ કાર્ય એમણે પૂરા ઉત્સાહથી સંભાળી લીધું. એમણે સમગ્ર ગુજરાત રાજ્યની બોલીની દૃષ્ટિએ ૨૦-૨૦ માઈલના વિભાગ પાડી સમગ્ર રાજ્યની પ્રાદેશિક તેમજ જાતીય બોલીઓની મોજણીની રૂપરેખા તૈયાર કરી આપી. એમણે જાતે સર જયોર્જ એ ગ્રિયર્સનના લિંગવીસ્ટીક સર્વે ઑફ ઇન્ડિયાના નવમા ગ્રંથના ત્રીજા ખંડ ભીલી બોલીઓનો ગુજરાતી અનુવાદ કરી આપ્યો. જેના કેટલાક હપ્તા મુંબઈની મુખ્ય સંસ્થાના ત્રૈમાસિકમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યા છે. સંસ્કૃત ભાષાશાસ્ત્ર ઉપર એક, ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્ર ઉપર ત્રણ, તેમ ગુજરાતી વ્યાકરણના મહત્વના ત્રણ ગ્રંથ પણ તેમણે તૈયાર કરી આપ્યા. યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ દ્વારા પ્રસિદ્ધ થયેલો બૃહદ્ ગુજરાતી કોષ (બે ખંડોમાં) એમનું મહત્વનું પ્રકાશન છે. સ્વ. પોપટલાલ શાહની ભાવનાને સજીવ રાખવા એમણે દસ ભાષાનો ‘વનૌષધિકોશ’ તૈયાર કરી આપ્યો છે જેનું પ્રકાશન વડોદરા યુનિવર્સિટીના પ્રાચ્ય વિદ્યામંદિર તરફથી થયેલ છે. એમનું એક આંતરરાષ્ટ્રીય કાર્ય તે સંસ્કૃત મહાભારતના બીજરૂપ માત્ર ૮૮૦૦ શ્લોકોની જયસંહિતા તારવી આપી, જેનું પ્રકાશન આ સોસાયટીએ કરી પોતાના ગૌરવમાં ઊમેરો કર્યો છે. આ ઉપરાંત તેમણે બીજાં ભારતસંહિતા તથા જોડણીલક્ષી અને અન્ય પ્રકાશનો બહાર પાડ્યાં છે.

મુંબઈની શ્રી નાથીબાઈ દામોદરદાસ ઠાકરસી મહિલા યુનિવર્સિટી તરફથી પ્રો. કે.કા.શાસ્ત્રીને પીએચ.ડી.ની વિદ્યાર્જિનીઓ તૈયાર કરી આપવાનું નિમંત્રણ મળતાં સંસ્થાના આશ્રયે બે વિદ્યાર્જિનીઓએ એમના માર્ગદર્શન નીચે મહાનિબંધ તૈયાર કર્યા જે માન્ય થયા અને બંને બહેનોને એ માટે યુનિવર્સિટીએ પીએચ.ડી. પદવીને પાત્ર ગણ્યા. તેમજ એક વિદ્યાર્જિની ‘દયારામની કવિતામાં તત્ત્વજ્ઞાન’ એ વિષય પર કાર્ય કરી ઉત્તીર્ણ થઈ. ૧૯૮૫થી એસ.એન.ડી.ટી. યુનિવર્સિટીએ સંસ્થાને પીએચ.ડી.ની વિદ્યાર્જિનીઓ તૈયાર કરવાની માન્યતા આપેલી. ભાષા વિભાગ વધુ કાર્યરત થાય એ માટે જાણીતાં કેળવણીકાર અને વિદુષી પ્રો. કમળાબેન ર. સુતરિયાની માનાર્હ અધ્યાપક તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવેલી, જેમણે મધ્યકાલીન ગુજરાતીના એક અપ્રસિદ્ધ ઐતિહ્યમૂલક કાવ્ય સારંગકૃત ભોજપ્રબંધનું સંપાદનકાર્ય સંભાળેલું. આ ઉપરાંત કમળાબેન સંસ્થાના સંચાલનકાર્યમાં પણ ચીવટપૂર્વક અને ઉત્સાહથી કાર્ય કરતા. સ્વ. કે.કા.શાસ્ત્રીના અવસાન પછી ડૉ. ભારતીબહેન શેલત માનદ નિયામક તરીકે કાર્ય સંભાળી રહ્યાં છે અને ભાષા વિભાગ દ્વારા ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીના જર્નલનું કામ અત્યારે વ્યવસ્થિત રીતે ચાલી રહ્યું છે.

૨. આરોગ્ય વિભાગ : આ વિભાગને શરૂઆતથી પ્રથમ કક્ષાના ડોક્ટરોની સહાય તેમજ માર્ગદર્શનનો

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી : સંસ્થાનો અહેવાલ

લાભ મળ્યો છે. શરૂઆતમાં ગુજરાત રાજ્યના તબીબી વિભાગના નિયામક શ્રી ડૉ. ત્રિભુવનદાસ પી. પટેલ, મેડીકલ કોલેજના ડૉ. માનશંકર રાવળ અને ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત આઈ. ઝાલાના માર્ગદર્શન નીચે કુટુંબની આરોગ્ય મોજણીનું કાર્ય કરવામાં આવ્યું. ડૉ. સુમંત મોતીલાલ શાહના માર્ગદર્શનનો પણ લાભ મળ્યો. હાલ આ વિભાગમાં બાળ રસીકરણ, સ્ત્રીવ્યંધીકરણના ઓપરેશનો વગેરે વિનામૂલ્યે કરી આપવામાં આવે છે. આ વિભાગમાં ડૉ. મીતાબેન દાણી પોતાની સેવાઓ આપે છે. દર્દીઓને પાંચ રૂપિયાના મામૂલી દરે તપાસ કરી દવા ગોળી તથા માર્ગદર્શન આપવામાં આવે છે.

૩. પેથોલોજી વિભાગ : પાલડીના મકાનમાં પ્રવૃત્તિ શરૂ થતાં સ્વ. શેઠશ્રી નાનશા કાલિદાસ દલાલના ટ્રસ્ટીઓ શ્રી કાન્તિલાલ યુ. બ્રોકર અને શ્રી રતિલાલ યુ. બ્રોકર તરફથી મકાન ફાળામાં રૂ. ૩૦,૦૦૦ અને પેથોલોજી લેબોરેટરીની સ્થાપના માટે રૂ. ૨૦,૦૦૦ આપવામાં આવેલા, જેનાથી મમતા શેઠ નાનશા કાલિદાસ દલાલ પેથોલોજી લેબોરેટરીનો આરંભ થયેલો જે હાલ કાર્યરત છે. આ લેબોરેટરીના કામમાં ડૉ. શ્રી વિશ્વનાથ અનંત વણીકરની સેવાઓ વર્ષો સુધી પ્રાપ્ત થયેલી.

અમદાવાદ શાખાની સ્થાપનાના પચાસ વર્ષ પૂર્ણ થતાં તેને અનુલક્ષીને સંસ્થાનો આ અહેવાલ પ્રસ્તુત કરવામાં આવ્યો છે.

અનુક્રમણિકા

Editorial	૧
પ્રમુખશ્રીનું નિવેદન	૨
ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી - સંસ્થાનો અહેવાલ	૫
કર્નલ જેમ્સ ટોડ	પો.ગો. શાહ ૮
Dr. Jivraj Mehta As I know Him	H. I Jhala ૧૩
ડૉ. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી	જનાર્દન પંડ્યા ૧૬
Shree Popatlal G. Shah	૨૦
હરસિદ્ધભાઈ વી. દીવેટિયા : ફિલોસોફર, જજ, સ્કોલર	૨૧
પદ્મશ્રી ડૉ. કે. કા. શાસ્ત્રી	૨૩
Late Dr. Madhuriben R. Shah	૨૫
ડૉ. ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહ	૨૭
સ્વ. કમળાબેન રતનચંદ સુતરિયા	૨૮
ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી - અમદાવાદ શાખા (નિબંધ સ્પર્ધાનો અહેવાલ)	૩૦
Lumbini : An Ancient Buddhist Place of Pilgrimage	A. L. Srivastava ૩૧
Governance and the Administrative Set-up of the Western	
Kshatrapas : An Epigraphical Overview	Rasesh Jamindar ૩૫
The step-well inscriptions of Gujarat :	
A Cultural Heritage	Bharati Shelat ૪૯
Paper Manuscripts and Microbes -	
Problems and Prevention.	Shah N. R. ૬૫
Sir Alexander Cunningham and Early Indian Art :	
A Note on His Methodology and Contribution	Atul Tripathi ૭૧
‘ऋग्वेद’ में उपमा अलंकार	राजेश सी. व्यास ८३
वेदों में वर्णित परिवार एवं समाज	अर्चना तिवारी ८८
मिर्जा गालिब के उर्दू काव्य	मालती दुबे ८३
પ્રવર્તમાન જીવનવ્યવહારમાં વેદાન્તની ઉપયોગિતા : એક વિમર્શ	મહાકાન્ત જે. જોશી ૯૭
બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ : વિષયવસ્તુ, વર્તમાન સ્વરૂપ અને સમયાંકન	ઉમા દેવાશ્રયી ૧૦૨
મલાતજના નારણદેવ : નારાયણ કે ત્રિવિક્રમ ?	હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી ૧૦૭
પાટણનો કાજકલા વૈભવ	મુકુન્દભાઈ પી. બ્રહ્મક્ષત્રિય ૧૦૯
સં. ૧૯૧૪ (ઈ.સ. ૧૮૫૮)માં ઉમરેઠના મકાનનું થયેલું ગીરોખત	રસીલા કડીઆ ૧૧૧
ડિંગળ-કાવ્યભાષા	ભીમજી ખાયરિયા ૧૧૫
રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજી અને રાષ્ટ્રકવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર	પરિમલ દલાલ ૧૨૭
મોતીશાહી મહેલનું ઐતિહાસિક અને સ્થાપત્યકીય અધ્યયન	મુકેશ પી. આહિર ૧૩૦
ડોલરરાય માંકડનું શૈક્ષણિક, સાહિત્યિક અને સૌરાષ્ટ્રના	
ઐતિહાસિક ક્ષેત્રમાં પ્રદાન	મેતર અબ્દુલકાદર કાસમભાઈ ૧૩૪
અફીશ, બ્રાઉનસુગર, હેરોઈનનું વ્યસન (OPOID Dependence)	પ્રણવ શેલત ૧૪૪
Backache	Kirti K. Shelat ૧૪૭
અંથસમીક્ષા : Unusually Unique Book on Bhāratīya Śilpa	Rasesh Jamindar ૧૫૩

કર્નલ જેમ્સ ટોડ*

પો. ગો. શાહ

કર્નલ જેમ્સ ટોડ

હિંદના અર્વાચીન ઇતિહાસકારોમાં અને હિંદી સંસ્કૃતિને પશ્ચિમના વિદ્વાનોમાં પ્રસિદ્ધ કરનાર વ્યક્તિઓમાં સર વિલિયમ જોન્સ (૧૭૮૮), કોલબ્રૂક, સર વિલિયમ હન્ટર, ફર્ગ્યુસન, બર્જેસ, કઝન્સ, બ્યૂહલર વગેરેનાં નામ આવે છે. વળી મરાઠી રાજ્ય સત્તાના અંતમાં (૧૮૧૮ પછીના કાળના) ઇતિહાસકારોમાં કર્નલ જેમ્સ ટોડ (૧૭૮૨-૧૮૩૫), માઉન્ટ સ્ટુઅર્ટ એલ્ફિન્સ્ટન, મેડોસ ટેલર, કિન્લોક ફોર્બ્સ (૧૮૨૧-૧૮૬૫) વગેરેનાં નામો પ્રસિદ્ધ છે. કર્નલ જેમ્સ ટોડની મરણતિથિની તા. ૧૭મી નવેમ્બર, ૧૮૬૦ના દિવસે ૧૨૫મી સંવત્સરી મુંબઈના રેડિયો સ્ટેશને ઉજવી હતી. તે પ્રસંગે પ્રસારિત થયેલા ભાષણની નોંધ ઉપરથી આ લેખ તૈયાર કર્યો છે; તેનો ઉપયોગ કરવા માટે તેમનો ઉપકાર માનું છું.

કર્નલ જેમ્સ ટોડનો જન્મ ઇંગ્લેન્ડના ઈસ્લીંગટન નામના સ્થળે થયો હતો. તેમને ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીમાં કેપ્ટનની જગ્યા મળી અને તેથી વુલવીચની રાજ્ય પાઠશાળામાં અભ્યાસ કરીને માર્ચ, ૧૭૯૮માં તેમને બંગાલ તરફ નોકરી માટે વિદાય કરવામાં આવ્યા.

થોડા મહિના પછી મલાક્કા દ્વીપમાં નોકરી કર્યા પછી તેમને ૧૪મી દેશી પાયદળમાં અધિકારી નીમવામાં આવ્યા હતા; આ પાયદળ સેનાની કલકત્તાથી હરદ્વાર સુધીની હકૂમત હતી, તેમને ઇજનેરી ખાતામાં જમીનની મોજણી કરવામાં કુશળતા પ્રાપ્ત કર્યા પછીથી દિલ્હી પાસેની એક જૂની નહેરની મોજણી કરવાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું હતું. ત્યાંથી તેમને દોલતરાય સિંધિયાના રાજદરબારમાં બ્રિટિશ પ્રતિનિધિ મિ. મર્સરના મદદનીશ તરીકે મોકલવામાં આવ્યા. તે વખતે મુસાફરી કરવાને માટે વિશ્વાસલાયક નકશા પણ નહોતા; તે કામ કરવાનું પણ યુવાન ટોડે માથે લીધું. આ નકશા બનાવવાને માટે તેમણે દેશી માણસોને સંભાળથી શિક્ષણ આપીને સારી રીતે તૈયાર કર્યા, તેમની ટુકડીઓના કામ ઉપર જાતે દેખરેખ રાખીને તેમણે ઘણી ચોક્કસાઈભર્યા અને આધારભૂત નકશાઓનો સારો સંગ્રહ બનાવ્યો; જેનાથી પાછળથી બ્રિટિશ રાજ્યની સ્થાપના અને વહીવટમાં ઘણીજ મદદ મળી હતી. આ માપણીના પ્રવાસ સાથે તેમની ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ, પ્રજા અને દેશી રાજાઓની સાથેની સહાનુભૂતિ, અને દેશી સંસ્કૃતિને સમજવાની તીક્ષ્ણ તમન્ના હોવાને લીધે તેમણે ઘણી સ્વતંત્ર અને અગત્યની નવી શોધો કરી હતી. આ બધા સંગ્રહનો જથ્થો તેમણે દર વર્ષે એકઠો કર્યો હતો અને છેવટે ૧૮૨૩માં ઇંગ્લેન્ડ જઈને ત્યાં “રાજસ્થાન” પુસ્તક રચવામાં વાપર્યો હતો.

સિંધિયાની સેનાની સાથે ઉદેપુરથી ચિત્તોડગઢ, માલવા, બુંદેલખંડની સીમા ઉપર આવેલા કમલાસા સ્થળે પહોંચ્યા. ઈ.સ. ૧૮૦૭માં સિંધિયા સેનાએ શહટગઢને ઘેરો ઘાલ્યો હતો ત્યારે લે. ટોડ થોડા સિપાઈઓ સાથે બેટવા નદીની પાસે થઈને ચંબલના અજ્ઞાત સ્થળોમાં પહોંચ્યા અને ત્યાંથી કોટા ગયા. રસ્તામાં ચંબલની સાથે વહેતી કાલીસીંધ, પાર્વતી, બનાસ વગેરે મુખ્ય મુખ્ય નદીઓના સંગમનો પત્તો એમને મળ્યો. એઓ પછી આગરા પહોંચ્યા. આ મુસાફરીમાં તેમને હુંટારાઓનો સામનો કરવો પડ્યો હતો અને કેટલીકવાર રાતે

* Reprinted from the Journal of Gujarat Research Society, Vol. XXIII, Oct., 1961, No. 4/92

ડોંડો લઈને મુસાફરી કરવી પડતી. કોઈકવાર લુંટાઈ પણ ગયા હતા. આ બધી મુશ્કેલીઓ સહન કરીને રાહટગઢ આગળ સિંધિયાની સેનાને મળ્યા. રાહટગઢ આગળ વધારે રોકાણ થવાનું હોવાથી એમણે ભરતપુર, જયપુર, ઈન્દરગઢ વગેરે સ્થળો જોયાં અને એ માર્ગે થઈ સાગર ગયા અને ત્યાંથી માહિતી મેળવી પાછા રાહટગઢ આવ્યા.

તેઓ રજપૂતાના માળવા મેવાડમાં વર્ષો સુધી ફર્યા પછી ઈ.સ. ૧૮૧૨માં દૌલતરાય સિંધિયાએ ગ્વાલિયરમાં મુખ્ય રાજધાની કરી ત્યાં સુધી કર્નલ ટોડે આ બધાં શહેરો અને સ્થળોની માપણીનું કામ ચાલુ રાખ્યું. શેખ અબ્દુલ બરકત અને મદારીલાલ નામના મદદનીશોની સહાયથી ઉદેપુરથી ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, લખપત, સિંધ હેદરાબાદ, સતલજ તેમજ રાજપૂતાનાના રેતીના સ્થળોની ભૌગોલિક સ્થિતિ સમજી પુષ્કળ નોંધો તૈયાર કરી. રાજપૂતાના અને એની આસપાસના પ્રદેશોના ઇતિહાસ, ભિન્ન ભિન્ન નગરો વચ્ચેનું અંતર, એ પ્રદેશના રીતરિવાજો જાણવા માટે તે તે પ્રદેશના માહિતગાર લોકોને, ઈ.સ. ૧૮૧૨ થી ઈ.સ. ૧૮૧૭ સુધી ગ્વાલિયરમાં રહ્યા, ત્યાં સુધી બોલાવી ઈનામો આપી માહિતી એમણે મેળવી. આ લોકોની માહિતી અનુસાર માપણીયંત્ર દ્વારા એ પ્રદેશોની મોજણી એમણે કરી અને એ પ્રદેશોનો નકશો તૈયાર કરી ઈ.સ. ૧૮૫૫માં હિંદુસ્થાનના ગવર્નર જનરલ માર્ક્વિસ ઓફ હેસ્ટિંગ્સને એમણે ભેટ કર્યો. એ નકશાની એક નકલનો તેમના હસ્તાક્ષર સાથે પ્રામાણિક કૃતિ તરીકે સ્વીકાર થયો હતો. આ નકશો પિંઢારાઓના ત્રાસનો સામનો કરવાને માટે અને એની સાથે લઢવાને માટે સ્થળોની માહિતી આપવા માટે સરકારને ઘણો ઉપયોગી થઈ પડ્યો હતો. આ પછી લે. ટોડે માળવાનો નાનો નકશો બનાવ્યો હતો અને સરકારને મોકલ્યો હતો જે પેશ્વાના રાજ્યની સાથે સુલેહ સમયે ઘણો મદદરૂપ બન્યો હતો. આ પ્રકારની ભૂગોળ સંબંધી શોધોથી કેપ્ટન ટોડે અચલ કીર્તિ સંપાદન કરી. એ નકશામાં કંઈ ભૂલો રહી ગઈ કે કોઈ અજાણ્યું સ્થળ રહી ગયું તેની પૂરણી જ્યારે એઓ રજપૂતાનાના પોલિટિકલ એજન્ટ બન્યા ત્યારે કરી. રજપૂતાના અને એની આજુબાજુના પ્રદેશોનો નકશો એમના સન્ ૧૮૨૮માં છપાયેલા ‘રાજસ્થાન’ નામના પહેલા પુસ્તકમાં પ્રારંભમાં મૂકાયેલો છે.

ઈ.સ. ૧૮૧૩માં એમને કેપ્ટનનું પદ મળ્યું અને ૧૮૧૫માં એ જ રેસિડન્સીમાં બીજા વર્ગના આસિસ્ટન્ટ તરીકે નિયુક્ત થયા અને ત્યાંથી રાજકીય વિભાગમાં એમની નોકરી શરૂ થઈ. ૧૮૨૩માં લંડન ગયા પછી પણ તેમની લશ્કરી નોકરી ચાલુ હતી અને ૧૮૨૪માં તેમને મેજર અને ૧૮૨૫માં લેફ્ટનન્ટ કર્નલની પદવી પ્રાપ્ત થઈ. ત્યાર પછી તેમને કોઈ ખિતાબ મળ્યો નથી અને કોઈ તેમને માટે સર જેમ્સ ટોડ નામ વાપરે તો તે ખોટું છે.

ઈ.સ. ૧૮૧૩માં મરાઠાઓનું જોર ઘણું વધ્યું. રાજમહેલોમાં જૂના રજપૂત રાજકુટુંબના સંબંધમાં આવનાર તેમજ ગ્રામ્ય જીવનના ગાઢ સંપર્કમાં આવનાર કેપ્ટન ટોડને રાજસ્થાની પ્રજામાં પ્રવર્તેલા ત્રાસથી ઘણું દુઃખ થયું. પરંતુ મરાઠાઓના ત્રાસમાંથી રક્ષણ આપવાની ઈચ્છાને સફળ બનાવવામાં એમને ઘણી મુશ્કેલીઓ પડી, કારણ લોર્ડ મિન્ટોએ દેશી રાજ્યોના સંબંધમાં હસ્તક્ષેપ નહીં કરવાની નીતિ જાહેર કરી હતી. આથી મરાઠાઓનો ઉપદ્રવ વધ્યો. રજપૂતાના લૂંટારાઓનું ઘર બન્યું. મરાઠા અને પીંઢારી ભૂલો અને બીજા લૂંટારાઓ પ્રજાને હેરાન કરતા એટલું જ નહીં પણ બ્રિટિશ વસાહતો ઉપર પણ છાપા મારતા. આ લૂંટારાઓના ત્રાસને નાબૂદ કરવા ૧૮૧૭માં કલકત્તાથી લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે ચારે દિશામાં સૈન્યો મોકલી પીંઢારાઓને હરાવ્યા. આ કાર્ય માટે પીંઢારાઓની ઉત્પત્તિ, ઉન્નતિ અને વર્તમાન સ્થિતિ વિશે કેપ્ટન ટોડે એક અભ્યાસમય નિબંધ લખી સરકારને મોકલ્યો અને પોતાની પીંઢારા સાથેની લડાઈ માટે સૂચનાઓ કરી જે સૂચનાઓ લોર્ડ હેસ્ટિંગ્સે ધ્યાનમાં લીધી હતી. જે જે રાજાઓએ પીંઢારાઓ અને મરાઠાઓની સામે લડવામાં સરકારને મદદ કરી હતી તે તે રાજાઓને કેપ્ટન ટોડે બક્ષિસ અપાવી અને એ દ્વારા બધાને પ્રેમ અને સમતાથી મિત્ર બનાવ્યા. આ

એમની દીર્ઘદષ્ટિ અને કુનેહથી દેશી રાજાઓમાં એમણે ગૌરવભર્યું માનવંતુ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું.

પીઠારાઓ અને મરાઠાઓના ઉપદ્રવ નષ્ટ થયા પછી સરકાર કેપ્ટન ટોડને ઉદેપુર, જોધપુર, કોટા, બૂંદી અને જેસલમેરના રાજ્યોના પોલિટિકલ એજન્ટ નિયત કર્યા હતા. એ હોદ્દા માટે ઈ.સ. ૧૮૧૮માં એઓ ઉદેપુર આવીને રહ્યા. પાંચ વર્ષના સમયમાં આ રાજ્યોની સ્થિતિ સુધારવાના કે. ટોડના પ્રયત્નો સફળ થયા અને તેને માટે તેની ઈજ્જત અને કીર્તિમાં ઘણી વૃદ્ધિ થઈ. ઉદેપુર શહેરમાં ૧૮૧૮માં ફક્ત ૩૫૦૦ ઘરો હતાં તેની સંખ્યા વધીને ૧૦,૦૦૦ની થઈ હતી. આવી સંગીન પ્રગતિ પાંચે પ્રાંતોમાં થઈ હતી.

આ સમયમાં કોટા, નાથદ્વારા, કુંભલગઢ, ઘાણેરાવ, નાડોલ, વગેરે સ્થળોની મુલાકાત લીધી. નાડોલમાં એમને રાવ લામણસીના સમયના બે શિલાલેખો (સંવત ૧૦૨૪, ૧૦૨૯) મળ્યા જેમાં અજમેર અને નાડોલના ચૌહાણો, જાલૌર, સોનગરો અને સિરોહીના મંદિરોના પ્રાચીન ઇતિહાસની વિગતો મળી. આ લેખોની સાથે વિ.સં. ૧૨૧૮ના આલ્હણદેવના સમયના બે તામ્રપત્રો મળ્યાં. તેમજ પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકો અને અશ્વનંદીના સિક્કાઓ પણ એમને પ્રાપ્ત થયા. જોધપુરના રાજા માનસિંહે વિજયવિલાસ, સૂર્યપ્રકાશ તથા મારવાડ વિશેના જોધપુર રાજ્યના ઇતિહાસ માટેનાં ૬ પુસ્તકો એમને ભેટ કર્યાં. જોધપુરથી અજમેર વગેરે સ્થળોની મુલાકાત એમણે લીધી જ્યાંથી ઘણા પ્રાચીન સિક્કાઓ મળ્યા. કોટામાં પાછા ફર્યા ત્યારે ભયાનક તાવની બીમારીના રોગમાં એઓ પડછાયા.

કોટાથી નબળી તબિયતે ઉદેપુર આવી પહોંચ્યા. ડૉ. ડંકને એમને શારીરિક નિર્બળતાને લીધે સ્વદેશ જવાની સલાહ આપી અને એમણે નિશ્ચય પણ કર્યો, પણ એમના મિત્ર બૂંદીના રાવરાજા વિશનસિંહનું અયાનક મૃત્યુ થયું; રાજાએ મૃત્યુ સમયે બાલકપુત્ર અને બૂંદીનું રાજ્ય કે. ટોડના વિશ્વાસ પર મૂક્યું. આ ખબર સાંભળતાં બધું કામ છોડીને તેઓ વરસાદમાં બૂંદી ગયા. ઘણી ધામધૂમથી રાવ રાજા રામસિંહનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. એમના આ સદ્ભાવથી રાજમાતાએ એમને પોતાના ભાઈ બનાવ્યા અને રક્ષાબંધનની વિધિ કરી. બૂંદીથી એઓ પાછા કોટા આવ્યા અને ત્યાંની રાજપટ્ટનનો પણ ઘણી કુશળતાથી અંત આણ્યો.

ઉદેપુર પાછા આવતાં વાડોલીના ભાંગેલાં મંદિરોનાં ખોદકામ જોઈ ખુશ થયા અને ત્યાંના ચિત્રો પાડ્યાં. ત્યાંથી વિ.સં. ૮૮૧નો શિલાલેખ પણ એમને પ્રાપ્ત થયો. વાડોલીથી ભાતપુરા અને માળવાથી આલરપાટણ આવ્યા. ત્યાંથી ચંદ્રાવતી નગરીના પ્રાચીન ખંડેરોમાંથી શિલાલેખો મળ્યા. (જૂનામાં જૂના રાજા દુર્ગણનો વિ.સં. ૭૪૬ના સમયનો હતો). અહીંથી દેવમૂર્તિઓ પણ એમણે લીધી. ત્યાંથી વીજોલ્યા પહોંચ્યા જ્યાં રજપૂતાનાના પ્રાચીન ઇતિહાસ માટે ઉપયોગી નીવડે એવા ચૌહાણ રાજા સોમેશ્વરના સમયનો લેખ એમને પ્રાપ્ત થયો. વીજોલ્યાથી વેગૂં અને વેગૂંથી ચિતોડ થઈ ઉદેપુર પહોંચ્યા. રજપૂતાનાના આ પ્રવાસ દરમિયાન બૌદ્ધ પંડિત જ્ઞાનચંદ તેમની સાથે હતા. અને સને ૧૮૨૩ સુધી રહ્યા. તેઓ સંસ્કૃત લેખો અને પત્રોનું પઠન કરી કે. ટોડને સમજાવતા જેની નોંધ ટોડ જાતે કરતા. એમના આ કાર્યમાં કે. વોગ્રે પ્રાચીન સ્થાપત્યનાં ચિત્રો બનાવી મદદ કરી હતી. જે ચિત્રો એમણે ‘રાજસ્થાન’ નામના પહેલા પુસ્તકમાં મૂક્યાં છે. આ પ્રમાણે જુદાજુદા રાજાઓનાં ચિત્રો, હિન્દી, સંસ્કૃત, ઈરબી, ફારસી ભાષાઓમાં લખાયેલાં ઐતિહાસિક ગ્રંથો, લેખો, પ્રાચીન તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ (લગભગ ૨૦૦૦), વગેરેનો સંગ્રહ એમણે કર્યો હતો. મહારાણા ઉત્તમસિંહે એમને આ કાર્યમાં ઘણી મદદ કરી હતી. પોતાના ભંડારમાંથી રામાયણ, પૃથ્વીરાજ રાસા વગેરે પુસ્તકો કાઢી આપી સૂર્ય અને ચંદ્રવંશી રાજાઓની વંશાવલી તૈયાર કરાવી આપી. કે. ટોડે આ સહાયતા માટે એમના ‘‘રાજસ્થાન’’ પુસ્તકના પહેલાં પાનાઓમાં મહારાણાની સવારીનું મનોહર ચિત્ર આપી એમની સાથેની રાણાની ગાઢ મૈત્રીનું વર્ણન એમણે કર્યું છે.

સ્વદેશ જતાં પહેલાં ઉપરોક્ત વસ્તુઓ સાથે ‘ખુમાણ રાસા’, ‘જગત વિલાસ’, ‘જય વિલાસ’,

‘કુમારપાલચરિત’, ‘હમ્મીર કાવ્ય’, ‘રાજતરંગિણી’, ‘જયસિંહ કલ્પદ્રુમ’ વગેરે પુસ્તકો પણ એમણે ભેગાં કર્યાં. આ વસ્તુઓને એમણે જીવનની સર્વ વસ્તુઓ કરતાં વધારે મહત્વની ગણી હતી. આ બધી સામગ્રી વિલાયત લઈ જતાં ૭૨ પૌંડ એમને ભરવા પડ્યા.

તેમની તબિયત સારી નહોતી તે છતાં દેશ સંબંધી જ્ઞાન અને માહિતી મેળવવાની ઉત્કંઠા એમને એટલી બધી હતી કે બીજું એક વર્ષ વિકટ પરિસ્થિતિમાં પશ્ચિમ હિંદની મુસાફરીમાં ઘણા પરિશ્રમે ખર્ચથી ગાળ્યું. આ પ્રવાસયાત્રામાં વીજાપુર, સિરોહી, આબુમાં જૈન દેવાલયો, પાલનપુર, સિદ્ધપુર, અનહિલવાડ, અમદાવાદ, ખેડા, વડોદરા, ખંભાત અને ખંભાતથી દરિયાવાટે ઘોઘા અને ઘોઘાથી ભાવનગર, વલભીપુર, દેવપાટણ-સોમનાથ, વેરાવળ, જૂનાગઢ, ધૂમલી થઈ દ્વારકા ગયા. દ્વારકાથી બેટ અને બેટથી દરિયામાર્ગે કચ્છના માંડવી બંદરે ઊતર્યા. ત્યાંથી ભૂજમાં જાડેજાની રાજયસમૃદ્ધિ જોઈ પાછા માંડવી આવી દરિયાઈ માર્ગે તા. ૧૪ મી જાનેવારી, ૧૮૨૩માં મુંબઈ આવ્યા. આ સૌરાષ્ટ્ર ગુજરાતની યાત્રાનું વર્ણન ‘ટ્રાવેલ્સ ઇન વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા’ નામના પુસ્તકમાં એમણે કર્યું છે. મુંબઈમાં ત્રણ અઠવાડિયા રહી કેપ્ટન ટોડ સ્વદેશ જવા રવાના થયા.

તેમના પશ્ચિમ હિંદની યાત્રાના પુસ્તકના નિવેદનમાં વર્ણન કર્યા પ્રમાણે તેમણે હિંદમાં લગભગ ૨૨ વર્ષ સતત ગાળ્યાં હતાં; અને વધારાનું એક વર્ષ ઉદેપુરથી લંડન સુધીની મુસાફરીમાં વ્યતીત થયું હતું. તેમાં પહેલાં પંદર વર્ષ લશ્કરમાં અને મુખ્યત્વે તો ચોકસાઈવાળા નકશા બનાવવાના કામમાં અને તેની સાથે પ્રજાના રીતરિવાજ, લોકવાર્તા, તેમનો ઇતિહાસ અને તેમની સંસ્કૃતિના અભ્યાસમાં ગાળ્યાં હતાં. તે સમયમાં તેમણે સંપાદન કરેલી રજપૂતોની પ્રીતિ, અને તેમની સંસ્કૃતિને માટે બેહદ માન એ બે વિલક્ષણ ગુણો તેમને તેમના મૃત્યુ સુધી યાદ રહ્યા અને તેમણે તેમના જીવનનું ધ્યેય રજપૂતોના ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ માટે અને ઉન્નતિ માટે પરિપૂર્ણ કરવા આત્મભોગ આપવાનું નક્કી કર્યું હતું.

૧૮૧૭ થી ૧૮૨૨નાં વર્ષોમાં તેમને મેવાડ, મારવાડ, જેસલમેર, કોટા અને બુન્દીના પાંચ રાજ્યોના પોલિટિકલ એજન્ટની સંપૂર્ણ સત્તા હતી; કામ રોજ બારથી ચૌદ કલાક કરવું પડતું હતું; અને દર ત્રીજે દિવસે સખત મસ્તકવેદના થતી હતી તે છતાં રોજ તકરારો અને ઝગડા પતાવવાનું કામ તો હાજર જ હતું. પરંતુ પોતાના પ્રયત્નોથી પ્રજાના હજારો લોકોનું ભલું થતું હતું. તે વિચારથી તેમને કામ કરવાની પ્રેરણા મળતી હતી (પૃ. ૨ : પશ્ચિમ હિંદની યાત્રા).

૧૮૨૩માં લંડન પહોંચ્યા પછી વિદ્વાન મિત્રોનો સંગ યોજ્યો અને તાજી સ્થપાયેલી એશિયાટિક સોસાયટીના સંપર્કમાં રહીને ઘણું લેખન, વાચન અને પુસ્તકો તૈયાર કરવાનું કામ કર્યું. તેમાં પ્રથમ પુસ્તક ‘રાજસ્થાન’ ૧૮૨૮માં લંડનમાં પ્રસિદ્ધ થયું અને તેની પ્રથમ આવૃત્તિ રાજા જયોર્જ પાંચમાને અર્પણ કરવામાં આવી હતી. પંચોતેર વર્ષ આ આવૃત્તિ અપ્રાપ્ય રહી અને ૧૮૧૪માં નવી આવૃત્તિ ઝાલાવાડના રાજાની ઉદારતાથી લંડનમાં પ્રસિદ્ધ થઈ.

કર્નલ ટોડ ૪૪ વર્ષે ૧૮૨૬માં પરણ્યા અને થોડાં વર્ષ સુધી કુટુંબજીવન ગાળ્યા પછી એક પુત્રી અને સુશીલ પત્નીને મૂકી ૧૮૩૫માં ૫૩ વર્ષે તેમણે પોતાનો દેહ છોડ્યો.

તેમના મૃત્યુ પછી પશ્ચિમ હિંદની પ્રવાસયાત્રા એ ૫૧૮ પાનાનું દળદાર પુસ્તક ૧૮૩૮માં લંડનમાં એલન કંપની તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યું. તેમાં તાંબાના પતરાં ઉપર કોતરીને છાપેલાં નવ સુંદર ચિત્રો છે. અણહિલવાડનાં પાટણનાં ખંડેરોની તેમણે પહેલીવાર શોધ કરી હતી. અને તેના સંબંધી ૧૦૦ પાનાનાં ચાર પ્રકરણો લખ્યાં છે. તે ઉપરાંત અમદાવાદ, ખેડા, વડોદરા, એ શહેરોનું વેગભર્યું વર્ણન કર્યું છે. વળી

સૌરાષ્ટ્ર, જૂનાગઢ, ગિરનારના શિલાલેખો, અને કચ્છનો ઇતિહાસ અને કચ્છથી મુંબઈ સુધીની દરિયાઈ માર્ગે કરેલી મુસાફરીનું વર્ણન છે.

આ પ્રમાણે ગુજરાતના ઇતિહાસના ગૌરવમાં કર્નલ ટોડે સારો ફાળો આપ્યો છે. ટોડના રાજસ્થાનનો અનુવાદ શ્રી ભગુભાઈ કારભારીને હાથે થયો હતો પણ પશ્ચિમ હિંદની યાત્રાનો સચિત્ર અનુવાદ થયો હોય એમ લાગતું નથી. આ પુસ્તકનો અનુવાદ હવે પણ થશે એવી આશા રાખીએ.

ટોડનું સંસ્કૃત જ્ઞાન પરિમિત હતું અને તેના ગુરુ જ્ઞાનચંદ્ર જે તેમની સાથે છેક કચ્છ સુધી છેલ્લી મુસાફરીમાં હાજર હતા તેમનું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન પણ બહુ હોય એમ લાગતું નથી. ટોડે કોઈ કોઈ ભૂલો કરી હોય, ખાસ કરીને પ્રાચીન સાહિત્યના સંબંધમાં તો ક્ષમાપાત્ર છે. જોડણી અને ઉચ્ચારમાં પણ ઘણી ખામી અને વિષમતા આવવા પામી હતી. કારણ કે પુસ્તક અને લેખો તેમણે હિંદુસ્થાન છોડ્યા પછી અને પોતાના સાગરીતોને મૂક્યા પછી લખ્યાં હતાં. રજપૂત સંસ્કૃતિ, રજપૂત રાજાઓ અને રજપૂતાનાની પ્રજાના આ વ્યાસંગી પૂજક — Idolatrous affection વાળા — ભદ્ર અને પ્રતિભાશાળી પુરુષ, અને તેનાં પુસ્તકો અને સાહિત્યને અંજલિ આપતાં મને આનંદ થાય છે.

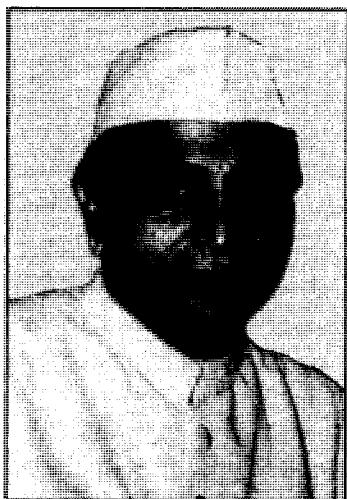
ઉપરનું ભાષણ લખાયા પછી લગભગ એક વર્ષ ગયું છે. ટોડના પુસ્તક ‘પશ્ચિમ હિંદનો પ્રવાસ’ અપ્રાપ્ય છે — રૂપીઆ સાતસો આપતાં પણ નકલો મળી શકતી નથી. તેનો ગુજરાતી અનુવાદ કરવાની તૈયારીઓ થાય છે. તે પુસ્તકનો ચંદ્રાવતી વર્ણનના વિભાગનો અનુવાદ પ્રો. કે. કા. શાસ્ત્રીએ તૈયાર પણ કર્યો છે. તેનાં ચિત્રો પણ ગુજરાત સંશોધન મંડળના ત્રૈમાસિકમાં છાપવામાં આવ્યાં છે. તે વિષે વધારે રસ લેવાશે એવી આશા રાખી શકાય એમ છે.

તા. ૨૯-૯-૧૯૬૧

Dr. Jivraj Mehta As I know Him*

Dr. H. I. Jhala

Dr. Jivraj Mehta

It is a most difficult task that has been assigned to me to write about Dr. Jivraj Mehta. I shall try my best knowing the limitations as I know fully well that it will be an incomplete picture that I would be drawing of this distinguished personality.

The moment you take his name there you see a tall, upright smiling face clad in spotless hand-woven Khaddar. In Dr. Jivraj you will find a rare combination of an integrated personality—he started his career as an able physician and professor; then he came under the spell of Gandhiji and he sacrificed his profession of earning and plunged in the freedom movement when it was in full swing. He was personal Physician to Gandhiji and Gandhiji had great faith and regard for him, and in turn Dr. Jivraj had profound respect for Gandhiji. In the early 1930s in the non-cooperation movement he was arrested and was imprisoned for almost two years in 1932-33; again in 1943-44, for over 20 months, he was detained under the Defence of India Act.

To recall his career, we all very well know that he is a Grantonian and he took his M.D. from London University. He worked as Ag. Asstt. Director of Hale Clinical Laboratory, London Hospital for sometime. He was the first Dean of Seth G. S. Medical College & K.E.M. Hospital when it was opened in June 1925. He worked very hard day and night and devoted most of his time during these early years in building up the college and bringing it on uptodate lines, adding one department after another, keeping the hospital in perfect shape and order. It is said (with good meaning of course) that he was a terror in those days in the hospital, everyone in the hospital wards would be expecting the Dean to be on rounds at any odd hours during the night. He was a strict disciplinarian and the administration of a new hospital and a medical college is such a thing that one has to look to so many details as the lives of patients are in the hands of the medical profession. He rendered yeoman service to the College and Hospital in its formative stage. He did full justice to the work entrusted to him and when he left the College and The Hospital, every one missed an able Dean, a strong-willed administrator and kind-hearted physician and a scholarly professor.

He was Chief Medical Officer in the then Baroda State. Later he was Chief Adviser to Govt. of India and Government of Bombay on Baroda affairs in 1949. He

---

* Reprinted from the Journal of Gujarat Research Society, Vol. XXV, July, 1963, No. 3/99

was Prime Minister of Baroda State in 1948-49. Earlier he was elected to the Bombay Legislative Assembly in March 1946. With his rich experience in various fields and maturity that he gained, he has been held in high esteem by our Prime Minister Pandit Jawaharlal Nehru. He was appointed Director-General of Health Services Govt. of India in 1949. He initiated and took prominent part in introducing many public health schemes during his tenure. Very few may be aware that the present Hindustan Antibiotics Ltd. is one of his early creations— it was during his time that the scheme was formulated and helped the scientists in the field to work it out. He also introduced many new ideas in the then Indian Research Fund Association, Medical Council of India, and played a pivotal role in building research organization of the free India.

When he was active in the field of medicine, he wrote an article “Studies regarding presence of Glycogen in Suprarenal Bodies.” which was published in the Lancet in Dec. 1915; another interesting article on the “Height Weight and Chest Measurements-Enquiry” relating to some school children in Bombay was written by him in the Journal of Indian Medical Association in 1941. As later he drifted towards an entirely new line in his life, his research career was cut short. Had he continued as a researcher no wonder that he would have contributed fruitfully in this line too, but his loss to medical world was a great gain to India as a whole. However, he took keen interest in medical research, which is seen by his close association with Bombay University & M. S. University of Baroda; he was on the editorial board of the Journal of Scientific & Industrial Research; he was Vice-President of Gujarat Research Society, and took keen interest in this organization since its inception in 1936. This Research Society is grateful to him for his valuable guidance and help from time to time, and major share of its success goes to his credit. He was President of I.M.A. in 1930 and was re-elected again in 1943 and 1945.

After his term of D.G.H.S. was over with Govt. of India, the then Bombay Government took him as P.W.D. Minister 1949-52; then he became Minister for Finance from 1952-60. With the bifurcation of the Bombay State, Gujarat State rightly chose him as its first Chief Minister. He served as an able architect to carve out his new young State and made it a sound State able to stand on its own. It is interesting to note that he was pioneer in the field of leading a medical college in Bombay, and a pioneer in the field of politics leading a new State as its Chief Minister. He being an able administrator, an able Statesman and an elderly person, everyone looks upon him as friend-guide-philosopher.

I remember when I joined Haffkine Institute in 1957, he was Minister for Finance and I had many occasions when I had to seek his advice on many problems. He was very helpful to the Institute in formulating some important schemes and initiating some of our projects. He played a very important role during our Diamond Jubilee year of 1959; he was Chairman of our Executive Committee and lot of burden was taken by him in coordinating the various activities involved in making this function a grand success. When many distinguished scientists from all over the world

came to attend specially on this occasion. But for his zealous, continued help, guidance and initiative it would have been very difficult to achieve anything. He never stood on formalities, he was accessible any time for advice. It was mainly due to his efforts that Haffkine Institute Diamond Jubilee could create three endowments of over 5 lakhs of rupees. It was due to his efforts that we were able to create Haffkine Institute Research & Development Fund. He was the Chairman of his Fund Committee.

It is indeed our great fortune that we have among us now this great statesman to whom everyone can look upon as an able guide, friend and philosopher.

Dr. (Mrs.) Hansabahen Mehta

Dr. (Mrs.) Hansabahen Mehta is equally an able literary personality and an eminent educationist. She did lot of service to the M. S. University of Baroda. She was Vice Chancellor of this University from 1949 to 1958. During this long period she promoted many newer activities in the field of Fine Arts, Music and Social and Home Science Studies in the University. She was also closely connected with Gujarat Research Society and she is the Chairman of the Ahmedabad Branch of this Society. Government of India, in recognition of her distinguished service to the country in the field of Social work and Education, conferred on her Padma Bhushan in 1959. Thus, both husband and wife have played their roles in the respective fields very ably and successfully and have devoted themselves to the cause in a selfless manner, and thus followed the dictum of Geetā of

“Selfless Service to the Humanity”.

I take this opportunity to express my deep personal gratitude to Dr. Jivraj Mehta and I pray to the God Almighty that let him guide and help us for many more years to come in the future.

ડૉ. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી*

ડૉ. જનાર્દન પંડ્યા

જીવન અને કાર્યો

કવિ નર્મદ પછી ગુજરાતની અસ્મિતાનો ગૌરવવંતો પ્રવાહ આગળ ધપાવનાર શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીનો જન્મ ઈ.સ. ૧૮૮૩માં ભરૂચના બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં થયો હતો. એમના કુટુંબીઓ 'ટેકરાના મુનશીઓ' તરીકે ઓળખાતા હતા, કારણ તેઓ ભરૂચમાં ટેકરા ઉપર રહેતા હતા. પોતાના કુટુંબીઓ-કીસનદાસ, કાશીરામ, નરભેરામ અને અધુભાઈ જેવા સ્વાભિમાની, ગર્વિષ્ઠ, સત્તાશોખી, ખટપટી, યુયુત્સુ, ભભકપ્રિય તેમજ મુત્સદ્દીઓના વારસારૂપ કૌટુંબિક સ્વભાવ તેમજ લાક્ષણિકતા શ્રી મુનશીમાં ઊતરી આવ્યા છે. શ્રી મુનશી મહત્વાકાંક્ષી, સ્વપ્રદ્રષ્ટા, આપખુદ, અભિમાની સ્વકાર્ય અંગે છે- છતાં કાર્યશીલ, ભાવનાપ્રધાન તેમજ આર્ય સંસ્કારના ઉત્તેજક પણ છે.

ડૉ. કનૈયાલાલ માણેકલાલ મુનશી

ભરૂચમાં શાળાનો અભ્યાસ કરી, વડોદરા કોલેજમાંથી બી.એ. થયા ત્યાર પછી એમ.એ. થયા અને ઈ.સ. ૧૯૧૩માં વકીલ બન્યા. એટલું અત્રે સ્પષ્ટ નોંધવું જોઈએ કે શ્રી મુનશીએ વકીલાતનો વ્યવસાય સ્વીકાર્યો પણ એમનો પ્રેમ તો સાહિત્ય, સંશોધન અને અધ્યયન દ્વારા માતૃભૂમિની સેવા કરવાનો છે, જે એમના સાહિત્યભંડોળ ઉપરથી જણાય છે. એમનાં પ્રથમ પત્નીનાં મૃત્યુ પછી શ્રી મુનશીને શ્રીમતી લીલાવતીબહેન સાથેના દાંપત્ય સુયોગથી એક આશીર્વાદરૂપ પ્રેરણા મળી. અને લીલાવતી સાથેનો એમનો આત્મા અવિભક્ત રહ્યો છે. કાર્યમાં જ જીવન એમણે પરોવ્યું છે અને કાર્યસિદ્ધિ માટે એઓ સતત પ્રયત્નશીલ રહ્યા છે. મુંબઈમાં, મુંબઈ વિદ્યાપીઠ, મુંબઈ લેજિસ્લેટિવ કાઉન્સિલ અને હાઈકોર્ટમાં પોતાના સતત કામના દિવસો એમણે વિતાવ્યા છે. એમના જીવન ઘડતરમાં 'મુંબઈ'ના એમના જીવને મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે. મુંબઈમાં એમને કાર્ય કરવાના અનેક માર્ગો પ્રાપ્ત થયા હતા અને એ માટે એમને સુયોગ પણ સાંપડ્યો હતો. મુંબઈમાં આવ્યા પછી જીવનના અનેક સાહસોમાં એમણે ઝંપલાવ્યું હતું. મુનશીના જીવનઘડતરમાં દયાનંદ સરસ્વતી, બંકિમચંદ્ર અને અરવિંદ જેવી મહાન વિભૂતિઓ એમના આદર્શ રહ્યા હતા. શ્રી મુનશીએ કહ્યું છે “દયાનંદ સરસ્વતીએ આપણી પુરાણી જાતિ અને અમર સંસ્કૃતિને વિષે ગૌરવ અનુભવતો કર્યો; બંકિમચંદ્રે મારી સ્વૈરવિહારી કલ્પનામાં નવી દુનિયાની શોધમાં જવાની તમન્ના જગાડી; શ્રી અરવિંદે મારામાં ભારતમાતા-સનાતન માતા વિષે ભક્તિભાવ જાગૃત કર્યો અને આધ્યાત્મિક સાધના અંગે મારામાં તીવ્ર આકાંક્ષા પેદા કરી; ગાંધીજીએ-જેની પ્રાપ્તિ માત્ર સમર્પિત જીવનદ્વારા જ થઈ શકે તેમ છે તેવાં રાષ્ટ્રીય મહત્તાના અવનવાં સોપાનો રજૂ કર્યા છે.” આ બધાની પ્રેરણાના પીયૂષ પીને મુનશીએ Indian Renaissance (ભારતીય પુનરુત્થાન) માટે પોતાની સેવા આપી અને એ અંગે સતત કાર્યશીલ બની અનેક સાહસો એમણે ખેડ્યા હતા. એમણે આશા-નિરાશા, સફળતા-નિષ્ફળતાને મહત્ત્વ આપ્યું નહોતું પણ એમણે એમનું સાહસિક જીવન રસપ્રદ બને અને એ સાહસો દ્વારા સિદ્ધિનાં સોપાનો કેવી રીતે ચઢવાં એ પ્રત્યે ઘણી દરકાર રાખી હતી. આવા સાહસિક અને મહત્વાકાંક્ષાધારી પુરુષે અનેક ક્ષેત્રોમાં પોતાની સેવા આપી છે. રાજકીય ક્ષેત્રે ગાંધીજીએ જ્યારે ઈ.સ.

* Reprinted from the Journal of Gujarat Research Society, Vol. XXIV, October, 1962, No. 4/96

૧૯૩૦માં સ્વરાજ્ય માટે સત્યાગ્રહની ચળવળ ચલાવી ત્યારે મુનશીએ કોંગ્રેસમાં જોડાઈ સ્વાતંત્ર્ય માટેની લડતમાં પોતાનો ફાળો આપ્યો છે. ૧૯૩૭-૩૮ના સમયમાં મુંબઈ સરકારના મંત્રીમંડળમાં ગૃહપ્રધાન તરીકેની સેવા આપી હતી જે નોંધપાત્ર છે. ઈ.સ. ૧૯૪૭માં સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી રાજ્યબંધારણ સમિતિમાં એમનો ફાળો અદ્વિતીય છે, અને ત્યાર પછી ભારત સરકારનાં પ્રધાનમંડળમાં અન્ન અને કૃષિવિભાગના પ્રધાન એઓ બન્યા હતા. ત્યાર પછી હૈદરાબાદના ગૂંચવણભર્યા કાયદાના ઉકેલમાં એજન્ટ-જનરલ તરીકેની એમની કાર્યવાહી પણ નોંધવા જેવી છે. એમણે ઉત્તરપ્રદેશના રાજ્યપાલ તરીકે એમની બુદ્ધિમત્તાનો લાભ પણ જનતાને આપ્યો હતો. અખંડ હિન્દુસ્તાનની ભાવનાના હિમાયતી શ્રી મુનશીએ અનેક વ્યાખ્યાનો પણ આપ્યાં હતાં. આજે કાંગ્રેસમાંથી નિવૃત્ત થઈ સ્વતંત્ર પક્ષના એક અગ્રણી નેતા એઓ રહ્યા છે. આ બધી કાર્યશક્તિ પાછળ બંગાળના ભાગલા, હોમરૂલની હિલચાલે ઉદ્ભવેલી લોક જાગૃતિએ, ભારડોલી સત્યાગ્રહ અને અહિંસક પ્રતિકારે, આઝાદીના જન્મસિદ્ધ હક્કની ઘોષણાઓ વગેરેથી તીવ્ર બનેલી એમની દેશભક્તિની ભાવના રહેલી છે.

જન્મભૂમિમાં શ્રી રવિભાઈ મહેતા લખે છે તેમ “લાંબા ઇતિહાસનાં વીતકો વચ્ચે પોતાનું સત્ત્વ અને સાતત્ય જાળવી રહેલી આર્ય સંસ્કૃતિ અને ભારતીય વિદ્યાના શ્રી મુનશી અઠંગ આરાધક છે; અને એ બન્નેમાં અંતર્ગત રહેલા જીવનનાં શાશ્વત આધ્યાત્મિક મૂલ્યોના તેઓ ઉપાસક છે.” જગતભરમાં વિકાસ પામી રહેલા આ વિજ્ઞાનયુગમાં સંસ્કૃતિ અને વિદ્યાનો લોપ ન થાય અને એનાં શાશ્વત મૂલ્યોની વિશિષ્ટતા જળવાઈ રહે તે માટે આધુનિક તકાદાઓને અનુરૂપ ભારતીય વિદ્યાભવન અને તેની આનુષંગિક વિદ્યા અને કલાની સંસ્થાઓ અને પ્રવૃત્તિઓને મુનશીજીએ પ્રેરી છે, સર્જી છે અને પોષી છે. આ ભારતીય વિદ્યાભવન દ્વારા ઉપનિષદ કાળના ગુરુકુલનું પોતાનું સ્વપ્ન શ્રી મુનશીએ સાકાર કરી બતાવ્યું છે અને ‘કુલપતિ’ પદે એ આરૂઢ થયા છે.” શ્રી મુનશી કહે છે “આપણા સામાજિક જીવનમાં થયેલી વિસ્મયજનક કાન્તિ, જેણે આપણી સ્ત્રીઓને બંધનમુક્ત બનાવી છે અને અસ્પૃશ્યતાના અનિષ્ટને નાબૂદ કર્યું છે તે સામાજિક કાન્તિના નિર્માણ સાથે તેમજ વિદ્યા અને સંસ્કૃતિના ધામો જેમાંનું ભારતીય વિદ્યાભવન એક છે - ઊભા કરવાને લગતા સર્જનાત્મક અને સહકારી પુરુષાર્થ સાથે સક્રિયપણે જોડાયેલા હોવામાં મેં મારા જીવનની સફળતા અનુભવી છે.” આમ ભારતીય વિદ્યાભવન એમની સ્વપ્નસિદ્ધિના કળશરૂપ છે. એમાં ચાલી રહેલી પ્રવૃત્તિઓમાં મુનશીનો આત્મા મૂર્ત થતો માલૂમ પડે છે. ભવનના આશ્રય નીચે ચાલતી આર્ટ્સ, સાયન્સ, એન્જિનિયરીંગ વગેરે કોલેજો, સંસ્કૃત અને હિન્દી સાહિત્યના અધ્યયન મંડળો એમની કેળવણી ક્ષેત્રની સેવાના પુરાવા રૂપે આપણી સમક્ષ છે. આ સાથે બાબુલનાથ મંદિરના ટ્રસ્ટી તરીકે તેમજ સોમનાથના પુનરુદ્ધારના કાર્યમાં પણ એમની સેવા એઓ આપી રહ્યા છે. સર્વદેશીય પ્રવૃત્તિઓમાં ઓતપ્રોત રહેલા મુનશીએ પોતાની પ્રિય એવી સાહિત્યસેવા પણ એકનિષ્ઠાથી કરી છે.

સાહિત્યક્ષેત્રે એમણે ‘ગુજરાત’નું આધિપત્ય સંભાળ્યું હતું ‘સાહિત્ય સંસદ’ અને ‘સાહિત્ય પરિષદ’ જેવી સંસ્થામાં પણ એમનો સક્રિય ફાળો નોંધપાત્ર છે. સાહિત્યકાર મુનશીનો વિચાર કરવામાં એમની વિવિધ કૃતિઓને મુલવવી જોઈએ, પણ નાના લેખમાં એ સંપૂર્ણપણે થઈ શકે નહીં એટલે મુનશીનું સાહિત્યસર્જનમાં વ્યક્તિત્વ કેવી રીતે મૂર્ત થયું છે એનો જ અત્રે વિચાર કરવામાં આવ્યો છે.

‘સીધે ચઢાણ’, ‘અડધે રસ્તે’, ‘મધ્યવરણ્ય’ અને ‘સ્વપ્નસિદ્ધિની શોધમાં’ — આ પુસ્તકો દ્વારા મુનશી આત્મકથાના સર્જક તરીકે આપણી આગળ ઊભા છે. આત્મકથા સાહિત્યમાં આ પુસ્તકોની વિશિષ્ટતા છે. “થોડાંક રસદર્શનો”, “શિશુ અને સખી”, “કેટલાક લેખો”, “નરસૈયો ભક્ત હરિનો”, “આદિવાયનો” તેમજ “અર્વાચીનમાં આદ્યનર્મદ” — એ પુસ્તકોમાં રસદર્શી વિવેચક તેમજ ચિન્તક તરીકે મુનશીનું દર્શન થાય

છે. આ સાથે ‘Gujarat and its Literature’ ની પણ નોંધ લેવી જોઈએ. ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસનો અને સાહિત્ય સર્જકોનો એમાં સારો પરિચય આવે છે. આજે ‘કુલપતિના પત્રો’માં વિવિધ વિષયો અને પ્રસંગો અંગેની ચિન્તનિકાનો પ્રસાદ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે.

“Glory that was Gurjar Desh”- એમાં ગુજરાત અંગેનાં ઐતિહાસિક સંશોધનાત્મક લેખો છે. આ ઉપરાંત એમણે નરસિંહ અને કૃષ્ણ અંગે લેખો લખ્યા છે જેમાં એમની સંશોધકની દૃષ્ટિ જણાય છે.

સાહિત્યક્ષેત્રે મુનશીનું મુખ્ય અર્પણ નવલકથા અને નાટકોનું છે. ઈ.સ. ૧૯૧૩-૧૪માં ધનશ્યામના નામે ‘વેરની વસૂલાત’ નવલકથા એમણે આપી જેમાં એમણે આપણા સામાજિક પ્રશ્નોની ઉપર કથા ગૂંથી છે. ત્યારપછી ‘પાટણની પ્રભુતા’, ‘ગુજરાતનો નાથ’, ‘રાજાધિરાજ’, ‘જય સોમનાથ’ વગેરે ઐતિહાસિક નવલકથાઓ એમણે આપી. આ ઐતિહાસિક નવલકથાની લોકપ્રિયતાથી પ્રેરણાત્મક બની ‘પૃથ્વીવલ્લભ’, ‘ભગ્નપાદુકા’, ‘ભગવાન કૌટિલ્ય’ વગેરે બીજી ઐતિહાસિક રસિક વાર્તાઓ-નવલકથા અને નાટકરૂપે આપી. ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાં ચાલુક્ય અને મૌર્યવંશની ઐતિહાસિક રોમાંચકથાઓ આવે છે. આ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ સાથે ‘સ્વપ્રદષ્ટા’ ‘સ્નેહસંભ્રમ’ જેવી સામાજિક નવલકથાઓનું અર્પણ પણ ગુજરાતને ચરણે એમણે કર્યું છે. મુનશીની નવલકથામાં વાર્તાના વેગની સાથે પ્રસંગ નિરૂપણ વગેરેનો સારો સુમેળ છે. એમની શૈલી પ્રાસાદિક તેમજ ઉષ્માભરી છે. એમની નવલકથાનાં પાત્રો જીવંત પાત્રો છે, કારણ એની અંદર મુનશીના વ્યક્તિત્વની છાપ છે. વાર્તાકાર મુનશી તરીકે એમના જ શબ્દોનું ટાંચણ યોગ્ય ગણી અત્રે નોંધું છું.

“વાર્તા લેખક તરીકે મારી સર્જનકલાના ત્રણ પ્રકાર મને દેખાય છે. પહેલા પ્રકારમાં માત્ર આત્મકથન કરતો; મારું અનુભવેલું દુઃખ કે સુખ કહેતો. બીજામાં હું એક સ્વાનુભવને પહેલાં કલ્પનામાં સંઘરી રાખી પછી તેને મૂર્તિમંત કરતી કાલ્પનિક વ્યક્તિ કે પ્રસંગને અવલંબીને વાર્તા લખતો અને ત્રીજા પ્રકારમાં પણ અનુભવેલી મનોદશાને ઘટાવી તેનો કાલ્પનિક સ્વાનુભવ કરી તેના ઉપર મુખ્ય પાત્રો અને પ્રસંગોની રચના કરતો.”* ‘પાટણની પ્રભુતા’ બીજા પ્રકારની નવલકથા છે. મુંબઈમાં પોતાની પ્રતિષ્ઠા જમાવવાના પ્રયત્નમાંથી તેમજ પોતાનું વ્યક્તિત્વ પ્રભાવિત જ કરવાની મનોવાંછના કરનારની સ્વાનુભાવિત મનોદશામાંથી ‘કાક’ જેવું પાત્ર રચાયું હોય એ સ્વાભાવિક છે. “ગુજરાતનો નાથ” પણ આત્મનિરીક્ષણની મથામણમાંથી જન્મ પામી છે. સંયમ અને ઉલ્લાસ-વિલાસની ખેંચતાણમાંથી “પૃથ્વીવલ્લભ”ની વાર્તા ઉદ્ભવી છે. મૃણાલ કરતાં રસ અને ઉલ્લાસનો પ્રતિપાદક ‘મુંજ’ બધાના મનમાં રમી જાય છે. શુષ્ક વૈરાગ્યની ગુલામીમાં રસિક મુંજનો વિજય થયો છે. આમ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ ભલે ચાલુક્ય કે મૌર્યવંશોની કીર્તિગાથાઓ છે પણ એમાં લેખકનું વ્યક્તિત્વ દર્શાવતું આત્મનિરીક્ષણ તો છે જ. કાક, મુંજાલ, મીનળ, મંજરી, જયસિંહ આદિ પાત્રોમાં જે રજોગુણ, મુત્સદીપણું તેમજ દાવપેચ અને અક્કડાઈ જોવા મળે છે તેમાં મુનશીને પ્રાપ્ત થયેલો કૌટુંબિક વારસો દૃશ્યમાન થાય છે. મુનશીની મહત્વાકાંક્ષા અને કાર્યસિદ્ધિનું અભિમાન એમની કૃતિઓમાં પાત્ર દ્વારા મૂર્ત થયું છે.

‘સ્વપ્રદષ્ટા’ ‘વેરની વસૂલાત’ અને ‘કોનો વાંક ?’ એ બધી વાર્તાઓમાં પણ મુનશીનું વ્યક્તિત્વ-દર્શન થાય છે. ‘સ્વપ્રદષ્ટા’નો સુદર્શન-તરુણ જુવાન મુનશીના ઉપર થયેલી ૧૯૦૩-૬ના અરસામાં એશિયા-હિન્દના બનાવોની તેમજ ૧૯૦૨નું કાગ્રેસ દર્શન, દેશને સ્વતંત્ર કરવાની યોજનાઓ-ટીક, અરવિંદ વગેરે વ્યક્તિઓની અસર નીચે રચાયેલું પાત્ર છે. ‘વેરની વસૂલાત’નો ‘જુગલ કિશોર’ મુનશીએ પોતાની ઉપરથી કલ્પ્યો હોય એમ લાગે છે. એની નાયિકા ‘તનમન’ એમની સચીનની બાલસખી ઉપરથી ઉપજાવી છે. ‘કોનો વાંક ?’ના ‘મુચકુંદ’નું પાત્ર પણ શ્રી મુનશીએ પોતાના મુંબઈના અભ્યાસકાળના અનુભવો અને મનોદશા

* ‘મધ્યવરણ્ય’, પૃ. ૧૩-૧૪.

ઉપરથી ઘડ્યું હોય એમ લાગે છે. આમ એમના સમયના સમાજની પરિસ્થિતિ, વાતાવરણ સાથે પોતાની મનોદશાનો સુમેળ કરી સામાજિક નવલકથાઓ આપણને મુનશીએ આપી છે.

‘પુરંધર પરાજય’, ‘અવિભક્ત આત્મા’, ‘તર્પણ’, ‘પુત્રસમોવડી’, ‘ધ્રુવસ્વામિની દેવી’, ‘લોપામુદ્રા’ જેવાં નાટકો, પૌરાણિક અને ઐતિહાસિક પ્રસંગોના આધારે મુનશીએ લખેલાં છે. આમાં પ્રસંગો, વસ્તુ પૌરાણિક પણ એનો રંગ તો અર્વાચીન છે. આ દ્વારા વૈજ્ઞાનિક યુગમાં આપણી આર્ય સંસ્કૃતિ ભાવના અને વિદ્યાને પુનરુત્થાન કરવાનો આશય મુનશીનો છે, દા.ત. લોપામુદ્રામાં આર્ય અને દસ્યુઓ વચ્ચે જે ભેદ છે એનો વિચાર કરવામાં અસ્પૃશ્યતા નિવારણ અને રંગભેદની ગાંધીજીની ચળવળે જે પ્રત્યાઘાતો મુનશીમાં ઉત્પન્ન કર્યા તે મહત્વનો ભાગ ભજવી જાય છે.

“વાવાશેઠનું સ્વાતંત્ર્ય”, “બે ખરાબ જણ”, “આજ્ઞાંકિત”, “કાકાની શશી” અને “બ્રહ્મચર્યાશ્રમ” વગેરે નાટકો આપણા રૂઢ થયેલા સામાજિક રિવાજો અને એની સામે ઊભી થયેલી પ્રત્યાઘાતી ચળવળને આધારે વિનોદી શૈલીમાં રચાયેલી કૃતિઓ છે. આ નાટકોમાં બાળલગ્ન, કુસંસ્કાર, બ્રહ્મચર્યનો દંભ, કજોડાં લગ્ન વગેરે ઉપર એમણે કટાક્ષો કર્યા છે. “વાવાશેઠનું સ્વાતંત્ર્ય”માં પત્નીથી દબાયેલો પતિ સ્વતંત્રતા માટે કેવા ધમપછાડા કરે છે એ બતાવવામાં આવ્યું છે. ‘બે ખરાબ જણ’માં પૈસાદારની છોકરી પોતાના જીવનસાથી તરીકે ગરીબ ડોક્ટરને પસંદ કરે છે, જ્યારે એમના કુટુંબીઓ એક બુદ્ધિ વગરના વિલાસી પુરુષને એમની છોકરી પરણાવવા માગે છે અને આમ આ બે વચ્ચે જે વિચારભેદ ઊભો થયો છે તેનું ગૂંથણ થયું છે. “કાકાની શશી”માં પોતાના પિતા સમાન પુરુષને પોતાના પતિ તરીકે નહીં સ્વીકારવાની ચળવળનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. ત્યારે “બ્રહ્મચર્યાશ્રમ”માં બ્રહ્મચર્યનો ખોટો દંભ છેટો થયો છે. આમ મુનશીની કૃતિઓમાં એમનું વ્યક્તિત્વ, એમની મનોદશા, એમનો સ્વાનુભવ અને એમના આઘાત પ્રત્યાઘાતો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

પંચોતેર વર્ષના ગાળામાં આર્ય સંસ્કૃતિના સંસ્કાર સુશોભનથી સભર સ્વપ્રદેષ્ટા, સ્વપ્રસિદ્ધક મુનશી જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં હજુ પણ એમની મહામૂલી સેવા આપી રહ્યા છે. એમના પંચોતેર વર્ષની ઉજવણી પ્રસંગે આપણે પ્રભુને પ્રાર્થના કરીએ કે હજુ પણ મુનશીજી એમની આદરેલી પ્રવૃત્તિઓને વેગ આપવાને શક્તિશાળી બને અને આપણા કેટલાકોના જીવનના માર્ગદર્શક બને. અસ્તુ.

Shree Popatlal G. Shah

Shree P. G. Shah was born in December, 1888. He was a brilliant student and won several prizes and scholarships during his years in college. He specialised in chemistry and took his first professional appointment as a lecturer in chemistry. He soon appeared in the competitive examinations of the accounts service and having obtained a high rank he was appointed in the accounts department of the then Bombay State. He distinguished himself as an extremely capable, alert and sincere officer and by dint of hard work he rose to the position of the Accountant General of Bombay. He worked with untiring zeal and energy and had a knack of getting work done by men working under him. He had not only reputation as a very understanding and sympathetic officer but also as an equally hard task master. One has to be on his toes to satisfy him as he could never suffer any slip or inefficiency. He was invited after retirement to work as a member of the public service commission and later became the chairman.

Late Shree Popatlal G. Shah
Born december, 1888
deceased 13th Jan., 1969

Though shree shah worked in the account department his great interest was research in social science and Anthropology. During the last twenty years he plunged into an amazing variety of studies on scientific and anthropological subjects. His publications number more than a dozen books and include a large number of research studies. In addition he brought out in very simple language very useful books like *Vijnan vichar Vijñan Vihār* and *Vijñan Vinod*. He always took a leading part in the science section of the Gujarat Sahitya Parishad.

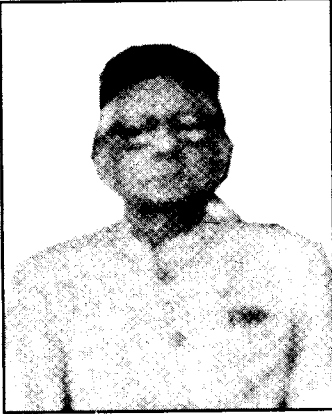
Shree P. G. Shah has also to his credit a number of studies on the tribal people of India. During his lifetime he spared no pains for the welfare of the tribal people. He made very interesting studies of the 'Dublās', Naikdās, and denotified communities of western India.

His personal habits were simple. He never used to smoke. In 1937 he founded the Gujarat Research Society and guided its progress from year to year so ably that the Society reached a leading role in the Social Sciences, health and medical faculties. It was due to him that the counselling department of the society was established with a child guidance clinic and an educational testing centre in Bombay. Further the opening of a school for the mentally retarded in 1966 in Bombay was a further step in the activities of the society.

He was the most exasperating social worker of the Gujarat Research Society. He always remained alert, active, enthusiastic and young during his tenure with Gujarat Research Society. He was a man of multiple genius and his motive power came from a blend of matchless energy a combination of intelligence and memory and the strongest ambition for the work he undertook. He passed away at the age of 81 on 13th January, 1969.

હરસિદ્ધભાઈ વી. દીવેટિયા : ફિલોસોફર, જજ, સ્કોલર

શ્રી હરસિદ્ધભાઈનો જન્મ નાગર જ્ઞાતિમાં તા. ૧૭-૨-૧૮૮૬ના રોજ રાજકોટમાં થયેલો. ભાટિયા અને પોરબંદર ગામોની વચ્ચે શ્રી હરસિદ્ધિ માતા આવે છે અને તે સ્થાન પ્રખ્યાત હોઈ તે માતાને પગે લગાડવા તેમને લઈ જવામાં આવેલા અને તે ઉપરથી તેમનું નામ હરસિદ્ધભાઈ પાડવામાં આવ્યું હતું. તેમનો જન્મ સંસ્કારી કુટુંબમાં થયેલો અને તેથી તેમનામાં વિદ્વતા, મધુરતા, વાણીમાં મીઠાશ અને હૃદયમાં ભાવ અને સ્નેહ રહેલા. તેમનાં પત્નીનું નામ જોલીબેન હતું, જે સામાજિક કાર્યકર હતાં.

શ્રી હરસિદ્ધભાઈ વી. દીવેટિયા
જન્મ ૧૭-૨-૧૮૮૬
અવસાન તા. ૩-૮-૧૯૬૧

તેમનાં લગ્ન આનંદશંકર ધ્રુવના કુટુંબમાં થયેલાં અને સ્વ. સાક્ષર નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટિયા તેમના સ્વસુર હોઈ તેમનામાં સાહિત્યના સંસ્કાર પડેલા. અને તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ તેઓ નવસારી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ થયા ત્યારે સર્વેએ કરેલો. વિલિયમ જેમ્સના માનસશાસ્ત્રના પુસ્તકનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરનાર તેમની વિદ્વતા માટે તેઓ અભિનંદનને પાત્ર ઠરેલા. સદર પુસ્તક ૧૯૧૨માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી દ્વારા પ્રકાશિત થયેલ અને જની બે આવૃત્તિ બહાર પડેલી. અને જેને ટેક્સ બુક તરીકે ખાસ કરીને SNDT ના માનસશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થીઓ માટે માન્યતા મળેલી. તેમને બ્રિટિશ સરકાર તરફથી નાઈટહુડનો ખિતાબ મળેલો. કોલેજ સમય દરમિયાન તેમની કારકિર્દી પ્રથમકક્ષાની રહેલી. પ્રોફેસર ઓફ ફિલોસોફી તરીકેની કામગીરી દરમિયાન તેમણે ફિલોસોફી અને સાહિત્યનો ઊંડો અભ્યાસ કરેલો. તેઓએ ગુજરાતી ફાર્બસ સભાના મંત્રી તરીકે ઘણાં વર્ષો સુધી કામગીરી કરેલી અને

પછીથી તેના પ્રમુખ પણ રહેલા. He was a symbol of plain living and high thinking. તેઓ ગુજરાત નાટ્ય મંડળના મુંબઈના પ્રમુખ રહેલા અને ભારતીય વિદ્યાભવનના વાઈસ પ્રેસીડન્ટ રહેલા. એમણે અને પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવે ૧૯૩૬માં ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીની સ્થાપનામાં મુંબઈ ખાતે મોટું યોગદાન આપેલું. તેઓ ઉચ્ચકક્ષાના સાહિત્યકાર અને પીઠ વિચારક હતા. ૧૯૩૩ થી ૧૯૪૬ દરમિયાન બોમ્બે હાઈકોર્ટના જજ તરીકે કામ કરેલું. કોલ્હાપુર હાઈકોર્ટના ચીફ જસ્ટિસ તરીકે ૧૯૪૭માં સેવાઓ આપેલી. બોમ્બે ઈન્ડસ્ટ્રીયલ કોર્ટના જજ તરીકે ૧૯૪૭-૪૮ દરમિયાન સેવાઓ આપેલી. ત્યારબાદ સૌરાષ્ટ્ર હાઈકોર્ટના ચીફ જસ્ટિસ તરીકે ૧૯૪૮ થી ૧૯૫૧ સુધી સેવાઓ આપેલી. ૧૯૪૮માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીના પ્રથમ વાઈસ ચાન્સેલર થયેલા. અનેક વાદવિવાદો અને વિટંબણાઓ વચ્ચે અને મતભેદો વચ્ચે તેમણે યુનિવર્સિટીના વહીવટને સ્થિરતા બક્ષેલી. ૧૯૫૭માં નિવૃત્તિ પછી મુંબઈ ખાતે તેઓ સ્થાઈ થયેલ અને ભારતીય વિદ્યાભવન અને ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી જેવી સંસ્થાઓને તેમણે પીઠબળ અને માર્ગદર્શન પૂરું પાડેલું. ૧૯૩૬ થી ૧૯૫૨નાં વર્ષો દરમિયાન પ્રો. સી.એન.વકીલ જે ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીના માનદ સેક્રેટરી હતા તથા શ્રી પી.જી.શાહ જે સોસાયટીના માનદ ટ્રેઝરર અને વાઈસ પ્રેસીડન્ટ હતા તે સૌના સહકારથી તેમણે ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીને સદ્વરતા અને સ્થિરતા બક્ષેલી.

જૂના મુંબઈ રાજ્યની પ્રથમ લોકપ્રિય કૉંગ્રેસ સરકારે સને ૧૯૩૭માં કાપડ ઉદ્યોગના મજૂરોના પ્રશ્નો અંગે વિચાર કરવા એક કાપડ ઉદ્યોગ તપાસ સમિતિ નીમેલી ને જેના પ્રમુખપદે શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દીવેટિયા હતા અને જેના એક સભ્ય તરીકે શ્રી ખંડુભાઈ દેસાઈ હતા. જૂના મુંબઈ રાજ્યમાં ૧૯૩૮માં ઔદ્યોગિક બાબતો સંબંધિત કાયદો અમલમાં આવ્યો અને એ કાયદા અનુસાર જ્યારે પ્રથમ ઔદ્યોગિક અદાલત સ્થાપવામાં

આવી ત્યારે તેના પહેલા પ્રમુખ તરીકે શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દીવેટિયાની નિમણૂક થયેલી. અને તેમણે આ જવાબદારી બહુ સારી રીતે અદા કરી હતી. તેઓ ઔદ્યોગિક અદાલતનું કામ એટલી નિષ્પક્ષતાથી તથા નિખાલસપણે ચલાવતા જેને પરિણામે તેઓ બન્ને પક્ષોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી શકતા. બેન્કોના કર્મચારીઓ અને સંચાલકો વચ્ચે પગાર અને અન્ય માગણીઓ બાબતમાં લવાદ તરીકે તેમણે જે કામગીરી બજાવેલી તે ખૂબ મહત્વની ભૂમિકા રૂપે તે સમયે ગણાયેલી. ન્યાયાધીશ તરીકે તેમણે સારી નામના તો મેળવેલી જ પરંતુ દેશના ઔદ્યોગિક સંબંધો સાચી દિશામાં વિકસાવવામાં તથા સમાધાનના રાહ પર લઈ જવામાં તેમનો હિસ્સો અપ્રતિમ રહ્યો છે.

ન્યાયાધીશ તરીકેની નિમણૂક થતાં તેઓ એક-બે દિવસ વડોદરા ગયેલા. ત્યાંના નાગરમંડળને આ વાતની ખબર પડતાં તેમનું તત્કાળ સન્માન કરવા અને અભિનંદન આપવા એક સ્નેહસંમેલન યોજવામાં આવેલું અને તેમનું બહુમાન કરવામાં આવેલું. ધાર્મિક પુસ્તકોનો તેમનો ઊંડો અભ્યાસ રહેલો અને સૌરાષ્ટ્રમાં ત્રણ દિવસ સુધી શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા ઉપર તેમણે પ્રવચન આપેલું અને આ પ્રવચન કાજાસન પર બેસીને એક આચાર્યની માફક કરેલું. ગીતામાં માત્ર અધ્યાત્મવાદ છે એટલું જ નહીં પણ તેમાં સમગ્ર જીવન મનુષ્યે વ્યવહારમાં કેવી રીતે જીવવું એનું ચિત્ર અને બોધ છે એમ બહુ વિદ્વતાપૂર્ણ રીતે તેમણે જણાવેલું. વિસનગરની M. N. College માં પણ તેમણે ગીતા ઉપર પ્રવચન આપેલું અને તે સાંભળીને શ્રોતાગણ ચકિત થયેલ. તેઓ ૧૯૫૭માં ગુજરાત યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલર તરીકે નિવૃત્ત થયા ત્યારે સેનેટમાં આ અંગે નીચે મુજબનો ઠરાવ કરવામાં આવેલો.

ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સ્થાપનાથી માંડી આજદિન સુધી તેના ઉપકુલપતિ શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દીવેટિયાએ યુનિવર્સિટીની ગરવી પરંપરાઓના શિલ્પીનું કર્તવ્ય એકનિષ્ઠાથી બજાવ્યું છે. તેની ગુજરાત યુનિવર્સિટી સેનેટની આ સભા કૃતજ્ઞતાપૂર્વક નોંધ લે છે. આ પ્રકારના ઉચ્ચ શિક્ષણના તંત્રનું લોકશાસનની ઉદાર પરંપરાઓ સાચવીને તેમણે કુશળપણે સંચાલન કર્યું છે અને તેમના ધૈર્ય અને ખંતથી યુનિવર્સિટીને વિકાસના માર્ગે મૂકી છે તે માટે સેનેટની આ સભા આભારની લાગણી વ્યક્ત કરે છે.

ડાબેથી
શ્રી આત્મારામભાઈ સુતરીયા,
ડૉ. મધુરીબેન શાહ,
શ્રી કે. કા. શાસ્ત્રીજી
તથા પ્રવચન કરતા સંસ્થાના
પ્રમુખશ્રી ડૉ. સુમન્ત શાહ
(મધુરીબેન ષષ્ઠીપૂર્તિ પ્રસંગે)

પદ્મશ્રી ડૉ. કે. કા. શાસ્ત્રી

પૂ. શ્રી કે.કા.શાસ્ત્રીજીનો જન્મ ૨૮-૭-૧૯૦૫માં થયેલો. તેઓ મૂળ માંગરોળ-સોરઠના વતની હતા ને કે.કા. તથા શાસ્ત્રીજીના નામે ઓળખાતા હતા. અમદાવાદમાં આશ્રમ રોડ પરના વલ્લભસદનમાં તેઓ રહેતા અને રોજ સવારે શૃંગારના દર્શનમાં કીર્તન ગાતા અને પખાજ બજાવતા સતત જોવા મળતા. ટૂંકી ધોતી, કસવાળી બંડી ને કેસરી ટોપી પહેરેલા એમને જોતાં જ આ તો કે.કા.શાસ્ત્રી છે એમ તરત પરખાઈ આવતા, કપાળમાં તેઓ પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવ તિલક કરતા. વિદ્વતા અને વિનમ્રતા એમના સ્વભાવમાં જોવા મળતા. એમના મકાનની ઓસરીમાં પુસ્તકો વચ્ચે કામ કરતા ગાંઠ મારેલી શીખાવાળા આ પરમ સારસ્વત અનેકવાર જોવા મળતા.

સ્વ. ડૉ. કેશવરામ કાશીરામ શાસ્ત્રી
જન્મ : ૨૮-૭-૧૯૦૫
અવસાન : ૮-૮-૨૦૦૬

શ્રુતિ-સ્મૃતિ કે વેદો-પુરાણો અથવા વેદોના અનુપૂરક સાહિત્ય ને રામાયણ મહાભારત જેવા ઇતિહાસમૂલક ગ્રંથોમાં શાસ્ત્રીજીને અપાર શ્રદ્ધા હતી અને એટલે જ તેઓ શાસ્ત્રની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલતા અને જીવન જીવતા. તેઓ પાકા વૈષ્ણવ હતા અને શાસ્ત્રમાં કદા પ્રમાણે કે વૈષ્ણવોએ તિલક વિનાનું કપાળ રાખવું નહીં એ પ્રમાણે વ્યવહાર કરતા અને કપાળમાં હંમેશા તિલક કરતા. તેમનો આહાર તદ્દન શુદ્ધ અને સાદો રહેતો અને એવું જ એમનું અંતઃકરણ પણ શુદ્ધ હતું. તા. ૪-૮-૮૨ના રોજ તેમણે અમેરિકામાં ભારતીય સંસ્કૃતિ કેવી રીતે જાળવવી તે વિષે મનનીય પ્રવચન આપેલું. જેમાં તેમના વિચારો વ્યક્ત કરતાં ઘરના

બનાવેલા શુદ્ધ આહાર પર ભાર મૂક્યો હતો. તૈત્તિરીય ઉપનિષદની શિક્ષાવલ્લીમાં જે આજ્ઞાઓ છે, સાચું બોલવું, ધર્મનું આચરણ કરવું, સત્યના વિષયમાં કરી પ્રમાદ ન કરવો, માતા-પિતા તથા આચાર્યને દેવ સમજવા - આ આજ્ઞાઓ પ્રમાણે જ તેઓ આજીવન વર્ત્યા અને પવિત્ર કાર્યો જ કર્યા હતાં.

એમની દૃષ્ટિ હંમેશા શાસ્ત્રીય રહી અને એને કારણે જ ‘ભારતસંહિતા’ ‘જયસંહિતા’ ‘શતશ્લોકી ગીતા’ જેવા ગ્રંથો તે આપી શક્યા. સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસ ઉપરાંત સંસ્કૃતવિદ્યા, ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય, વ્યાકરણ, કોશ, છંદો ઇત્યાદિના પણ તેઓ પ્રતિભાવંત વિદ્વાન હતા. જેને કારણે ભરતનું નાટ્યશાસ્ત્ર અને આચાર્ય અભિનવગુપ્તના ગ્રંથો કે ‘રત્નાવલિ’ તથા બીજાં પણ નાટકોના અનુવાદો આપણને મળ્યા છે ને ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્ર જેવા ગ્રંથો પ્રાપ્ત થયા છે અને નરસિંહ મહેતો, ભાલણ, અખો, પ્રેમાનંદ, શામળ, દયારામ વગેરે પરનાં કામો એમના દ્વારા થયાં છે. ‘વાગ્ધિભવ’ જેવા ગ્રંથો કે વ્યાકરણો પણ ઉપલબ્ધ થયાં છે. કોશોની રચના અંગેનું એમનું પ્રદાન નોંધપાત્ર ગણાય છે.

ભાષા, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ જેવા પ્રિય વિષયોને કારણે જ શાસ્ત્રીજીએ વખતોવખત પ્રવાસો કર્યા હતા. પ્રવાસોના અનુભવ પરથી લખાયેલા લેખોનો સંગ્રહ જે ‘સારસ્વત પ્રવાસો’ના નામે પ્રગટ થયો છે. ‘સૌરાષ્ટ્રની પ્રાચીન નગરીઓ’, ‘અમેરિકાના આદિમ વસાહતીઓ’, ‘પ્રાચીન ભારતીય શાસનતંત્ર’, ‘ઇતિહાસની આરસી’, ‘નિર્ણયાર્ણવ’, ‘સંસ્કૃત-સંસ્કૃતિ દર્શન’, ‘ઇતિહાસ દર્શન’, ‘સોમનાથ’, ‘આર્ય શું ક્યારે’, ‘ધર્મ-સંસ્કૃતિ-સભ્યતા’, ‘સમાજાદિ દિશાદર્શન’ અને બીજા એમના એવા ગ્રંથોમાં એમણે ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, સભ્યતા, ધર્મ, સમાજ જેવા વિષયોને કેન્દ્રમાં રાખેલ છે તો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ ઇત્યાદિમાં એમનું નોંધપાત્ર પ્રદાન ‘ભારતસંહિતા’ તેમ ‘જયસંહિતા’ વગેરે, ભાગવત વિશે એમણે જે કામ કર્યા તેમાં

તથા એમણે કરેલા મધ્યકાલીન ગુજરાતી ગ્રંથોનાં સંપાદનો, કોશો, ગૌર્જર-અપભ્રંશ જેવા ગ્રંથો ઇત્યાદિમાં જણાઈ આવે છે. આ બધા ઉપરથી એમની વ્યાપ્તતાનો અણસાર આવે છે. ‘ભોજપ્રબંધ’ની એકમાત્ર જાણવામાં આવેલી પ્રતની તેઓ નકલ કરી લે છે અને તા. ૧૦-૬-૬૦ થી ૨૧-૬-૬૦ સુધીના ૧૨ દિવસોમાં સીધી છાપી શકાય તેવી પ્રેસ કોપી તૈયાર કરી આપે છે. આ ભોજપ્રબંધ હકીકતમાં તો ‘મુંજપ્રબંધ’ છે અને એમાં માળવાના પરમાર રાજા મુંજ અને કર્ણાટકના ચાલુક્ય રાજા તૈલપ વચ્ચેનો વિગ્રહનો ઐતિહાસિક પ્રસંગ નિરૂપાયો છે. કથાવસ્તુ ઉપરાંત એનો શુદ્ધ ઇતિહાસ, ઇત્યાદિ તારવી આપી ભોજપ્રબંધની આવૃત્તિ તેઓએ તૈયાર કરી આપી જે પછીથી ભો. જે. વિદ્યાભવન દ્વારા પ્રકાશિત થઈ છે.

તેઓએ પૂ. પા. મુનિશ્રી જિનવિજયજી સાથે જેસલમેરના વિખ્યાત જૈન હસ્તલિખિત ગ્રંથોના ભંડારોની મુલાકાત લીધેલી અને તા. ૩-૧૨-૪૨ થી ૩૦-૪-૪૩ સુધીના પૂરા પાંચ માસ ત્યાં કાર્ય કર્યું. ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, ઇત્યાદિ સંશોધનો માટે નેપાળ, ભુવનેશ્વર, તમિલનાડુ, કેરલ, આંધ્ર, પશ્ચિમ સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, ઇત્યાદિ સ્થળોએ પ્રવાસ કર્યો, ગ્રંથાલયોમાં મ્યુઝિયમોમાં ચિત્રલિપિનાં ઓળિયા કે માઈક્રોફિલ્મ જોઈ અને આમ સ્વગૃહે પુરશીમાં બેઠાંબેઠાં જ એમનો વિદ્યાભ્યાસ થયો નથી પણ ભારતીય સંસ્કૃતિ, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, સંસ્કૃત વિદ્યા, ગુજરાતી ભાષા, સાહિત્ય, પ્રાકૃત-અપભ્રંશ જૂની ગુજરાતી ભાષા, વ્યાકરણ કોશ એવા દરેક ક્ષેત્રમાં એક સાચા સંશોધકની ચીવટથી તેઓ સતત કાર્યરત રહ્યા. જેને પરિણામે ૨૫૦ થી વધુ ગ્રંથો તેમણે ગુજરાતને આપ્યા છે. ‘Traditional Gujarati Poetry’ અને ‘Gujarat : Its literary history’ જેવા ગ્રંથો પણ તેમણે આપ્યા છે.

ભાવાંજલિ-એક સંકલનમાં શાસ્ત્રીજીએ અવસાન પહેલાં પોતાના નિકટના સાહિત્યકારો, તથા અન્યોને અંજલી આપી છે. તેમાં જે તે વ્યક્તિના સાહિત્યિક જગતમાં તથા સમાજમાં જે વિશિષ્ટતાઓ હતી તે છતી થઈ છે જે લખનારા ઇતિહાસ માટે સામગ્રી બની રહે છે. લઘુ હસ્તરેખાદર્શન જેવા ગ્રંથની એમણે રચના કરી છે જે ગર્ગ જોષી એવા તખલ્લુસથી લખાયો છે.

સંશોધક અને સર્જક તરીકેની શાસ્ત્રીજીની કારકિર્દી ભેગી અવલોકી શકાય નહીં. સંશોધનોમાં એમની વિદ્વત્તા, પંડિતાઈ અને ચિંતક તરીકેની છબી ઊભી થઈ છે. સર્જક તરીકેની રચનાઓ મુખ્યત્વે મૃદુ હૃદયની છાપ મૂકી જાય છે.

ભાષા સાહિત્ય, ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, સંશોધન, સમાજ જેવા વિષયોના ઇતિહાસ જ્યારે જ્યારે લખાય ત્યારે ત્યારે એમાં શાસ્ત્રીજી વિશે લખ્યા વગર એ ગ્રંથ અપૂર્ણ જ ગણાય; કારણ કે એમણે ઊભી કરેલી સૃષ્ટિ એમ કરવાને એના લખનારને પ્રેરે જ છે. આવા એક પ્રખર સાહિત્યકાર, સંશોધક ઇતિહાસવિદ્ શ્રી કે.કા.શાસ્ત્રીજીનું અવસાન તા. ૯-૯-૨૦૦૬ના રોજ થયેલ. ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીના માનદ્ નિયામક તરીકે તેમણે વર્ષો સુધી કાર્યભાર સંભાળેલો અને હાલની અમદાવાદની શાખાનો વિકાસ તેમનાં કાર્યોને આભારી છે. એમને અમદાવાદ શાખાની પચાસ વર્ષની પૂર્ણાહુતિ પ્રસંગે અમારી ભાવભીની શ્રદ્ધાંજલિ.

Late Dr. Madhuriben R. Shah

She was born on 13th December 1919 at Ranpur (Gujarat). She was the eldest of the seven children born at Ranpur. Her mother's name was Samataben Kothari and father's name was Chhotalal Kothari. She did her matriculation from Alexandra girls' English Institution, Bombay in 1934. She did her graduation with mathematics honours from St. Xaviers College, University of Bombay in 1938. She got her B. T. degree in Education from Secondary Training College, University of Bombay in 1942. In 1949 She did M.Ed. from Indian Institute of Education, University of Bombay and got first rank. In 1952 she did her Ph.D. in education from University of Bombay. Her topic for Ph.D. was "Administration and Finance of Education in India". Between 1952-1954 she did special courses in Drama, Psychometry, Educational testing and Vocational and Educational Counselling. In 1954 she did Ph.D. from London University on comparative study of organisation and administration of primary education in London and Bombay. She was post graduate teacher for M.Ed. and Ph.D. in University of Bombay. In 1961 she was elected to the executive council of SNDT women's University. In 1968 she was elected as the president of the Gujarat Research Society. In 1972 she was elected international president of the world educational fellowship, London. She was vice-chancellor, of Shrimati Nathibai Damodar Thakersey women's University Bombay. She was awarded Padmashree in 1977. In 1980 she was elected president, fellowship of the physically handicapped. During 1981-1984 she was awarded D.Lit. (Honoris Causa) from Andhra University, Kashmir University, Shrinagar, Banaras Hindu University, Varanasi, and Patna University, Patna in that order.

Late Dr. Madhuriben R. Shah

Born : 13-12-1919   deceased : 29-6-1989

She was married to shree Ratilal D. Shah and had two sons Rajat and Gautam. Kalloliniben Hazarat was her close companion.

She was a teacher in new Era School, Bombay and Govt. Girls highschool, Ahmedabad during 1934-1943. Between 1944-1948 she was registrar and lecturer in education, Indian Institute of Education, Bombay. She was the editor of Indian Journal of educational research during 1950-1954. During 1951-1954 she was awarded British council fellowship for study at the institute of education London university and visited educational institutes in France, Germany, Denmark, Italy and Switzerland. She set up an educational and vocational counselling unit in Gujarat Research Society, Bombay.

She was a research officer (education) Municipal Corporation of greater Bombay. and was post graduate teacher in educational University of Bombay. She was awarded fellowship by the United States education foundation to work as a visiting research fellow at teachers college Columbia university and at standford university USA. She was nominated by the govt. of India to visit united kingdom, united states, Japan and Malayasia to study innovative programmes in Science and Mathematics - sponsored by national science foundation, U.S.A. She was presented a silver plague by Municipal corporation of greater Bombay at the hands of Prime Minister Smt. Indira Gandhi in appreciation of meritorious work done in the field of education. She was given a civic reception by the Mayor of Bombay and municipal corporation of greater Bombay for her contribution at all levels of education from primary to university and in the field of education to the disabled. she died in year 1989 on 29th June at her flat in Anupam on the north side of Malbar Hill. She was suffering from chronic renal failure. On that Thursday all educational institutes run by the women's University of Bombay and by the Laxmi education society remained closed as a mark of respect to her. Her home life was full of Aristocratic simplicity.

She was an indefatigable worker and worked with passion and style of her own. Her creative imagination innovative approach to solve problems was laudable. She was quick in her decisions. She lived life with Joy, overcoming all strains and struggles. She was always all the time smiling and at peace with herself. She believed that greatness of Bombay came with its association with the British and that Bombay had much to learn from the London experience which was some fifty years ahead. Her qualities became known through UNESCO on the continent of Europe including the USSR and were extended several times over to further international dimensions in education as president of WEF in Japan, Australia, USA, England, Korea, Netherlands and elsewhere. She had established a new University at Sikkim based upon an existing college there and which amongst other things would become a centre of Tibetology.

ડૉ. ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહ

ગુજરાત-મુંબઈના ઉચ્ચ કોટિના સહકારી કાર્યકર ડૉ. ધીરજલાલ શાહનો જન્મ દસા શ્રીમાળી જૈન કુટુંબમાં તા. ૧૪-૧૧-૧૯૧૧ના દિવસે ભાવનગરમાં થયો હતો. જન્મને ૧૫મે દિવસે જ એમના પિતાશ્રીનું અવસાન થયેલું તેથી માતા-પુત્ર નોધારાં થઈ ગયાં. આથી મોસાળમાં ગયાં અને ત્યાં એમનો ઉછેર થયો. ત્યાં

સ્વ. ડૉ. ધીરજલાલ ધનજીભાઈ શાહ
જન્મ ૧૪-૧૧-૧૯૧૧
અવસાન ૧૬-૧૨-૧૯૮૧

છ ધોરણ કરી કરિયાણાની દુકાને બેઠા, પણ આ ધંધો ન રુચતાં માતાજી એમને લઈ અમદાવાદ આવ્યાં. ૧૯૩૧માં મેટ્રિક્યુલેટ થયા. અહીં તહીં નાની નોકરીઓ બાદ ૧૯૩૮માં ‘સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલય’માં પ્રેસના વ્યવસ્થાપક થયા અને સાથોસાથ ગુજરાત કોલેજમાં ભણવા દાખલ થયા. ૧૯૪૦માં અભ્યાસ કરતાં કરતાં ‘અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ સમાચાર’ના તંત્રી થયા. ૧૯૪૨માં બી.એ. થયા. એ જ વર્ષની ‘હિંદ છોડો’ની લડતમાં ભાગ લીધો અને અમદાવાદ મ્યુનિ. ચળવળના ભૂગર્ભ કાર્યકર બન્યા. ૧૯૪૩ થી વેપારમાં પડ્યા. ૧૯૪૭ થી મુંબઈમાં ‘બી. ત્રિકમલાલની કું.’માં ભાગીદારીમાં જોડાયા. દરમિયાન યુરોપની મુસાફરી પણ કરી આવ્યા. ૧૯૪૪-૪૫ થી ગુજરાત સાહિત્ય સભા અમદાવાદના એક મંત્રીની સેવા શરૂ થઈ તે છેક અવસાન સુધી ચાલુ રહી. ૧૯૫૩ થી ૧૯૫૮ પાંચ વર્ષ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના એક મંત્રી તરીકે પણ સેવા આપી. મુંબઈની જૈન સંસ્થાઓના પણ એક અગ્રણી કાર્યકર રહ્યા. આ પહેલાં જ અમદાવાદ જિલ્લા સહકારી સંઘના ઉપપ્રમુખ તરીકે સક્રિય કામગીરી બજાવી. ૧૯૫૮ થી ૧૯૬૧ ત્રણ વર્ષ માટે ‘મુંબઈ કો-ઓપરેટિવ

યુનિયન’ના મંત્રી-પદે રહ્યા ને મહારાષ્ટ્ર-ગુજરાતનાં રાજ્ય જુદાં પડતાં ‘મહારાષ્ટ્ર કો-ઓપરેટિવ યુનિયન’ના પહેલા ગુજરાતી મંત્રી બન્યા.

આ સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓની સાથોસાથ એમની લેખનપ્રવૃત્તિ સતત ચાલુ હતી અને ૧૯૬૧ સુધીમાં તો પ્રો. કે.કા.શાસ્ત્રીના માર્ગદર્શન નીચે ‘વિમલપ્રબંધ’નું સંપાદન અને એના ઉપર ઐતિહાસિક મહાનિબંધ લખી પીએચ.ડી. થયા. ૧૯૪૪માં એમની ‘બા’ નામની લઘુ નવલ બહાર પડી. ૧૯૪૫માં ‘શ્રમણ ભગવાન મહાવીર’ એ પછી ‘સોળ સતી’ અને ‘લાટનો દંડનાયક’ (ઐતિ.નવલ), ‘જૈહર’ અને ૧૯૪૮માં લઘુનવલ ‘ભાઈબીજ’ બહાર આવી. એમની સોલંકીકાલીન શાંતુ મહેતાને લગતી ૩ ભાગોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી ઐતિ. નવલકથા એમનું શ્રેષ્ઠ પ્રદાન છે. ‘મહામાત્ય’ એ બીજી એવી ઐતિહાસિક નવલકથા છે. ૧૯૬૩માં ‘અમારે ખાંચે’, તો સહકારક્ષેત્રે ‘ચિંતન અને મનન’નો અનુભવથી ભરેલો ગ્રંથ ૧૯૬૭ માં પ્રસિદ્ધ થયો.

અને એમની ડાયરીમાંની ઉત્તમ નોંધોને આધારે “ચાહ-ઘર” નામનું પુસ્તક બહાર પડ્યું જે ખૂબ આવકાર પામ્યું. “ચાહ-ઘર ભાગ-૧” અને “ચાહ-ઘર ભાગ-૨” પુસ્તકો પ્રગટ થયાં જે ભારે આવકાર પામ્યાં.

પોતાના ગુરુને સહાયરૂપ બની શકે એ દૃષ્ટિએ ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીના કાર્યમાં સક્રિય રસ લેવા માંડ્યો અને એના મંત્રી પણ બન્યા અને આ સંસ્થાને પગભર કરવા ભારે જહેમત ઉઠાવી. ૧૯૮૧ના ડિસેમ્બર મહિનાની ૧૬મી તારીખે મુંબઈથી અમદાવાદ આવતાં મણિનગર અને અમદાવાદ સ્ટેશન વચ્ચે હૃદયરોગના હુમલાથી છેલ્લા શ્વાસ ભર્યા.

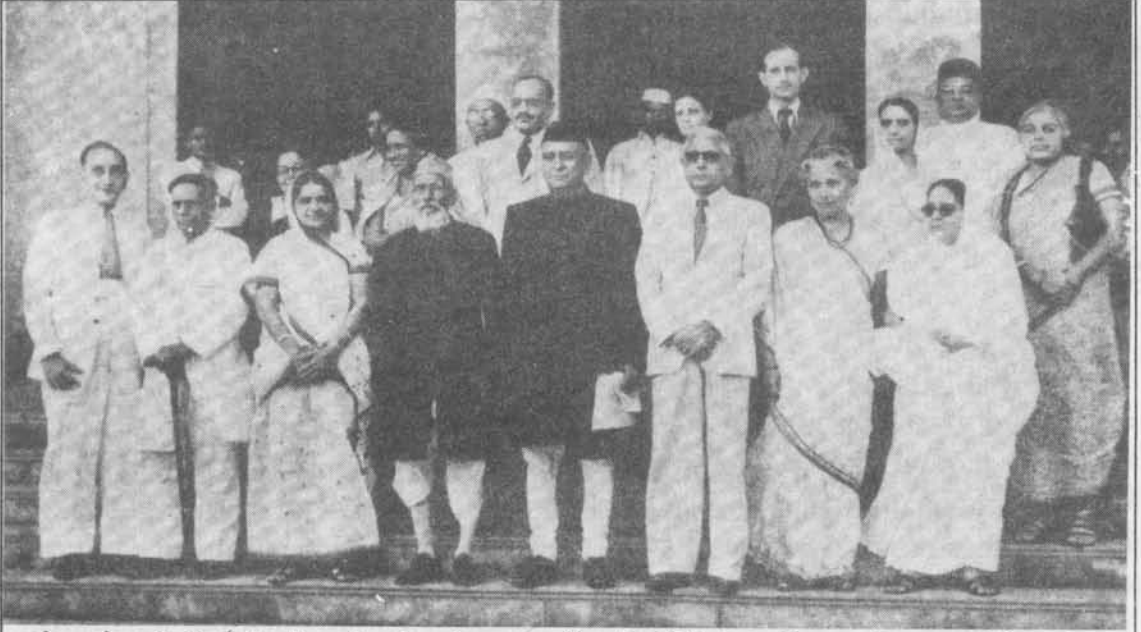
જન્મ : ૧૭-૧૧-૧૯૧૮
અવસાન : ૭-૧૨-૨૦૦૨

સ્વ. કમળાબેન રતનચંદ સુતરિયા

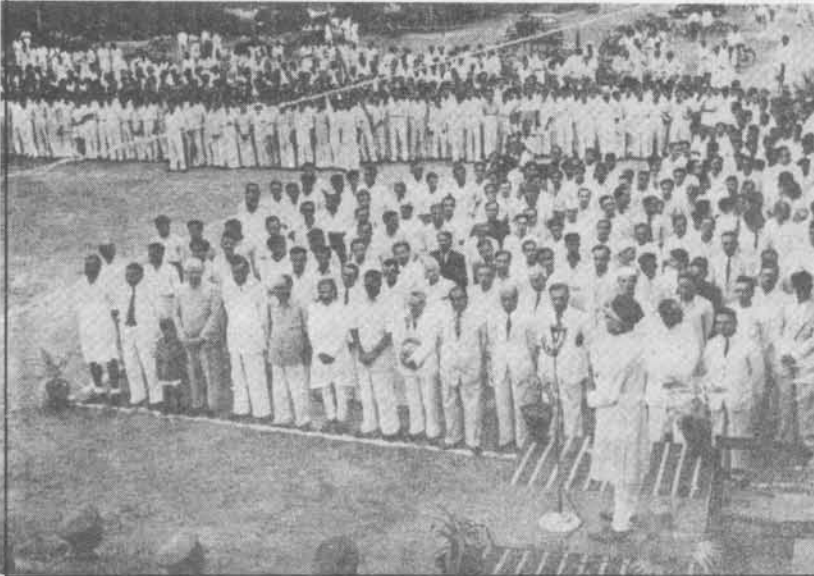
સ્વ. કમળાબેનનો જન્મ ૧૭-૧૧-૧૯૧૮ના રોજ કાતરક વઢ ૧૧ને દિવસે થયેલો. તેમના પિતાશ્રી રતનચંદ મલીચંદ સુતરિયા મસ્કતી કાપડ માર્કેટમાં મંત્રી હતા તથા તેઓ ગાંધીજીના યુસ્ત અનુયાયી તથા પ્રિયપાત્ર હતા. કમળાબેને અનેક કૌટુંબિક તેમજ સામાજિક ડુકાવટો છતાં ૧૯૩૭માં મેટ્રીકની પરીક્ષા પાસ કરી. ત્યાર પછી તેમનો અભ્યાસ અટકેલો. પૂ. ગાંધીજીની દરમિયાનગીરીથી કોલેજમાં અભ્યાસ શરૂ કરેલો. અને ૧૯૪૨માં બી.એ. ૧૯૪૪માં એમ.એ. (મુંબઈ યુનિવર્સિટી) અને ૧૯૪૭માં બી.ટી.એસ.એન.ડી.ટી. યુનિવર્સિટીમાંથી મેળવેલી. તેઓ ૧૯૪૪ થી ન્યૂ એજ્યુકેશન હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષિકા તરીકે જોડાયેલાં અને ગુજરાતી વિષય શીખવતાં. તે વખતે ન્યૂ એજ્યુકેશન હાઈસ્કૂલ અમદાવાદમાં પીઠ કેળવણીકાર અને સાક્ષર શ્રી રતીલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી પ્રિન્સીપાલ હતા તથા શ્રી ગુણવંતરાય ર. ત્રિવેદી, શ્રી જનકભાઈ ર. ત્રિવેદી તથા શ્રી વાસુદેવભાઈ ર. ત્રિવેદી વગેરે. શાળામાં શૈક્ષણિક કાર્ય કરતા હતા, તથા સહસંચાલક તરીકે હતા. શાળાના તે વખતના

શિક્ષકગણમાં શ્રી ગૌરીશંકર જોષી, શ્રી સી.કે. પટેલ સર, શ્રી આર.સી. મહેતા, શ્રી મેઢ સાહેબ, શ્રી એન. એન. શાહ તથા શ્રી આર. ટી. દેસાઈ શ્રી પાઠક સર વગેરે હતા. સ્વ. કમળાબેનને શૈક્ષણિક કાર્યમાં તથા સામાજિક ક્ષેત્રમાં ઊંડો રસ હતો. તેઓ ગુજરાત સાહિત્ય સભા, ગુજરાત સ્ત્રી કેળવણી મંડળ, એસ. એન. ડી.ટી.યુનિવર્સિટી મુંબઈ, ગુજરાત વિદ્યાસભા, વગેરે સંસ્થાઓમાં સારો રસ લઈને કામ કરતા. તેઓ ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીમાં સહનિયામક તરીકે તથા ગુજરાત સાહિત્ય સભાનાં વર્ષોથી સક્રિય મંત્રી રહેલા. આ ઉપરાંત તેઓ અમદાવાદ એજ્યુકેશન સોસાયટીની કાઉન્સિલના સક્રિય સભ્ય હતા. બુદ્ધિપ્રકાશની સંપાદક સમિતિ તથા મહીપતરામ રૂપરામ આશ્રમની કારોબારીનાં સક્રિય સભ્ય હતાં. બહેરામૂંગાની શાળા તથા બાળસંરક્ષણ મંડળની કારોબારીના તેઓ સભ્ય હતા. ૧૯૪૮ થી એસ.એલ.યુ. કોલેજ ફોર વુમન - અમદાવાદના બી.ટી.ના શૈક્ષણિક વર્ગોના સંચાલિકા તરીકે પાંચ વર્ષ સુધી તેમણે કામગીરી સંભાળેલી. ૧૯૫૦ થી અમદાવાદ મ્યુનિ. કોર્પોરેશનમાં મ્યુ. કોર્પોરેટર તરીકે અગિયાર વર્ષ સુધી જુદી જુદી કમિટિઓમાં રહી સેવા આપેલી. મ્યુનિસિપલ રીક્રિએશન કમિટીના ઉપપ્રમુખ તરીકે તેમણે સુંદર કામગીરી બજાવેલી. એસ.એન.ડી.ટી. વીમેન્સ યુનિવર્સિટીની સેનેટમાં વર્ષો સુધી સભ્ય રહેલા અને સીનીયરેટમાં પણ ત્રણ વર્ષ રહેલાં. ૧૯૩૫ થી અમદાવાદ જૈન યુવક સંઘના મંત્રી તરીકે પાંત્રીસ વર્ષ સુધી પર્યૂષણ વ્યાખ્યાનમાળા ચલાવી અને અનેક વક્તાઓનો લાભ પ્રજાને આપ્યો. આ સમય દરમિયાન અમદાવાદની પ્રતિષ્ઠિત દૈનિક સંદેશમાં સુશોભન અને શણગાર - બહેનો માટેના વિભાગનું સંપાદન કાર્ય કર્યું. બહેનો માટે પ્રથમ ગણાતા માસિક (સ્ત્રીજીવન)ના “ગરબા અંકોનું” સાડત્રીસ વર્ષ સુધી સંપાદન કરેલ. આ ગરબા અંકો સાહિત્ય જગતમાં આગવું સ્થાન ધરાવે છે. તેમણે વિશિષ્ટ કાર્યકર બહેનોના સ્પેશલ અંકનું સંપાદન જેમાં શ્રીમતી પ્રેમલીલાબહેન ઠાકરસી વિશેષ અંકનું સંપાદન કરી યુનિવર્સિટી પદવીદાન પ્રસંગે ભેટ આપેલ. તેઓએ “જૈન આચાર ધર્મના પાયા” “આપણા લગ્ન ગીતોનું સંપાદન” તથા જુદાજુદા સમયે આપેલા ભાષણો લેખો તથા આકાશવાણીમાં આપેલ વાર્તાલાપ સમાવિષ્ટ કરતું પુસ્તક “સહકારી સોપાન” પ્રગટ કર્યું. તદ્ઉપરાંત તેમણે જુદાંજુદાં ક્ષેત્રે સેવાઓ આપેલી જેમાં યુનિયન કો.ઓ. સોસાયટીના કારોબારી સભ્ય તરીકે તથા અમદાવાદ જિલ્લા સહકારી સંઘના મહિલા સમિતિના પ્રમુખ તરીકે વર્ષો સુધી સેવાઓ આપેલી. તેઓ સાચા અર્થમાં એક કેળવણીકાર, સાહિત્યકાર, સામાજિક કાર્યકર હતાં. ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટીના મંત્રી તરીકે અંતિમક્ષણ સુધી તેઓ કાર્ય કરતા રહ્યાં.

તેઓ તેમના પિતાશ્રીની માફક સહુ કાર્યકર્તાઓ સાથે ઉખાભર્યો વર્તાવ રાખતા. તેમના કુટુંબમાં બધાની સાથે પ્રેમાળ વર્તાવ રાખતા તથા સૌને પ્રોત્સાહન આપી મદદરૂપ થતાં. તેમની પ્રામાણિકતા, પારદર્શિતા, ચીવટ, integrity અને sincerity ઉચ્ચ કોટીની અને ઉદાહરણીય હતી. તેઓ દરેકને શક્ય હોય તે રીતે મદદ કરવાની ભાવનાવાળા તથા અન્યના દોષો ભૂલી જવાનો અભિગમ રાખતા. તેઓ કરકસરથી જીવતા પરંતુ છૂટે હાથે દાન કરતા. શ્રી લઘુરાજ હાઈસ્કૂલ વટામણના તેઓ આદ્ય સ્થાપક હતા. તેમનું અવસાન ૭-૧૨-૨૦૦૨ના રોજ થયેલ.

એસ. એન. ડી. ટી. (શ્રીમતી નાથીબાઈ દામોદર ઠાકરસી) યુનિવર્સિટીમાં મુંબઈના ગવર્નર મહારાજસિંઘ સાથે.
ડાબી બાજુથી બીજા કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, હંસાબેન મહેતા, મહર્ષિ કર્વે, ચાન્સેલર સર મહારાજસિંઘ,
વાઈસ ચાન્સેલર હરસિદ્ધભાઈ, શારદાબહેન દીવાન, લેડી ઠાકરસી.

ગુજરાત યુનિવર્સિટીના
સ્થાપનાદિન પ્રસંગે
શ્રી હરસિદ્ધભાઈ દિવેટીયા

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી

અમદાવાદ શાખા, પાલડી
(સ્થાપના : ૧૨ માર્ચ, ૧૯૬૧)

નિબંધ સ્પર્ધાનો અહેવાલ

ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી તથા માનવ વિકાસ અને કલ્યાણ ટ્રસ્ટ દ્વારા સંચાલિત ‘સંસ્કાર કેન્દ્ર’ દ્વારા ‘આજે ગાંધીજી જીવતા હોત તો....?’ એ વિષય એક ઉપર નિબંધસ્પર્ધા યોજવામાં આવી હતી. તે માટે વીસ જેટલી શાળાઓનો સંપર્ક કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ ચાર શાળાના સોથી વધુ વિદ્યાર્થી ભાઈ-બહેનોએ નિબંધો લખીને મોકલ્યા હતા. પ્રો. પરિમલભાઈ દલાલે (પરામર્શક-‘વિચારવિજ્ઞાન’ માસિક) નિબંધોમાંથી અઢાર જેટલા નિબંધો તારવ્યા હતા. ડૉ. ભારતીબહેન શેલતે (રિસર્ચ સોસાયટીના માનદ્ નિયામક) તેમાંથી પારિતોષિક યોગ્ય ચાર નિબંધો તારવ્યા હતા, જે નીચે પ્રમાણે છે :

૧. કુમારી પ્રિયંકા એન. શાહ (પ્રથમ), સાધનાકુમાર મંદિર.
૨. શ્રી ઉમંગ બી. અગ્રવાલ (દ્વિતીય), ગણેશ વિદ્યામંદિર.
૩. કુ. પાર્થી ડી. સોની (તૃતીય), શ્રી આર. બી. આર.સી. ગર્લ્સ હાઈસ્કૂલ
- કુ. જિજ્ઞાશા ડી. રાઠોડ (તૃતીય), સી. એન. વિદ્યાલય.

નિબંધસ્પર્ધામાં પ્રથમ ત્રણ નંબરોને અનુક્રમે રૂ. ૫૦૦/-, રૂ. ૩૦૦/- તથા રૂ. ૨૦૦/- (બંને વચ્ચે) પ્રમાણે રોકડમાં પુરસ્કાર તથા પ્રમાણપત્ર અને ‘વિચારવિજ્ઞાન’ માસિકના છેલ્લા પાંચ અંકો ભેટરૂપે આપવામાં આવ્યા હતા. ભવિષ્યમાં સંસ્થા દ્વારા યોજનાર અન્ય સ્પર્ધાઓમાં (સુલેખન, વાર્તા, વક્તૃત્વ તથા વાચનશિબિર) વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સાહભરે ભાગ લેતા થાય તે હેતુથી નિબંધસ્પર્ધાના તમામ સ્પર્ધકોને ‘વિચારવિજ્ઞાન’ના છેલ્લા પાંચ અંકો પ્રોત્સાહનરૂપે આપવામાં આવ્યા હતા. તેનો મુખ્ય ઉદ્દેશ મૂલ્ય આધારિત જીવન-ઘડતર માટે આવશ્યક વાચન સામગ્રી પૂરી પાડવાનો છે.

આ કાર્યક્રમ ૩૦ જાન્યુઆરી ૨૦૧૧ના રોજ ‘ગાંધીનિર્વાણ’દિને યોજવામાં આવ્યો હતો. કાર્યક્રમમાં ગાંધીવિચારધારાના સમર્થક તથા વિદ્યોપાસક શિક્ષણ પ્રેમી અને મૂલ્ય આધારિત શિક્ષણના આગ્રહી એવા આદરણીય શ્રી પ્રવીણભાઈ કે. લહેરી સાહેબ ઉપસ્થિત રહ્યા હતા અને તેઓશ્રીના વરદ હસ્તે વિજેતાઓને પારિતોષિક એનાયત કરવામાં આવ્યા હતા.

આ સમગ્ર કાર્યક્રમનું સંચાલન ‘બાળસંસ્કાર કેન્દ્ર’ના સંચાલિકા શ્રીમતી રાજશ્રીબહેન દેશમુખે કર્યું હતું. પ્રાર્થના ચિ. પ્રાંજલ વ્યાસ (સેરેબ્રલ પાલસીનો દદી) દ્વારા કરાવવામાં આવી અને દીપ પ્રાગટ્ય વેળાએ ગીતાના બારમા અધ્યાયના શ્લોકોનું પઠન પણ તેની પાસે કરાવ્યું હતું જેથી આવા વિદ્યાર્થીઓનો આત્મવિશ્વાસ વધે. માનવ વિકાસ અને કલ્યાણ ટ્રસ્ટના માનદ્ મંત્રી પ્રો. મદનમોહન વૈષ્ણવે ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી અને સંસ્કાર કેન્દ્રની પ્રવૃત્તિઓ સંબંધી ઉપસ્થિત શ્રોતાઓને માહિતી આપી. સંસ્થાના માનદ્ નિયામક ડૉ. ભારતીબહેન શેલતે સમારંભના પ્રમુખશ્રીનો પરિચય આપ્યો અને સંસ્થાના પ્રમુખ શ્રી ડૉ. નીતિનભાઈ શાહ દ્વારા તેઓનું સ્વાગત તથા ‘સ્મૃતિભેટ’ આપવામાં આવી હતી અને તેઓએ પણ સભામાં ઉપસ્થિત સૌને આવકાર્યા હતા.

સમારંભના પ્રમુખશ્રી લહેરી સાહેબે અત્યંત સરળ અને પ્રેરક ભાષામાં દૃષ્ટાંતો સહિત મનનીય વ્યાખ્યાન આપ્યું. પૂ. ગાંધીજીના જીવનના કેટલાક પ્રસંગો વર્ણવી આ મહામાનવના કાર્યને તેઓએ બિરદાવ્યું. સ્પર્ધકોને ધન્યવાદ આપ્યા અને વિજેતાઓને આશીર્વાદ પ્રદાન કર્યા.

સમારંભના પ્રમુખશ્રી લહેરી સાહેબનું વ્યાખ્યાન પૂરું થયા બાદ સંસ્થાના માનનીય સભ્ય ડૉ. કૃષ્ણકાંતભાઈ કડકિયાએ ઉપસ્થિત સૌનો કાર્યક્રમની સફળતા માટે આભાર વ્યક્ત કર્યો.

આ સમગ્ર કાર્યક્રમ સંસ્થાની “સુવર્ણ જયંતીની ઉજવણીના શુભારંભરૂપે હતો તેનો સ્વીકાર કરતાં ધન્યતા અને ગૌરવ અનુભવ્યાં.

Lumbini : An Ancient Buddhist Place of Pilgrimage

A. L. Srivastava*

Lumbini, being the place of Buddha's birth, is a famous Buddhist religious site. It is reckoned as a great site for his birth as Kapilavastu for his residence, Bodh Gayā for his enlightenment (*sambodhi*), Sārnāth for his first sermon (*prathama-dharma-cakra-pravartana*), Kuśinagar for his absolute extinction (*mahā-parinirvāṇa*), Vaiśālī and Śrāvastī for his sojourns during rainy season (*vassā vāsa*) delivering sermons to the local people. Subsequently, all these places became revered places of Buddhist pilgrimage.

Kapilavastu was the capital of the Śākya republic with its head (*pradhāna*, *nāyaka*, or *jetṭhaka*) Śuddhodana. Śuddhodana was married to Māyādevī, the Koliya daughter of the neighbouring Devadaha. In between was a *śāla-vana* on the bank of the river Rohiṇī flowing between Kapilavastu and Devadaha. When Māyādevī was pregnant bearing Siddhārth in her womb, she, with the permission of her husband Śuddhodana, was on her way to Devadaha along with her sister Gautamī and maid attendants. It was the season of spring (*vasanta*). While passing through the Lumbini-vana, she was enchanted with the lustrous and colourful beauty of blooming flowers. According to *Nidānakathā*, Māyādevī was so much charmed with the vernal beauty of the garden that she desired to sport there (*sālavana kilam kilitu-kāmatā*). As soon as she caught hold of a flowering *sāla* twig, she felt pangs of labour and immediately delivered a child there with the help of her sister and attendants. Indra along with all the four Lokapālas appeared there and received the child on a silken cloth. According to the Buddhist texts, the newly born child stood on his feet and walked seven steps. At the same moment two *nāgas* (elephants) named Nanda and Sunanda descended from the sky; one of them anointed the newly born child with cool water and the other with warm water. Mistaken with this legend some scholars identified the figures of Gaja-Lakṣmī on the *torāṇas* of the Great Stupa at Sāñchī with that of Māyādevī, the mother of Siddhārtha and the scene with the Buddha's nativity.¹

Since Māyādevī gave birth to the Bodhisattva while playing *śālabhañjikā* (*śālabhañjikā kṛidā*), this episode resulted in the beginning of an annual festival known as *Śālabhañjikā Mahotsava*. Later on, sculptors under Buddhist ascendancy carved this historic event of the Buddha's nativity scenes. Such panels have been found from Kauśāmbī, Amarāvati, Nāgārjunakoṇḍa, Sārnāth and also from Gandhāra region and Lumbini-vana and Kāthmāṇḍu in Nepal. These panels are the prized

---

* Former Associate Professor in A.I.H & Arch. Allahabad University
Res : 1-B, Street 24, Sector 9, BHILAI- 490 009, Chhattisgarh.

collection of various museums of India and abroad.²

As regards the location of ancient Kapilavastu, scholars differ from one-another. Bhulādhī (in the north-western region of the Basti district in Uttar Pradesh, India between Ghāgharā and Gaṇḍak rivers), Tilaurā (5-6 km. north of Nigaliva village of Nepal), Tilaurākoṭ (identified by Hien-tsang 38 km. north-west of Lumbini-vana) and Piprahwā (14 km. southwest of Lumbini-vana in the Basti district of Uttar Pradesh) have been suggested by different scholars. The excavations at Piprahwā by K.M. Srivastava under the auspices of the Archaeological Survey of India four decades ago yielded some sealings bearing the name of Kapilavastu. This gives a solid evidence of Piprahwā being the place of Kapilavastu.³ From the same site P.C. Mookerjee discovered in 1899 a stone casket having five relic-pots from the ruins of a stūpa with lids. One of these pots bears on its belly around an inscription in early Brāhmī characters, which reads - “*Sukiti bhatinam sa bhaginikanam sa puta dalanam iyam salila nidhane bhagavate sākiyanam*” i.e. ‘the body relics of Bhagavān Buddha of the Sākya clan.’ (Fig.1)⁴

But there has never been any controversy about the location and identification of the Lumbini-vana, because an inscribed stone pillar erected by Aśoka was found in 1896. The inscription in Brāhmī characters speaks that here the Śākyamuni Buddha was born - “*Hida Budhe jāte śākyamuni ti.*” The place is presently known as Rumminidei, the corrupt form of Lumbinidevi.

The epigraph on the Aśokan pillar found here reveals many historical facts. According to this epigraph, *Devānām priyadarśi rājā* (Aśoka) came here during the twentieth year of his reign. Here Śākyamuni Buddha was born. To commemorate this event the king erected a stone pillar bearing his inscription. The inscription also mentions that the king waved off the pilgrimage tax of this religious place and reduced the agricultural tax from (usual) 1/6 to 1/8.⁵

Waving off the pilgrimage tax of Lumbini by Asoka makes it clear that due to being the birth place of Buddha, Lumbini had already become an important Buddhist place of pilgrimage. Near the Aśokan pillar a temple in dilapidated condition was found having a panel representing Māyādevi holding a *śāla* branch, her sister standing by her side, the standing newly born Bodhisattva and *devas*. Assignable to the early medieval period the sculpture depicts Buddha’s nativity scene (Fig.2).⁶ Almost a similar 9th century sculpture depicting Buddha’s nativity scene is also found at Devapattan, Nepal (Fig.3).⁷ It appears that Māyādevi in this sculpture of the Lumbini-vana was named Lumbinidevi after the place-name, which is now known as Rumminidei, the corrupt form of Lumbinidevi; and by the time P.C. Mookerjee discovered Buddha’s relic-pot there in 1899, the sculpture in the temple was worshipped with the name of Rūpamdehi, perhaps further corrupted from the name Rumminidevi.

One line of the Aśokan epigraph on the pillar here refers to the erection of the pillar with its capital of a bull and a stone boundary around it - “*Silā-vigaḍa*

bhicā kārāpitā silāthabhe ca usapāpīte” (Skt. - *Śilāvīkṛta bhityā kārāpitaḥ śilā-stambhaḥ ca vṛṣabhārpitaḥ*). This line informs that this pillar was surmounted by the figure of a bull.⁸ But the Chinese traveller Hien-tsang visited the site and took the broken figure of the capital to be that of a horse.⁹ It created confusion among scholars of Aśokan art. The tradition of horse-capital is neither supported by any Aśokan pillar-capital nor by the subsequent Buddhist art of Sāñchi, Bharhut, Bodh Gaya, Amarāvati, Nāgārjunakoṇḍa, etc. All the Aśokan pillars discovered so far, have capitals of the figures of lion, elephants, or bull.¹⁰ The Aśokan pillar at Rampurwā is a glaring example of the bull-capital. Fa-Hien and Hien-tsang have described a pillar with bull-capital of the eastern gateway of the Jetavana monastery at Śrāvastī.¹¹ Aśokan pillar epigraph at Rumminidei clearly speaks about the bull-capital - “*Usapāpīte*” i.e. *vṛṣabhārpitaḥ* means surmounted by the bull’. The Sanskrit word *vṛṣabhārpitaḥ* in Ardh Māgadhi Prākṛta becomes *usapāpīte* (*vṛṣabha-arpitaḥ* - *ṛṣabha-arpitaḥ* - *usabha-appitaḥ* - *usapa-appitaḥ* - *usapāpīte*). It is well known that in the inscriptions of Vṛṣabhadatta, the son-in-law of the Śaka Ksatrapa Nahapāna near Nasik in Maharashtra is mentioned with his name as Usabhadatta or Usavadāta due to Maharashtrian Prākṛta.¹²

References & Notes

1. Alfred Voucher, *Beginning of the Buddhist Art*, Paris, 1917, p.70; Sir John Marshall, *A Guide to Sāñchi*, Calcutta, 1955, p.44; id., *Monuments of Sāñchi*, London, 1940, Vol.1, p. 96, fn. 1; A.K. Coomaraswamy, *History of Indian & Indonesian Art*, New York, 1927, p. 31.
2. A.L. Srivastava, ‘Bharatiya Kalā men Buddha-janma,’ *Journal of the Ganganath Jha Kendriya Sanskrit Vidyāpeeth*, Allahabad, Vols. XXXVIII-XXXIX, pp. 9-17, Figs.1-12.
3. K.M. Srivastava, ‘Kapilavastu and its Precise Location,’ *East and West* (Rome), Vol.29, 1979, pp. 61-74.
4. V.S. Agrawala, *Indian Art*, Varanasi, 1965, Line-drawing 44 A.
5. For Rummindei Pillar Inscription see D.R. Bhandarkar, *Aśoka*, Delhi, 1960; D.C. Sircar, *Select Inscriptions*, Calcutta, 1942 and *Inscriptions of Aśoka*, New Delhi, 1957; Raj Bali Pandeya, *Aśoka ke Abhilekha*, Varanasi, 2022 vs; P.L. Gupta, *Prācina Bhārata ke Prāmukha Abhilekha*, Part 1, Varanasi, 1979.
6. A.L. Srivastava, *op.cit.*, fig. 11; id., *Bhāratiya Kalā Sampadā*, Allahabad, 2001, Fig. 115.
7. See Waldsmit, *Nepal*, London / Calcutta, 1969, Pl.13.
8. For details see A.L. Srivastava, “Silā-vigaḍa-bhicā, and Usapāpīte in Rumminidei Pillar Inscription of Aśoka,” *MM Gopinath Kaviraja Smṛti Grantha* (Journal of Ganganath Jha K.S. Vidyāpeeth, Vol.XXXII, 1976; id., “Interpretation of two Prakrit words in Rummindei Pillar Inscription of Aśoka”, *Journal of Gujarat Research Society* (Ahmedabad), Vol. LV, No. 3-4, July-December, 2010.
9. Watters, II.14.
10. R.K. Mookerjee, *Aśoka*, Delhi, 1962, Pl.V; A.L. Srivastava, *Bhāratiya Kalā*,

Allahabad, 1988, Fig.27.

11. James Legge (tr.), *Travels of Fa-hien*, Delhi, 1971, p.56; Walters, I.388.
12. D.C. Sircar has taken the word 'usapāpīte' from Skt "utsarpitah" i.e. raised or erected (*Select Inscriptions*, p.70). But, while he was the visiting professor at the Allahabad University during seventies of the last century, I personally discussed with him the term. One of his old students Dr. Kaushik of the Ganganath Jha K.S. Vidyapeetha, Allahabad was also present there. When asked by Prof. Sircar, Dr.Kaushik, with some hesitation, supported my opinion. Prof. Sircar agreed that 'usapāpīte' is a Prākṛta form of 'vṛṣabhārpitah' and not 'utsarpitah.' He patted me and noted my name and address in his diary. Later, I was surprised when received a letter from his family member informing about his sad demise and final rites.

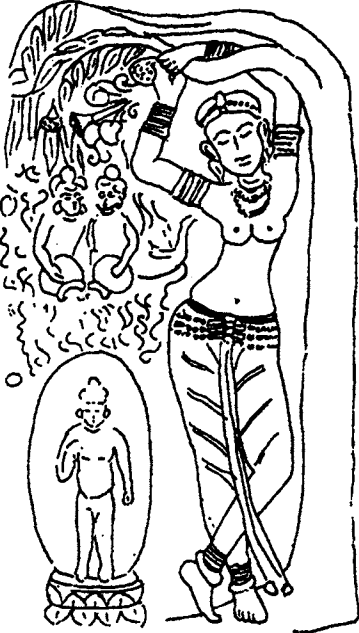

Fig. 1

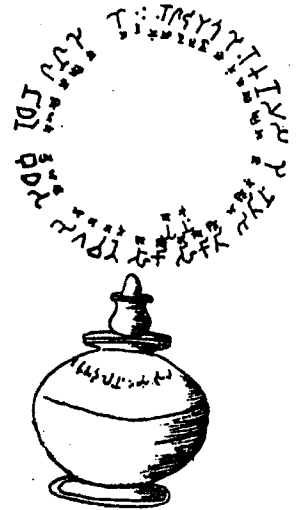

Fig. 2

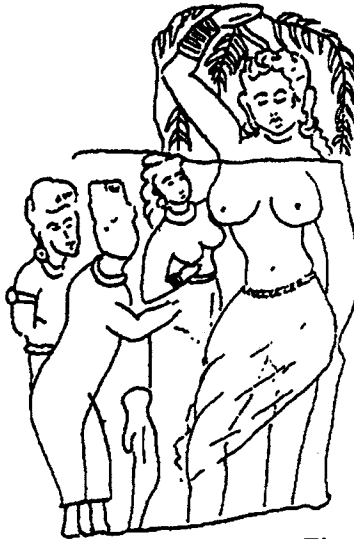

Fig. 3

Governance and the Administrative Setup of the Western Kshatrapas : An Epigraphical Overview

◆
Dr. Rasesh Jamindar

Profile of the Western Kshatrapas

The first four centuries after Christ for Gujarat had been in many ways unique. During these centuries this territory was ruled by those kings who were known as the Western Kshatrapas (WK henceforth) in the chequered history of our nation. These rulers of Śaka origin were certainly independent and ruled over the vast territory of the then Gujarat generally called *Paścima Bhārat*, (Hence, they were called as *Paścimi Kshatrapas*) from 23 A.D. through 415 A.D. It seems that the long rule of this dynasty was obviously the ever first long reign amongst the then royal dynasties of our country of the historic age. Alike their long rule, their political geography was also very vast in extent comprising of almost what we call present day western India. This means that the extent of their political sway induced present day Puskar-Ajmer in the north to Nasik (in Mahārāshtra) in the south and from Ujjayini (in the Madhya Pradesh) in the east to the entire sea-coast in the west. (See Maps). They, therefore, ruled from different capitals successively from time to time, namely, *Bharukachchha* (modern Bharuch in South Gujarat), *Ujjayini* (i.e. Ujjain) and *Girinagar* (modern Junagadh in Peninsular region of Gujarat).

After establishing their political control over the ensued Gujarat, they became *Bhāratiya* (i.e. Indianised) to the core and followed different faiths then prevalent in Gujarat, though they were strongly Shaivaites as their names suggest : eg. *Rudradāmā*, *Rudrasena*, *Rudrasimha*. Of 30 rulers of this WK dynasty, nine were associated with either of these names. They have issued their own silver coins thereby contributing their own mite in the coinage history of our country. Coins were the main and copious source in writing the cultural history of the WK; and had helped to frame their chronology and design their genealogy. Their kingship pattern was well established. Theirs was the first independent kingdom in the political history of Gujarat. Thus, in the early history of Gujarat and in turn that of our nation the WK had carved out their specific identity by ruling over the vast territory for almost four centuries and so also in contributing to the making of our national heritage.¹

Sources to Know Administrative Machinery

The sources for knowing the geographical extent, administrative units and territorial divisions under the strong rule of the WK are very limited. But the findspots of their coins² and inscriptions³ of them as well as mention of places in the inscriptions render us to formulate the geographical boundaries of the reign of the WK. To add to these epigraphical sources we have two literary sources, so to say, accounts narrated by both Periplus and Ptolemy, also come to our rescue to give some informa-

tion in this matter.

Of course, the importance of the inscriptions, engraved by Dakshamitrā and Uṣavadāta, the daughter and son-in-law of Nahapāna respectively, is two-fold : 1. These inscriptions have been found from the Nasik and Pune districts caves of the present state of Maharashtra and they delimit the southern boundary of Nahapāna's geographical extent. And 2. The mention of the places pertaining to giving charity, has been recorded in these cave-inscriptions, help us to know that those places were in his geographical territories.

Moreover, the inscriptions, say total 9 epigraphs, unearthed from Kachchha district render to prove the western extent of the WK sway. The Girinagar rock-edict of Rudradāman also gives some more information on this matter.

Political Extent of Nahapāna

The cave-inscriptions of the time of the Nahapāna, the Kshaharāt Kshatrapa king, mention some names of places, mountains, rivers et cetera. such as Chitkhalapadra, Prabhās, Bharukachchha, Daśapura, Govardhana, Śūrpāraka, Suvarṇamukha, Rāmatirtha, Naṅgol, Puṣkara, Karjik, Dāhnūkānagar, Kekāpur, Ujjayini, Dhenukākāṭ – all these are names of *Tirthas* and places;⁴ Bārṇāśā, Ibā, Pārādā, Daman, Tāpi, Karveṇā, Dāhnukā – all these names of rivers⁵ and Triraśhmi and Velūraka as mountains.⁶

From these place-names and their modern context given in the foot-notes, it seems that during the reign of Nahapāna the extent of the WK state may be extended upto Ajmer (in Rajasthana) in the north, upto Ujjan (in Mālwa) in the east, upto the sea-shore in the vicinity of Kachchha and Kathiawad peninsulas in the west and in the south extended unto south Gujarat and Thane, Nasik and Pune districts of Mahārāshtra. (See Map No. 1).

More-over the findspots of eight cave-inscriptions of the time of Nahapāna are also useful to consider the political and geographical sway of the WK rule. Out of eight inscriptions six are from Nasik and one each from Junnar caves and Karle caves. Hence, we can summarily infer that big portion of the present Mahārāshtra state might be under the Kshaharāt suzerain.

The big coin-hoard of Nahapāna's coins has been found from Jogalthambi, a place situated near Nasik city. This also helps us to consider that this area of Mahārāshtra is also under his sway. Nahapāna's coins have also been found from Puṣkar and Ajmer in Rajasthana.⁷ Therefore, we can surmise that some portion of Rajasthana also may be under his regime.

The places mention in the epigraphs of the time of Nahapāna, the territory of the Gautamiputra Śātkarṇi's state as mentioned in the Puḷumavi's epigraph as well as the areas referred to in the rock-edict of Rudradāman – all these places when internally evaluated, it seems very clear that the kingdom of Nahapāna might have been extended from Nasik to Puṣkar.⁸ It is quite possible that the territory lost by Nahapāna

might have been included in the kingdom of Gautamiputra. Later on, till the time of the reign of Rudradāman northern territories⁹ of the Gautamiputra's kingdom might have been regained by the kings of the Chāṣṭana family, while the southern territories¹⁰ might have remained with Sātavāhan dynasty.

From the analysis of the foregoing content, it seems that the kingdom of Kshaharāt kshatrapas extended upto Puṣkar-Ajmer in the north. In the south it was extended upto Nasik district. Present day Gujarat and Malwa also included in his kingdom. Thus, the kingdom of Kshaharātas spread over through Vidishā (i.e. east Malwa) in the east to Narāyaṇa Sarovar (in the Kachchha peninsula) in the west)

Geographical Sway under Chāṣṭana dynasty

Normally, right from Chāṣṭana till the end of the WK rule all the kings belonged to the Kardamaka dynasty. But there is no common ground to this name. Hence, according to our nation's historical tradition this writer is of the opinion to name these groups of families (say five families) as the Chāṣṭana dynasty as he was the first powerful king of the WKs.¹¹

To know the geographical extent of these kshatrapa families we have at our disposal the most authentic epigraphic evidence and it is the Girinagar Rock-edict of Rudradāman. This epigraph furnishes very useful information about this matter. In this rock-edict there is a mention of following areas : *Pūrva-Apar-Ākar-Avanti, Anūp, Ānart, Surāshtra, Kachchha, Śvabhra, Maru, Sindhu, Sauvīr, Kukur, Niṣād* and *Aparānt*.¹² It is suggestive from these places that during the reign of *Mahākshatrapa* Rudradāman the political sway and geographical extent of the WK state spread over from the present southern area of Rajasthan, the entire present Gujarat, east and west areas of Mālwa and in the south upto the Narmadā river. (See Map no. 2)

The find-spots of the known epigraphs of the kings of the Chāṣṭana dynasty also suggest that those places/areas were in the geographical boundaries. Five epigraphs from Āndhau in Kachchha district of the time of joint rule of Chāṣṭana and Rudradāman, one inscription from Mewāsā-Kachchha, Junāgaḍh inscription of the grandson of Jayadāman, another epigraph also from Junāgaḍh of Jeevadāman 1st, Mūlvāsar inscription of Rudrasena 1st and inscriptions from Gaḍhā, Lāthi and Devni-Mori as well as seal-legends from Inṭavā, Tīmbarva and Vaḍnagar – all these inscriptions suggest that both Kachchha and Saurashtra peninsulas were in the geographical boundaries of the WK rule. Although we do not have obtained a single epigraph from North Gujarat but with reference to context of the places mentioned just now and some coins found from Māṇsā in North Gujarat, it seems that this area without doubt must be included in the WK-regime.¹³

The find-spots of the coin-hoards of the WKs also render important information to formulate the geographical extent. They are : Junāgaḍh, Kachchha, Uparkoṭ (Junāgaḍh), Vasoḷ (Dist. Junāgaḍh), Amrāvati (Madhya Pradesh), Sonapur (Chhindawādā, M.P.), Sevani (Mahārāshtra), Arvi (Vardha district, Mahārāshtra),

Chhindwādā Kampti (Nagpur district), Gauṇḍarmow (Bhopal district), Sāñchī (M.P.), Sarvāñiyā (Bāñsawādā district, Rajasthana), Karad (Satārā District, Mahārāshtra), Shirwāl (Nasik district, Mahārāshtra), Paṭluripalem (Andhra Pradesh) and Devni-Mori (Sābarkāñthā district, Gujarat). From these coin-hoards-find-spots it is suggestive to note that some areas of Rajasthana, some territories of Mahārāshtra, some portions of Madhya Pradesh and presentday the entire Gujarat region were certainly under the sway of Kshatrapa-kingdom.¹⁴

Thus, from the mentioning of territories in the WK. epigraphs, and the find-spots of the inscriptions and coin-hoards, we may come to the positive conclusion that the shape of the WK. sway may be thus : From Anūp in the east to the Sea-coast in the west and Puṣkar-Ajmer in the north to the beyond Narmada river-coast in the south, including some areas of present Mahārāshtra.

Administration

We get the idea of two types of highest administrative positions or rulers from the study of their coins. They are *Rājā Mahākshatrapa* and *Rājā Kshatrapa*. Of these two, *Rājā Mahākshatrapa* seems to be the most highest, rather say pre-eminent, head in the administrative setup. Therefore, *Rājā Kshatrapa* stands second or is *Uparāj* or *Yuvarāj* in the administrative hierarchy. This can be inferred from the coins of a king as *Kshatrapa* in the beginning and then as *Mahākshatrapa* immediately after that. It seems from the close study of the coins that generally Kshatrapaship was bestowed to a *Yuvarāj* as soon as he completes minor-age. (See later here the point discussed as *Rāj-pad*). Naturally, he becomes the *Mahākshatrapa* after the sad demise of *Mahākshatrapa*. And as such he was entitled to issue his coins as *Mahākshatrapa*.

The distinctive characteristic of WK administration was that both *Mahākshatrapa* and *Kshatrapa* were designated as *Rājā* (i.e. kingship) and both were entitled to issue coins in their own names. Hence, Simultaneously we get coins of both *Mahākshatrapa* and *Kshatrapa* of almost every year, or rather say, both coins were in circulation at a time.

Innate Quality of Kings

Rājā was the supreme head of the government. He was known as *Mahākshatrapa*. Kingship (*Rājpad*) was hereditary. Notwithstanding, king must have some individual propriety of his own. This is referred to in the rock-edict of Rudradāmā. According to that the ideal king must possess these innate quality : *Rājā* Physically must be strong or say he must have strong physique. This means that he enjoys equable height, length and broadness. His speed of walking or behaviour must be comfortable and healthy; rather say calm and resolute. His voice must be sweet and pleasant. His appearance should be attractive and handsome or goodlooking. He should be brave and heroic as well as able and strong. He is fit to hold wealth and prosperity of state and glory of victory. Importantly, people of all sections of society irrespective of any creed and colour as well as age must have elected him as their protector (say as

king) unanimously. He must enjoy reading literary works and must have a good knowledge of variety of literature. *Śabdavidyā* (etymology), *Arthavidyā* (economics or economic management), *Gāndharavidyā* (Science of music), *Nyāyavidyā* (justice, learning), *Yuddhavidyā* (war-science) et cetera were important sciences and king must be proficient in all these sciences through *Pāraṇa* (to get knowledge from teacher), *Dhāraṇa* (means to ruminate the knowledge), *Vijnāna* (meaning thereby to show curiosity or to dive deep into the aquired knowledge) and *Prayoga* (means to undertake practical application).¹⁵ He also must have a sound knowledge of *Ghoḍesavāri* (horsemanship), *Gajsavāri* (elephant-riding) and *Rathasavāri* (Chariotership). He must be able in using shield-sword at war. He may be faithful to religious sentiment.

Rāj-dharma

The Girinagar rock-edict of Rudradāmā gives us important and excellent information regarding this point. It accounts thus : The main function or concern of a king is to protecting his subject and maintaining peace and order. To arrange adequately the supply of food and water is the sole activity of the state. The growth and development of agricultural activities are also invested with the state. From this it has been borne out that the king always remains awakened to undertake all serviceable activities for the welfare of the people. At the time of calamity peoples might be getting relief from tax-burden. In the end or consequently state has to rule for the people and on the people. Hence, when people is happy simultaneously king feels also happy. This much *Rāj-dharma*, say kingly duties, ought be shown by kings.

For the internal security and peaceful organisation as well as for good administration king might be appointing many types of officers. This could be verywell inferred from the mention of *Sachivas* (secretaries) and *Amātyas* (ministers) in the said rock-edict. He also might be waging war for the protection of the state as well as for the expansion of political authority. He might be collecting revenue from the people; more so, he was showing modesty or leniency in tax-collection. Occasionally, he might be getting unpaid or forced labour or accepting gifts from them. For having good revenue or produce he was levying *Bhāg*(Share), *Bali* (oblation) and *Śulka* or *Jakāt* (custom-duty) on goods and agriculture-produce. He might be absorbed in or engrossed with extending shelter or protection to refuge.¹⁶

Raj-pad

We get sufficient information regarding *Rājpad* from the close study of the mentioning of years on the coins, their chronology and unbroken genealogy of the WKs. It seems after *Rajā Mahākshatrapa* Chāṣṭana, the son of Ysāmotik, his grandson Rudradāman occupies the royal throne. Rudradāmā has two sons : elderson Dāmajadshree and younger one Rudrasimh. Damajadshree gets the royal inheritance and later on in turn his younger brother Rudrasimh gets the royal throne. After Rudrasimh, two sons of his elder brother Satyadāmā and Jeevadāmā enjoy the royal inheritance respectively. Jeevadāmā's inheritance passes to three sons of his younger

uncle Rudrasinh one after another in succession. They are Rudrasena 1st, Saṅghdāmā and Dāmsena in a definite order. After Dāmsena the succession goes to two sons – Pruthiviṣeṇa and Dāmadadshree 2nd – of his senior most elder brother Rudrasena 1st. The younger brother of Rudrasena and elder brother of Dāmasena i.e. Saṅghdāmā dies without any heir-apparent and, therefore, his succession naturally passes to four sons of his younger brother Dāmasena. They are Veeradāmā, Yaśodāmā, Vijaysena and Dāmajadshree 3rd. They enjoy the royal throne in definite order of succession. This means they get the inheritance in *Agraj-Anuj* order, i.e. from elder to younger line.

From the foregoing analysis one can infer about the succession of the royal throne of the WK dynasty. It suggests that the tradition was thus current : The right to succession or inheritance for the royal throne passes to the younger one's of the deceased king. After the completion of younger's order it passes to the senior most eldest son, which in turn goes on to the line of younger ones. But in the absence of the last younger one it passes in the hands of the senior most son. In an exceptional cases, even if the king has the official younger brother the royal throne goes in the hands of his son. sometime Yuvraj or Kshatrapa willingly or with the consent of the subject gets the inheritance.¹⁷

Generally, not that Yuvraj i.e. Kshatrapa does join the succession with his Mahākshatrapa right from the beginning. Normally in the last years of Mahākshatrapa, Kshatrapa gets the authority for conjoint rule, as observed by P. L. Gupta.¹⁸

Following table helps us to understand the actual tradition :

Order	Rājā Mahākshatrapa	upper & lower limit of reign	Rājā Kshatrapa	upper & lower limit of reign
1.	–	–	Bhūmaka	?
2.	–	–	Nahapāna	41 to 45
3.	Nahapāna	46	–	–
4.	–	–	Chāṣṭana	6
5.	Chāṣṭana	52	Rudradāmā	52
6.	Rudradāmā	72	–	–
7.	Rudrasinh 1st	101 to 119	–	–
8.	Jeevadāmā	119 to 120	–	–
9.	–	–	Rudrasena 1st	121 –
10.	Rudrasena 1st	124 to 142	–	–
11.	Saṅghdāmā	144 to 145	Pruthiviṣeṇa	144
12.	Dāmsena	145 to 158	Damjadshree 2nd	154-155
			Veeradāmā	156-160

13.	Yaśodāma 1 st	160-161	Yaśodāma 1 st	160
			Vijaysena	160-161
14.	Vijaysena	161-172	–	–
15.	Damjadshree 3 rd	172-177	–	–
16.	Rudrasena 2 nd	178-199	Viṣvasinh	190, 197-200
17.	Viṣvasimh	200-201	Bhartrudāmā	201-204
18.	Bhartrudāmā	204-220	Viṣvasena	205-206
				214-226
19.	–	–	Rudrasinh 2 nd	226-237
20.	–	–	Yasodama 2 nd	237-254
21.	–	–	–	254-270
22.	Rudrasena 3 rd	270-302	–	–
23.	Simhsena	304-306	–	–
24.	Rudrasimh 3 rd	310-337	–	–

The minute observation of the above table tells us that with the exception of no. 12 hardly we notice that at the end of the Mahākshatrpa rule no body was entrusted the authority of Kshatrpa. No 16 of the above table tells us that from the middle of the Mahākshatrpa rule the authority of Kshatrpa was given to someone. No 18 suggests that both Mahākshatrpa and Kshatrpa were ruling conjointly. This proves that Dr. P. L. Gupta's inference was without any support. Well, here we can just say that kshatrapahood normally might have been given to at attaining majorhood.

It is quite obvious that kshatrpa, who has entrusted *Rājpad*, was entitled to issue coins in his own name & capacity. Because of holding the authority as Kshatrpa, i.e. *Yuvarāj*, not only the Mahākshatrpa concern but his successor (i.e. *Yuvarāj* with a kshatrapahood) was acquiring the pretraining in governance. Hence, when *Rājā Kshatrpa* was assuming the power of *Rājā Mahākshatrpa* it was easy for him to run the government because of his experience as a kshatrpa. It seems that this was the thought behind this system. Consequently, the people of the regime were knowing the capacity or ability to and method of transacting the work of administration of their future ruler. In short, we learn, therefore, that there was an existence of conjoint rule during WK. regime.

Rāj-Birud

Every king of the WK dynasties was holding the royal titles of *Kshatrpa* and *Mahākshatrpa* respectively. *Rājā* epithet was common for both the rulers. We can recognise kshatrpa as *Yuvarāj* and Mahākshatrpa as *Mahārājā*. Sometime we find the use of *Swāmī* title. Out of the 30 rulers, five rulers of the Chāṣṭana family,¹⁹ and one non-ruler of the next family and later on six rulers of the remaining three families

were enjoying the epithet of *Swāmī*. It seems from these that twelve rulers holding *Swāmī* title and that it was an unwritten tradition to assume this title for founder of the family,²⁰ which was later on vanished.

Well, no specific meaning is suggested by the use of this royal epithet. It is possible that this title may be experimented or synonymous or equivalent of *Rājā*. Somehow, though he was not a ruler, Jeevadāman has assumed this epithet. Some rulers were holding both *Rājā* and *Swāmī* titles simultaneously. Nevertheless, the meaning of *Swāmī* here seems superior and not necessarily a king. May be *Swāmī* used as respectfully.²¹

In the Gaḍhā inscription of Rudrasena 1st we, for the first time, find the use of *Bhadramukh* as an epithet. This special title is adopted by all his predecessors except Rudrasena. Hence, we can infer that it was normally used for former kings as an honour. Like *Swāmī* the experiment of this particular epithet seems relishing.

Administrative Officers

We get some information about this from the cave-inscription located at Junnar in Mahārāshtra of the time of Nahapāna and rock-edict of Rudradāmā : It seems possible that Kshatrapa was acting as an assistant of Mahākshatrapa. But for running the administration smoothly king did appoint *Amātyas* (say ministers). We know such two *Amatyas* namely Ayama and Suviśākh. Of these, Ayama was of *Vatsa Gotra* while Suviśākh was of Pahlava origin. Well, the name of Ayama does not seem *Bhāratiya*. Possibly, hence he is *Bhāratiya* of foreign origin. For this reason, it is implied that the WK rulers of the Śaka origin were appointing *Amātyas* of *Bhāratiya* and foreign origins for running the administration.²²

From *Amātyas* some were promoted to the post of minister. They were of two types : *Matisachiv* and *Karmasachiv*. The duty of the former was to advise the king, while that of the latter was to run the administration. From the Girinagar rock-edict it is presumed that when the king was giving thought to plan an important thing both of them were giving their opinion either in favour of or against to. Some *Amātyas* were duty-bound to work as regional officers. e.q. *Amātya* Surviśakh was the head officer of the *Ānart-surāśtra* region. Similarly, it is conjectured that for other regions of the state other regional officers were appointed, about which we do not have any specific information from the epigraphs. In running the state administration regional officers might have their effective say as it is borne out from the repair of the *Sudarsan* reservoir. It is also known from the rock-edict that *Amātyas* were doing their best for the people's welfare and hence they might not be arrogant. They were having good proficiency in all sorts of work enjoying calm and control over passions.

Administrative Departments

We get the information about the administrative departments of the WK state from the epigraphs of both Nahapāna and Rudradāmā. In the WK state there were many *Viṣayas* (regions). But we do not have any information pertaining to what type

of main administrative sections were there and what were their names. We can with certainty say that there was a separate administrative department for *Ānart-Surāshtra*-region. We can compare this as *Rāṣṭra* of the earlier period and as *Prānt* of the British time.²³ For running the *Prānt* (i.e. region) administration officers of *Amātyas*²⁴ rank were appointed as it is evident from the appointment of *Suviśākh*. We just have some sort of conjecture that *Anūp*, *Maru*, *Kachchha*, *Sindhu* etc. may be regional parts and for running them administratively probably regional officers may have been appointed. It seems that the area known as *Ākar-Avaṇti* might have been directly under the control administration as that area was in the proximity of the capital.

In one of the cave-inscriptions of the time of *Nahapāna* we get the mention of *Karpūrāhār*. Hence, we can infer from this reference that the small administrative unit after *Rāṣṭra* might be *Āhār* (i.e. district). Other than this we do not get any reference to such administrative unit. But the places referred to in the cave-inscriptions of *Uṣavadatta* such as *Govardhan*, *Prabhās*, *Bharukachchha*, *Daśpur*, *Puṣkar*, *Śūrpārak* etc. many of them might be the centres of *Āhār*. What was next unit, or say that subunit, to *Āhār* is not known. But in the cave inscriptions there seem mention of some places, such as, *Citkhalpadragrāma*, *Nanṁgolgrāma*, *Karjikgrāma* and *Dāhnūkanagar* and from these references we may suggest that the smallest unit of the state might be *Grāma* and/or *Nagar*.²⁵

The find-spots of some other *WK* inscriptions may be considered as the head quarters of *Rāṣṭra* or *Āhār*, such as *Andhau*, *Khāvḍā*, *Mewāsā*, *Gaḍhā*, *Mūlvāsor*, *Guṇḍā* and *Devni-Mori*. All these places probably might have some significance politically.

Conclusion

From the foregoing explanation and analysis we learnt something about the perspective administrative concept and political as well as geographical sway of the Western Kshatrapas. More so, we justifiably come to understand that the geographical boundaries of Gujarat under the Western Kshatrapa rule were how much vast and extensive, which is something unusual. The extent of the region, which is today known as Gujarat, was extremely wide both in length and breadth. Astu. 19-5-2011.

Notes with References

1. For more details on their lasting and cherished contributions see : (1) Contribution of the Western Kshatrapas to our Cultural Heritage by Professor Rasesh Jamindar in *Museological Indica, A Festschrift to Dr. A.K.V.S. Reddy*, edited by Prof. P. Chenna Reddy, 2011. (2) Uniqueness of Rudradama's Girinagar edict : A fresh Appraisal by Prof. Rasesh Jamindar, *Dr. Shrinivas H. Ritti Felicitation Volume*, edited by Dr. Shivananda and others, 2011 and (3) Significance of the Western Kshatrapa Coins in our National Coinage History by Professor Rasesh Jamindar, *Journal of the Gujarat Research Society*, Vol. 55, Nos. 3-4, 2010, pp. 359.
2. Places of the find-spots are : *Amreli*, *Uparkot*, *Karād*, *Kāmrej*, *Khāmṭā*, *Goṇḍarmow*,

Chhindwādā, Junāgaḍh museum, Junāgaḍh district, Jogalthambi, Devni mori, Devā, Poṭaluripalem, Basim and Kundinpur, Vaso, Shirwal, Sanāḍiyā, Sarvāṇiyā, Sānchi and Sonepur. This means that these places must be under the WK. administration.

3. Total 33 inscription were come to notice so far. There are 8 inscriptions of the regin of Kshatrapa Nahapāna from Nasik and Karle caves; 7 inscriptions of the time of both Chāṣṭana and Rudradāmā from Kachchha district; 5 inscriptions of the rule of Rudrasinh 1st from Wāṇḍh, Rājkot, Mewāsa and Andhau; 3 inscriptions of Rudrasena 1st from Mulwāsar, Gaḍhā and Inṭawā; and one each of Virdāmā from Bharuch, Rudrasimh 2nd from unknown place, Rudrasena 3rd from Devni Mori, Jeevadāman from Junāgaḍh, Jivadāmā 2nd from sānchi and 4 from Ṭimbarvā, Vaḍnagar, Dolatpur and Lāthi.
4. The modern names of these *Tirthas* and places with their whereabouts are as follows :

Chitkhalapadra : This place is located in Karpūrāhār. This was mentioned as a gift to coconut-tree and hence it should have been located near the sea-shore area. In present day Gujarat there are some dozen and half places known as *Chikhali*, of which many are near the sea in the south Gujarat.

Prabhās-Pāṭaṇa : This is popularly known as Somnāth-Pāṭaṇa which located near Verāval in Junāgaḍh district of Gujarat. on the sea-shore.

Bharukachha : Modern Bharuch, head-quarter of the Bharuch district in South Gujarat.

Daśpur : Modern Maṇdsor in Gwāliar district of Madhya-Pradesh.

Govardhana : This is modern Govardhanpur near Nasik City in Mahārāshtra.

Śurpārak : Modern Sopārā in Thāne district, Mahārāshtra.

Suvarṇamukha : Difficult to spot out this place. But viewing through it with reference to context probably this place might be in Maharashtra. Suffix of this place is Mukha and, therefore, it seems to be located near sea-shore.

Rām-Tirtha : A pond known as *Rāmkuṇḍa* in Sopara (Bombay Gazetteer, Vol. 14, p. 340 and Vol. 16, p. 572)

Nanmgol : Modern Nārgol, Umbaragam Talug, Valsad district in Gujarat, which is located 6 km. in the North-west of Saṇjāṇa, a known Parsi religious place.

Puṣkar : Modern religious place and the pond of the same name 9 km in the west of Ajmer in Rajsthan.

Karjik : Probably this may be Karajat railway-station on Mumbai-Pune Railroad.

Dāhnukānagar : Modern Dahāṇuṇ, Thane district, Mahārāshtra.

Kekāpur : difficult to identity.

Ujjayini : Modern Ujjan on the river Kshiprā in Madhya Pradesh.

Dhenukākaṭ : This place is quite often mentioned in the cave inscriptions of Maharashtra. Although this is difficult to recognise.

5. Rivers are referred to modern context :

Bārṇāsā : Modern Banās river of the Chambal Valley. Bhagawanlal Indraji refers this river to Banās river near Pālanpur in Gujarat (BG., Vol. V, p. 283 and Vol. 16, p. 633). This river passes through the area which is known as Banaskantha area.

Ibā : Probably modern river (see. B.G., Vol. 16, p. 634). This is called *Ebaḍo* in upstream area. This river is flowing through Valsad district in south Gujarat.

Pārādā : Modern Pār river flowing near Pārḍi in Valsād district.

Damaṇ : Modern Damangaṅgā river passes near Daman in South Gujarat.

Tāpī : Known Tāpī river near Surat.

Karveṇavā : Modern Kāverī river joining Ambikā river near Chikhali in South Gujarat.

Dāhnūkā : Modern river passes through Dahāṇu in Mahārāshtra.

6. Following explains mountains in modern Context :

Trirashmi : A mountain located near Nasik in Mahārāshtra.

Velūrak : There is a Vahergan village in the foot of the Karle mountain. Probably, with reference to the place of cave-inscription these *Vihāras* might be the precursor name of the karle mountains (*El.*, Vol. VII, p. 59, 62).

7. *El.* Vol. 47, 1918, p. 35

8. Here we may include Surāshtra, Kukur, Aparānt, Anūp, Ākār and Avaṅti plus Ruṣik, Aśmak, Mūlak and Vidarbha. But there is no mention of Ānart, Kachchha, Maru, Sindh and Sauvīr in the epigraphs of Kshaharat dynasty.

9. i.e. Suratha, Kukur, Aparānt, Anūp, Ākar and Avaṅti areas can be considered here.

10. We may include Ruṣik, Aśmak, Mūlak, Vidarbha and some southern territories.

11. For detail discussion in this regard refer this author's book *Kshatrapakālin Gujarāt : Itihās And Saṁskṛiti*, L. D. Institute series no 144, Amdāvād, 2006, pp. 79 to 82.

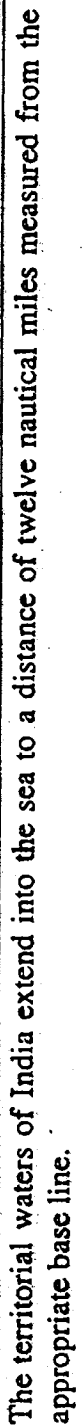
12. To get detailed information of these places refer this book - *Gujarātno Rājkiya Ane Sāṁskrutik Itihās*, Vol. 1, Chapters 10 and 11, Published by B. J. Institute of Learning and Research.

13. 'An Appraisal Resume of the Western Kshatrapa Dynasty in the light of Four More coins Found from Māṁsā in Gujarat', by Rasesh Jamindar, *Pañchal*, Kanpur, Vol. 11, 1998, pp. 71 to 81.

14. From the south of Narmda river we have had some coin-hoards of the WK. This seems something unusual. But we have to consider this fact. More-over the lost territories regained from the Sātavāhanas by Chāṣṭana-Rudradāmā are most important fact to be considered here. Hence, it seems perfect that the domain of WK.

- rule was spread over these areas too.
15. शब्दार्थगान्धर्वन्यायाद्यानां विद्यानां महतीनां पारणधारणविज्ञानप्रयोगावाप्तविपुलकीर्तिना तुरगगजस्थचर्यासिचर्म....
  16. For reference read line 1, 12, 14 to 16 of the Girinagar Rock-edict of Rudradama.
  17. See Girinagar rock-edict's this sentence : स्वयमधिगत महाक्षत्रपनाम्ना..... and सर्व्ववर्णैरभिगम्य रक्षणार्थं पतित्वे वृत्तेन ।
  18. Prince of Wales Museum Bulletin, No. 3-4, pp. 50-51
  19. It is something unusual that those five rulers of the Chāṣṭana family do not use *Swāmī* title on their coins. It is used only in their inscriptions.
  20. Rudrasimh 2nd, the son of *Swāmī* Jeevadāmā, and his son Yaśodāmā 2nd, though they were the rulers in the beginning did not use it. This may seem exception.
  21. Satyaśrava is of the opinion that *Swāmī* is equivalent of *Yūvarāj* (Śakas in India, p. 94) But his suggestion does not carry any weight for this epithet was used both by Kshatrapa and Mahākshatrapa. Jeevadāmā was not a ruler and yet it is used by him.
  22. The Son-in-law of Nahapāna, Uṣavadatta was of Śaka origin. He has given in charity at many places. Probably, he might be the governor of those places. This suggestion was made by both Rapson (Catalogue of Indian Coins in British Museum, Vol. 4, London, 1908, Para 31 and 90) and Sudhakar Chattopadhyaya (*Sakas in India*, 1967, p. 39-40) and *Age of Imperial unity*, pp. 81-82). But in the epigraphs of Nahapāna there is no such mention about Uṣavadatta, while there is aspecific mention for Ayama. Hence, the surmise is that Uṣavadatta was a governor of Nahapāna does not hold possible.
  23. Probably, main administrative department was known as *Rāṣṭra*. The term *Rāṣṭriya* of the Mauryan period and the use of plural for the *Ānart-Surāshtra* of the Girinagar rock-edict of Rudradama justify our assumption.
  24. Such officer during the Mauryas were known as *Rāṣṭrika*, in Gupta period as *Goptās* and during post-Maitraka period as *Rāṣṭrapati*. But we do not know what specific term was used during the western Kshatrapa rule.
  25. We may get supportive justification to our this suggestion from the mention of *Kārmāntikpalli* and *Pāśāntikpalli* in the casket-inscription found from the Bauddha *Stūpa* at Devni-Mori excavation site in Sābarkānthā district of Gujarat. But the meaning of these two terms seems doubtful. V.V.Mirashi has established that this is not *Palli* but *Paḍḍau* (*Viṣveṣvaranad Indological Research Journal*, Vol. III, No. I, pp. 101-102). Anyhow this interpretation does not help much.

The step-well inscriptions of Gujarat :

A Cultural Heritage

◆
Dr. Bharati Shelat*

Stepwells are an important part of the main current of the architectural activities in Western India. The antiquity of this unique form of underground well-architecture goes back to the 7th century A.D. in the existing monuments of Gujarat. The terms *vāva* or *vāvaḍi* or *vāi* (*vāy*) for stepwells are in common use in Gujarat. In some travellers' accounts they are transcribed as *bauri* or *bowrie*. The Sanskrit term appearing in the classical *Śilpa*-texts and inscriptions is *vāpi* or *vāpikā*.

Stepwells are the monuments of which the major parts are underground. In most cases they are richly carved and ornamented, with decorative relief work and sculptures. A stepwell consists of three major constituent architectural parts; such as the vertical well (*kūpa*) with an arrangement for hauling up water by buckets (*Ghaṭa-Yantra*); the stepped corridor leading down several storeys into the earth starting from the entrance pavilion and ending at the water level of the well; and numerous intermediate tower like pavilions (*Kūṭas*) built as open halls (*maṇḍapa*) in the stepped corridor.

The first pavilion at the entrance (*mukha-maṇḍapa*) in front of the stepped corridor is normally a simple, open, pillared hall, either square or oblong in ground plan or crossed shaped. Most often the entrance pavilion is on a raised platform to be approached on three sides by the steps, the fourth side leading down the corridor.

A flight of steps leads to the lower-lying storey being the first pavilion (*kūṭa*). The stepped corridor descends further in a flight of steps to the second *kūṭa* with two storeys underground and one above ground level being in one horizontal line with the entrance pavilion (*mukhamāṇḍapa*). Thus, the flights of steps proceed downwards into the earth interrupted at regular distances by the tower-like *kūṭa*, from storey to another, till the water level is reached. In some of the larger stepwell monuments, the last pavilion is sometimes six or seven storeys underground.

According to the classification of Sanskrit *Śilpa*-texts the stepwells can be divided into four main types :

नन्दा भद्रा जया चैव चतुर्थी विजया तथा ।
एकवक्त्रा त्रिकूटा च नन्दा नाम वरप्रदा ॥९॥

---

* Former Director, B.J.Institute, Ahmedabad

द्विवक्त्रा च षट्कूटा भद्रा नाम सुशोभिता ।

त्रिवक्त्रा नवकूटा च जया वै देवदुर्लभा ॥१०॥

चतुर्वक्त्रा सूर्यकूटा विजया सर्वतोमुखी ।

(अपराजितपृच्छा, सूत्र ७८, श्लो.१.११^{ab})

1. **Nandā vāpī** : with straight stepped corridor, one entrance and three pavilion towers (*trikūṭa*)- *Nandā vāpī* specifies those stepwells having a plain basic structure. Here the stepped corridor is descending in a straight line and has only one entrance. Depending on the size of the monuments, the stepped corridor ends at the level of the third or sixth storey underground. The most plain and unostentatious monuments of this type do not have elaborate pavilions; often they are only small empty spaces marked by four pilasters without having pillars in between to break up the interior and to support the upper floor. Among the existing monuments Rānī stepwell at Patan (Figs. 1-3), Limbhoi stepwell near Idar (N.Guj) and Vikia stepwell at Ghumli are *Nandā* type *vāpis*.
2. **Bhadrā vāpī** : with two entrances and six pavilion towers (*Ṣaṭ-kūṭa*). Well adorned is the one called *Bhadrā* with two entrances and six pavilion towers; for example Bai Harira stepwell at Asarava, a suburb of Ahmedabad. (Fig. 6)
3. **Jayā vāpī** : with straight stepped corridor and three entrances and nine pavilion towers (*Navakūṭa*)

This type has a threefold entrance, i.e. 3 flights of steps arranged crosswise and attached to the stepped corridor; for example the Rūḍābāi stepwell at Adalaj near Ahmedabad representing this type is the magnificent and extremely well proportioned stepwell. (Fig. 4)

4. **Vijayā vāpī** : Facing all directions is *Vijayā vāpī* (*Sarvatomukha*) with four entrances and twelve pavilion towers (*Sūryakūṭa*). The one major example of this type found in Gujarat and Saurashtra is the *Caumukhī* stepwell in the village of Chobari near Surendrangar. The descent to the water-level is by four attached lateral staircases, one each on each arm. The water level in this case is quite high, hardly one storey underground.

The references of the vāpī or vāpīkā in the ancient Sanskrit inscriptions of Gujarat :

One of the earliest references to the antiquity of the *vāpī* is found in the Gunda (Dist. Jamnagar, Saurashtra), stone inscription of Kṣatrapa Rudrasimha, dated Śaka 103, Vaiśākha, śu.di.5 and *Rohiṇī nakṣatra*¹ (6 April, A.D.181). It records that during the reign of King Rudrasimha the army leader Rudrabhūti, son of Senāpati Bāpaka Ābhira had dug and constructed a *vāpī* in the village *Rasopadra* for the benefit and comfort of all living beings.

The copper-plate grants of the Maitraka Kings Dhruvasena I and Dharasena II of Valabhi are the additional evidences mentioning a *vāpī*. The Gaṇeshgad (Dist,

Vadodara) plates of Dhruvasena I dated Valabhi sam.207, Vaiśākha,ba.di.15² (27 April, A.D.526) record that the king granted an area of land along with *Yamalavāpi* measuring 40 *pādāvartas* and another *vāpi* of 20 *Pādāvartas* to Brāhmaṇa Dhammīla in Hariyānaka village of *Hastavapra-āharaṇi* (modern Hathab in Bhavnagar Dist.). Palitana plates of Dhruvasena I, dated valabhī sam. 210, Śrāvaṇa, śu.di.15³ (7 July, A.D. 529), Val.sam 210, Bhādrapada, ba.di.9⁴ (A.D. 529) and Val.sam. 210, Āśvina,ba.di.5⁵ (8 Octo., A.D.529) refer to the Āmrilikā *vāpi* of 12 *pādāvartas* (1 *Pādāvarta* = 1 square foot) situated in the south Bhallara grāma in *Hastavapra āharaṇi*, donated to *Vājasaneya* Brāhmaṇa Viṣṇuśarmā of *Jyabāla gotra* and an inhabitant of Simhapur (modern Shihor), a *vāpi* named Bhollara of 12 *pādāvartas* to Brāhmaṇa Śāntīśarman of *Vājasaneya Śākhā* and *Ātreya gotra* and an inhabitant of Nagaraka (modern Nagara near Cambay) and a *vāpi* of 12 *pādāvartas* on the boundary of Akrolaka village, donated to Brāhmaṇa Skanda of *Aupasvati gotra* and *Vājasaneya Śākhā*.

Maliya (Dist. Junagadh) plates of Dharasena II, dated Val.sam. 252, Vaiśākha, ba.di.15⁶ (10 April, A.D.571) refer to a *vāpi* of 28 *pādāvartas* in the west of Vajra grāma and another *vāpi* in the outskirts of *Bhummbhusapadraka grāma* to Brāhmaṇa Rudrabhūti of *Vatsa gotra* and *Vājasaneya Śākhā* and an inhabitant of Unnata (modern Una - Dist. Junagadh)

Kukad (Tal.Ghogha, Dist. Bhavanagar, Saurashtra) copper plates of Maitraka King Dhruvasena I, dated Val. sam. 206, Āśvina, śu.di. 5⁷ (8 sept., A.D. 525) refer to the grant of land along with two wells of 40 *pādāvaratas* in circumference and a stepwell of 16 *pādāvaratas* in Kukkūṭa (modern Kukad) grāma.

Inscriptions found in South Gujarat bear evidence of the existence of stepwells in this area too. The Cambay copper-plate inscription of the Rāṣṭrakūṭa King Govind IV, dated Śaka 852, *Khara* samvatsara, Jyēṣṭha, śu.di.10, Soma⁸ (10 May, A.D. 930) gives a reference to the use of a stepwell in earlier times. As indicated in the plates, the grant of villages and a large number of gold coins is made to the brāhmaṇas not only for meeting the expenses of their ritual duties, but also for repairing temples and for building institutions like alm-houses (*sattra*), places for the supply of water (*prapā*), rest houses for travellers (*Pratiśraya*) and stepwells (*vāpi*), wells (*kūpa*), ponds (*taḍāka*) etc.

The Stepwell inscriptions of Gujarat :

The middle of the 12th century, being the period of the reign of Solanki King Kumārapāla, who succeeded Siddharāja Jayasimha in 1142 A.D. and reigned till 1172 A.D., is distinguished by the building of numerous Jain temples due to the ruler's inclination towards this religion. The city of Vāyaḍ, ancient Vāyuvata or Vāyupura, has a stepwell which is supposed to belong to Kumārapāla's time. It is situated near the temple of Vāyudevatā. The stepwell is dated 13th century of the Vikrama era on the basis of a much abraded inscription on one of the pillars,

deciphered by Cousens.⁹ The Gaṅgā stepwell at Vadhvan is attributed to Kumārapāla's period. There was once an inscription dated V.S. 1225 (A.D.1169), of which only a few words are readable : 'the brave warrior Śrī Vijaya'. Cousens did not find the inscription any more during his survey of monuments, which probably was submerged in water.¹⁰

The two stepwells named Vikia and Jeṭhā of the Solanki period, near Ghumli in Barda Hills reflecting the magnificent temple of Navalakhā in Ghumli are exquisite examples of style and art-traditions of the 13th century in south-western corner of the peninsula of Saurashtra.

In northern Gujarat, during the Vāghelā period, the minister-brothers Vastupāla and Tejapāla were the source of tremendous and prolific architectural activity. It is said that numerous monuments, like temples, rest houses, tanks, wells etc. were erected by them. The Ra Khengar stepwell near Vanthali was built during this period as is stated in the *Vastupālacaritra* (cha.VI) by Jinaharṣa gaṇi (dated V.S.1497=A.D. 1441) that Tejapāla had built a stepwell between Tejalapura or Jīṇadurga and Vāmanasthali (modern Junagadh and Vanthali).¹¹

The Mādhāvāva in Vadhavan (Surendranagar) was built during the end of the Vāghelā period by a Nāgar Brahmin. The building of the stepwell is attributed to Mādhā, the minister of the Vāghelā Karnaḍeva II. The two inscriptions are engraved on the pedestals of two images in the two niches in the stepwell. The first inscription, gives the date V.S. 1350, Kārttika, śu.di. 8, Guru¹² (8 Octo; A.D. 1293) and records the name of Sidhū, son of Thākur Soma of the Nāgar community and the other inscription gives only the name of Taṣamādevī, daughter of Soḍhala of the Nāgar community. Sidhū and Taṣamā seem to be the parents of minister Mādhā.

The Petlad stepwell inscription dated V.S. 1380, Pauṣa. ba.di.7, Bhauma¹³ (20 Dec., A.D. 1323) is found near the Dargāha of Arjuna Bābā. It is a bilingual inscription in Persian and Sanskrit. The inscription records that during the reign of Gyāsuddin Tughluk, the inhabitant of Khambhat, Ismail Usman Shirāj donated 20 *Kubhā* land for the restoration of the stepwell.

Hātasni (Tal. Palitana, Dist. Bhavnagar) Sanskrit inscription preserved in Barton Museum, Bhavnagar records that Thepaka of the Mehar varṇsa wished to dig a stepwell named Thepāvāpi after him, just as his uncle in Junagadh had dug a stepwell named Saṅgavāpi after him. Thepaka instructed Kuntarāja born in the family of Vallāditya and descended from Sūryavikala, to act accordingly. As instructed by the Meher chief he caused a stepwell to be dug in V.S. 1386, Aṣāḍha, śu.di.7, Soma¹⁴ (3 July, A.D. 1329).

Sudā vāpi (Mahuva, Dist. Bhavnagar) Sanskrit inscription, dated V.S. 1437¹⁵ (A.D.1380-81) records that Sahajaladevī, the wife of Sūda, who was the son of Nandana, the minister of King Satyarāja, a Cūḍāsamā king of Junagadh, caused a

stepwell to be built for the use of the public. Pandit Viśveśvara composed the praśasti.

The 14th century is marked with the building of numerous stepwells. The inscription in the Soḍhaḷi stepwell in Mangrol carved on a cross-beam in the stepped corridor, informs us that Vāli Soḍhala of the Moḍha caste had built this stepwell in V.S. 1375, Pauṣa, śu.di.15, Ravi¹⁶ (7 Jan., A.D.1319).

Baḍulā (Sutrapada, Dist. Junagadh) stepwell inscription, dated V.S. 1440, Māgha śu.di. 14¹⁷ (6 Feb., A.D.1384) now preserved in Watson Museum, Rajkot records that the two daughters named Hāṇsū and Jāṇsū of Dhandham and Kilhaṇadevi belonging to the Nāgara minister Mādhava caused to be built a stepwell in the village Bungalā at the cost of 500 ṭaṅkāś. These two daughters were experts in *Gīta*, *Vādyā* and *Nṛtya*.

An inscription neatly engraved and set up in the eastern Trivenī gate of Somanath Patan¹⁸ informs that Yamunā, daughter of Yādava King Bhima and Queen Māṇikyadevi caused to have built *Vāpikā*, *Sarovara* and *tridevatāyatana*, *prapā* etc. at Prabhas Patan in V.S. 1442, Āṣaḍha, ba.di. 9, Śani (1 July, A.D. 1385). The praśasti is of a high poetic value and is of much historical importance.

Hāni vāva inscription at Dhandusar (Tal.Vanthali, Dist. Junagadh), dated V.S. 1445, Phālguna, śu.di.5, Soma¹⁹ (1 Feb.,A.D.1389) mentions that the stepwell was built by a Vanthali princess called Hāni, the wife of minister Vaidanātha of Rājā Mokalasiṁha of the Cūḍāsamā dynasty during the time when Gujarat was ruled by Ghiyasuddin under Tughluk authority. Praśasti is composed by Travāḍi Śrīrāma.

Siddhanātha Mahādeva stepwell in Dholka was built, as the inscription says, in the year V.S. 1466, Śaka 1332, Jyeṣṭha, śu.di.10, Budha²⁰ (10 May, A.D. 1410) by Sahadeva who belonged to the Tāṅka *varṇśa* of Āśāpāla of Malhāṇa gotra, for the merit of his son Āśācandra. After the death of Sahadeva, his two wives became *sati*.

Tarapura (Tal. Cambay) stepwell inscription dated V.S. 1518, Āśvina, śu.di.6²¹ (29 Sept., A.D.1462) records that during the reign of Mahmud Begḍā Badarāja Doshi of Śrīmālī caste and an inhabitant of Gaṇdhāra who resided at Tarapura, caused to have built this stepwell. Another stepwell at Sampa (near Dehgam, Dist. Ahmedabad) was built during the reign of Mahmud Begḍā in V.S. 1518, Vaisākha, śu.di.11, Śukra (9 April, A.D.1462) by Śreṣṭhi Kālū and his nephew Satya for the well-being of fourfold animals.²² The inscription therein is a beautiful praśasti which contains a graphic description of the village Sampatpura-Sāmpāpura (modern Sampa) and also of Mantri Satya and Mantri Kalū, the builders of the stepwell.

Modaj (Taj. Mahemdavad, Dist. Kheda) stepwell inscription is a praśasti composed in Sanskrit verses and high poetic style. It records that Devarāja and his son Yogarāja repaired the stepwell in V.S. 1520, Māgha, ba.di.13, Ravi²³ (5 Feb., A.D. 1464).

Four Sanskrit inscriptions have been found from Viṇā vāpī between Rāmpura and Rātbā villages of Vadhavan state.²⁴ The date of the inscriptions is V.S. 1538, Śaka 1403, Māgha. śu.di. 13, Śukra (1 Feb., A.D.1482). One of the inscriptions gives details about the ruling authorities of the area, namely Sultan Mahmud Begḍā of Ahmedabad and the ruling Paramāras Lakhadhiraji and Hāḍā being sūbās of the area. Sreṣṭhi Viṇā of Śrīmāla caste and inhabitant of Zanzanagar (modern Zinzuvada) and his two wives Rānibāi and Valhāde caused to be built the stepwell for the welfare of the people.

Two beautiful Sanskrit praśastis dated V.S. 1539, Bhādrapada, śu.di.8, Guru (22 Aug., A.D.1482) and V.S. 1539 Bhādrapada, śu.di.5, Soma²⁵ (19 Aug., A.D.1482) have been found in the Vadava (near Cambay, Central Guj.) stepwell. These praśastis record that Dhanada of Tamboḷi caste and Mehara Kula caused to have built the vāpī and gave donations to Brāhmaṇas and poor people. Vaḍuvaka, the ancient name of Vadva is mentioned in the inscriptions. Nāgara brāhmaṇa poet Hala composed the praśasti. The Sūtradhāra for the construction work were Vanā and Khetā. The reference to a member of the Tamboḷi caste who was the builder of a stepwell is extremely interesting, as Tamboḷi is the caste of Pānavālā, i.e. the seller of pan, the common betal leaf and spice preparation.

Mandvi (Tal. Halol, Dist.Panchmahal) stepwell inscription dated V.S. 1554, Śaka 1419, Pauṣa, śu.di.5, Guru²⁶ (28 Dec., A.D. 1497) records that during the reign of Mahmud Begḍā, Maliksandal Sulatāni gave two hala (=10 acres) farm land of Mosque and Hajirā Vakafa as a donation for the expenses of the stepwell. There is a reference to Pāvakaḍurga (modern Pavagadh) and Champaner- Mahamudābāda (i.e. modern Champaner).

Bhoja (Tal. Padra, Dist. Vadodara-central Gujarat) stepwell inscription, dated V.S. 1554, Śaka 1420, Āśvina, śu.di.13, Bhṛgu²⁷ (29 Sept., A.D.1498) records the praśasti of Śreṣṭhi Kājarāja of Lāṭa caste, an inhabitant of Vṛddhabhoyaja (modern Bhoj) who caused to be built the stepwell at Bhoj. The reference to the pūrtanirmāṇa activities of the Diśāvāla Śreṣṭhins is very interesting.

The famous stepwell in a small village of Adalaj (Fig. 5) about 18 k.m. to the north of Ahmedabad was built by Rūḍādevī, Queen of king Virasimha in the lineage of Vāghelā Mokalasimha in V.S.1555 at the cost of 5 lakh ṭaṅkāś. The inscription in the stepwell is dated V.S. 1555, Śaka 1420, Māgha, śu.di.5, Budha²⁸ (16 Jan., A.D. 1499).

Bāi Harira stepwell (Fig. 7) is situated in a suburb of Ahmedabad, Asarva, to the north east of the old city. The Sanskrit Devanāgarī, inscription therein is dated V.S.1556, Śaka 1421, Pauṣa, śu.di.13, Soma²⁹ (16 Dec., A.D.1499) and the Persian inscription is dated Hijri san 906, jumad, 2nd roja (25 Nov., A.D. 1500). The inscription records that the stepwell was built by powerful, religious, chief counsellor of King Mahmud and the general superintendent at the door of king's

harem, bāi Harīra by name at the cost of 3,29,000 Lakh *ṭaṅkāś* in all. The stepwell was built in order to please God, for the use of eighty four lakhs of various living beings, men, beasts, birds, etc. who may have come from the four quarters and are tormented with thirst.

Amadāvādi Bhāgola stepwell at Nadiad has an inscription fixed on the left side in the wall, dated V.S. 1572, Śaka 143 (8) Vaiśākha, śu.di.13, Soma³⁰ (14 April, A.D.1516). The inscription mentions that Gujara Vaṇika Veṇidāsa donated thousands of cows and wealth and built this stepwell. The inscription also gives the genealogy of Veṇidāsa of *Vṛddhaśakhā* and *Gūjara vaṃśa*.

Mansa (Tal.Vijapur, Dist.Mehsana- north Gujarat) stepwell inscription dated V.S.1582, Śaka 1448, Mārgaśīra, śu.di.2, Budha³¹ (15 Nov., A.D. 1525) records that Dhārāji of Ugāṇija (modern Oganaj near Ahmedabad) and belonging to Vāghelā Rājakula of Manasa caused to be built the stepwell with the expense of plenty of wealth.

An inscription is found in a stepwell near the Sāraṇeśvara Mahādeva temple adjoining the tank in Halvad in Dhrangadhra Talukā. The inscription is important for the genealogy of the family of the Zālā rulers of the Dhrangadhra state. The queen Kalyānade mother of Mahārāṇā Mānasimha caused the stepwell to be dug up during the time of her son Mānasimha in V.S. 1583, Śaka 1448, Phālguna, ba.di.13, Guru³² (28 Feb., A.D.1527).

The 17th and the 18th centuries still witnessed the construction of numerous well-known stepwell monuments. Five inscribed copies of the Mehsana stepwell inscription are said to be found at various places in the stepwell, three of which are said to be under the water, one is fixed on the right wall and the second one is fixed in the niche on the right side in the 1st pavilion. The one on the top is bilingual, i.e. in Persian and in Sanskrit, and is dated V.S. 1731, Śaka 1596, Mārgaśīra, śu.di. 10 (15) Guru³³ (3 Dec., A.D.1674). During the reign of Mughal Emperor Aurangjeb, Shah Gokaladāsa of Śrīmālī caste and Laghu Śākhā and his mother Mānabāi caused to be built this stepwell for the welfare of the people. The construction work was finished under the supervision of Nāgar Dave Viṭṭhalaji and Travāḍi Gaṇeshaji. Somapurā Kṛṣṇadāsa Shaṅkara, a Visalanagarā Vāchā Lādaṇā was the *sūtradhāra*.

Śikotari mātā stepwell inscription near Paramāñiā pond in Petlad (Dist., Kheda), is dated Kaliyuga era 4799, Vikrama era 1755, Āśvina ba.di.13, Śukra³⁴ (21 Octo., A.D. 1698). The inscription mentions that Nāgara Rāmaji caused to be built this vāpi for the use of the people of the town Peṭapadraka (modern Petlad). The construction work was done under the supervision of Udīcyā Ṭolakiyā Pandyā Nāraṇaji and Nānā Nāthā of Stambhatirtha. The author of the text is Pāṭhaka Deveśvara, son of Suraji Gopāla of Śrigoḍa brāhmaṇa caste. The scribe is salāṭa Rāyacandra Rahiyā of Ahmedabad. The expenses of the building of the stepwell were debited in the accounts of the shop of Modi Viṭṭhaladāsa Kṛṣṇadāsa Disāvāla.

The two inscriptions fixed in a niche on the right side of the entrance door in the stepwell at Gangad (Tal. Dholaka) are dated V.S. 1763, Śaka 1628, Śuci (Āṣāḍha), śu.di.1, Ravi³⁵ (31 June, A.D. 1706). The inscription refers to the Queen mother Gorāñji during the reign of Vāghelā Rāṇā Sesamallaji caused to be built the stepwell at Gaṅgapura (modern Gangad). (Fig. 8)

The stepwell at Roho³⁶ (N.Gujarat) is wellknown to epigraphists because of four inscriptions found in it, of which, however, only one refers to the stepwell itself. The inscription mentions that Cāmpā, the wife of Rājā Śrī Nānāji and her daughter had built two temples and a stepwell in V.S. 1616 (A.D.1560).

The Amṛtavaraṣiṇi stepwell in Ahmedabad, an interesting monument with an L shaped descending corridor (Fig. 9) has a Sanskrit inscription on marble tablet in the first pavilion, dated V.S. 1779, Śaka 1644, Māgha, ba.di.5, Guru³⁷ (14 Feb., A.D. 1723) which records that Raghunāthadāsa, son of Bhagavāna and grandson of Kṣātra Gokula caused to be built Piyūṣavaraṣiṇi vāpi in Gurjaranagara for the welfare of the people. The text was composed by Audicya Brāhmaṇa Mukundaji, son of Mahāśiva Dave. The construction work was supervised by Shilpi Kāshidāsa and built by Shilpi Rāmadāsa. (Fig. 10) The Persian inscription dated Hijri san 1135 (A.D. 1722) is fixed on the right side wall in the first pavilion.

The Language and the script of the stepwell inscriptions :

The language of the stepwell inscriptions under reference is Sanskrit. Very few inscriptions of the Mughal period are written in old Gujarati language, for example Khāri vāv inscription at Ghogha, dated V.S. 1634 (A.D. 1577), Kharva (near Dhrol, Dist. Jamnagar) stepwell inscription of V.S. 1715 (A.D. 1659), Gopanāth stepwell inscription of V.S. 1750 (A.D. 1694) and Gangad stepwell inscription, dated 1763 (A.D.1706). Occasionally we find Persian inscriptions in the stepwells; for example Bāi Harira stepwell inscription at Ahmedabad, dated A.H. 906 (A.D. 1500), Amṛtavaraṣiṇi stepwell of A.H. 1135 at Ahmedabad. Some inscriptions are biligual; for example Petlad stepwell inscription of V.S. 1380 (in Sanskrit and Persian), Mandvi Stepwell inscription of V.S. 1554 (A.D. 1497) written in Sanskrit and Medieval Gujarati languages. In Mehsana stepwell inscription, first six lines are in Persian and then Sanskrit inscription starts. Shikotari Mātā stepwell inscription at Petlad is a trilingual inscription written in Persian, Sanskrit and Gujarati.

Some of the Stepwell inscriptions are beautiful praśastis which contain lucid descriptions of the towns and *nagaras*; for example in the Shikotari Mātā vāva at Petlad the description of Petlad Nagara :

श्रीमद्गुर्जरमण्डले क्षितितलालंकारभूतं पुरं
पूर्णं सर्वगुणैर्द्विजेन्द्रभवनैः श्रीपेटपत्राभिधम् ।
यत्रत्यैर्द्विजनागरैरपि कृतैर्दानैः सुविस्मायितो
देवेशो धनदोऽहमित्यतिमदं मुक्त्वैव संवर्तते ॥४॥

“There is a town named *Peṭapadra* in *Gurjara Maṇḍala*, like an ornament to the earth, full of royal palaces of the virtuous *Dvijendras*, where *Kuber*, God of wealth is astonished by the donations given by *Nāgara Brāhmaṇas* and lives after quitting the arrogance of being *Dhanada* (One who gives wealth). In *Badula* inscription, the poet describes two sisters *Hānsū* and *Jānsū* by using beautiful *Utprekṣā alaṅkāra*.

गीतवाद्यरतिनर्तनदक्षे द्वे सुते जनयति स्म सुरूपे ॥३॥

हांसूजांसूसंज्ञिते द्वे भगिन्यौ वापीमेतां कारयामासतुस्ते ।

जाने रंभा मेनका नाकलोकात् श्रीसोमेशं सेवितुं भूमिमास्ते ॥४॥

‘From *Kilhaṇadevi Dhāndhama* had two daughters named *Hānsū* and *Jānsū* both well-versed in singing, dancing and playing the musical instruments and who seemed as if they were *Rambhā* and *Menakā* descended from heaven to the earth to worship Lord *Somanātha*.’

While describing the *Vāpi* of *Adalaj* the poet creates beautiful imagination :

मानसाख्यं सरो दिव्यं किं वा स्वर्गापगा किमु ।

कैलाशो वेति सर्वेषां विभ्रमं विदधाति या ॥११॥

‘Is this divine lake or heavenly river *Gaṅgā* or is it *Kailāsa* ? The *vāpi* thus creates illusion to all.

The Script :

The script of the Sanskrit-Gujarati stepwell inscriptions is *Devanāgarī* of the medieval period and the script of the Persian inscriptions is *Persian*. *Devanāgarī* characters sometimes are given the forms of Gujarati *Boḍiā* characters, though all along we find a decided preference for the *Devanāgarī* script, even in the modern inscriptions composed in Gujarati language. In the *nāgarī* script *Paḍi mātṛā* or *Pṛṣṭha mātṛā*, i.e. instead of oblique stroke verticle stroke on the left side of the letter is used.

The Chronological Systems :

The dates of the stepwell inscriptions are expressed in the *Vikrama* era. In some inscriptions the *Vikrama* era is accompanied by the corresponding *Śaka* era. In one date *Kaliyuga* era is expressed along with the *Vikrama* era. The dates usually contain the year, the month, the fortnight, the tithi and the week-day. Sometimes we get references to seasons like *Vasanta* (*Kherali*, *Nadiad* inscriptions), *Hemanta* (*Mandvi Vāpi*), *Shishira* (*Adalaj*, *Halvad*, *Amṛtavarṣiṇi Vāpi*), *Ayanas* like *Uttarāyana* (*Kherali*, *Champaner*, *Mandvi*, *Halvad Vāpi*), *Nakṣatras* like *Mṛgaśīrṣa* (*Kherali Vāpi*), *Śatabhiṣak* (*Mandvi Vāpi*), *Uttarā Bhādrapada* (*Adalaj Vāpi*), *Mūla* (*Manasa Vāpi*), *Dhaniṣṭhā* (*Halvad Vāpi*) *Svāti* (*Ahmedabad Vāpi*), *Hasta* and *Abhijit* (*Petlad Vāpi*); *Yogas* like *Āyusmān* (*Kherali*), *Sāndhya* (*Mandvi Vāpi*), *Siddhi* (*Adalaj vāpi*), *Harsana* (*Nadiyad*), *Sūla* (*Manasa*) and *Dhruva* (*Amṛtavarṣiṇi*

Vāpi). *Karaṇas* like *Bava* (Kherali, Halvad Vāpi), *Bālava* (Mandvi, Nadiad, Manasa Vāpi) *Taitila* (Amṛtavarṣiṇi Vāpi); *Samvatsaras* like *Bhāva* (Hatasni Vāpi); *Vikṛta* (Kherali Vāpi), *Sādhāraṇa* (Vadva Vāpi), *Pramāthin* (Halvad Vāpi) etc.

The years of the Vikrama and the Śaka eras are expressed by numbers as well as by words denoting figures; for example V.S. 1763 is expressed in words like वह्न्यंगनागात्रिभू-वह्नि-३, अंग-६, नाग-७, अत्रिभू-१. According to अङ्कनाम् वामतो गतिः the year is read as V.S. 1763.

The ancient Vedic names of the months are mentioned in some inscriptions, such as *Śuci=Āṣāḍha* (Gangad Vāpi), *Nabhasya=Bhādrapada* (Vadava Vāpi).

For the verification of dates expressed in the stepwell inscriptions, 32 dates have been referred to the tables given in 'Indian Ephemeris' by Dr. Swamikannu Pillai. Out of 32 dates, only 19 dates are the key-dates for deciding the systems of years and months.

As for the system of years, out of 15 dates, majority of dates (9-60%) tallies with the *Kārttikādi* system of years, 5 dates (33.3%) tally with the *Caitrādi* and 1 date (6.7%) tallies according to the *Āṣāḍhādi* system of years.

As for the system of months, only 6 dates are useful, all of which tally according to the *Amānta* system of months.

From the examination of the key dates, it follows that there is a preponderance of *Kārttikādi* system of years and *Amānta* system of months in Gujarat and Saurashtra regions. In Kutch and Halar (Jamnagar) regions *Āṣāḍhādi* system of years was prevalent. The following tables represent key-dates with their system of years and months :

Table I : The dates showing the system of years

No. of Dates	<i>Caitrādi</i>	<i>Kārttikādi</i>	<i>Āṣāḍhādi</i>	Total
15	5	9	1	15
Percentages	33.3%	60%	6.7%	100%

Table II : The dates showing the system of months

No. of Dates	<i>Amānta</i>	<i>Pūrṇimānta</i>	Total
6	6	-	6
Percentages	100%	-	100%

Table III : The dates showing both the system of years and months

No. of Dates	Caitrādi Amānta	Caitrādi Pūrṇimānta	Kār-ttikādi Amānta	Kar. pūrṇimānta	Āṣā-ḍhādi	Cai. trādi	Kār ttika di	Ama nta	Pūrṇi mānta	Total
19	1	—	1	—	1	4	8	4	—	19
Percentages	5.3%	—	5.3%	—	5.3%	21%	42%	21%	—	100%

Thus the stepwell inscriptions of Gujarat are the most valuable source for writing the cultural history of the region. They provide ample information about religious activities, society, customs, script, language and prevailing chronological systems during various periods of the history of Gujarat.

References

1. *Epigraphia Indica (EI)*, Vol. XVI, pp. 233 f.; G.V. Acharya, *Historical Inscriptions of Gujarat (HIG.)*, Vol. I, no.7
2. *EI*, Vol. III, p.318., *HIG.*, Vol. I, no. 21
3. *EI*, Vol. XI, no. 9, pp. 109 f.; *HIG.*, Vol. I, no.23
4. *EI*, Vol. XVII, p. 108; *HIG.*, Vol. I, no. 24
5. *EI*, Vol. XI, p. 112., *HIG.*, Vol. I, no. 26
6. *EI*, Vol. VII, p. 68., *HIG.*, Vol. I, no. 43
7. *Sāmipya*, Vol. V, nos. 1-2 (April, '88 - Sept., '88), pp. 43 ff.
8. *EI*, Vol. VII, p. 26; *HIG.*, Vol. II, no. 135
9. Burgess and Cousens, *Architectural Antiquities of Northern Gujarat*, p. 112
10. Jutta Jain-Neubauer, *The stepwells of Gujarat (SWG.)*, New Delhi, 1981, p. 21
11. *Ibid.*, p. 22
12. D.B.Diskelkar, *Inscriptions of Kathiawad, (IK.)*, no. 16
13. *Epigraphia Indo-Moslemica (EIM.)*, 1915-16, p. 18; *HIG.*, Vol. IV, no. 2
14. *IK.*, no. 27; *HIG.*, Vol. IV, no. 55
15. *IK.*, no. 40; *HIG.*, Vol. IV, no. 59
16. *IK.*, no. 25; *HIG.*, Vol. IV, no. 54
17. *IK.*, no. 42
18. *IK.*, no. 44, *HIG.*, Vol. IV, no. 44
19. *IK.*, no. 48, *HIG.*, Vol. IV, no. 61
20. *HIG.*, Vol. IV, no. 7
21. *Ibid.*, no.10, Vallabh Vidyanagar Research Bulletin (VVRB.) Vol. I, issue. 2, no. 20
22. *Svādhyāy*, Vol. XX, no.4 (V.S.2039), pp.403-413; P.C.Parikh and Bharati Shelat, *Gujarātnā Abhilekho: Svādhyāy ane Samikshā*, Ahmedabad, 1991, pp. 85 ff.
23. *Sāmipya*, Vol. X, nos. 3-4 (Oct., 93 to March, 94), pp. 116 ff.

24. *IK.*, no. 86; *HIG.*, IV, nos. 12-13
25. *HIG.*, Vol. IV, nos. 14-15
26. *Ibid.*, no. 19
27. *Ibid.*, no. 19A
28. *Ibid.*, no. 20
29. *Ibid.*, no. 21; *Indian Antiquary (IA.)*, Vol.IV, pp. 367-68
30. *Buddhi Prakāsh*, Vol. XXX, pp. 85 ff., pp. 102 ff.; *HIG.*, Vol. IV. no. 23
31. *HIG.*, Vol. IV, no. 27
32. *IK.*, no. 93; *HIG.*, Vol. IV, no. 95
33. *HIG.*, Vol. V, no. 53
34. *Journal of the University of Bombay*, Vol. V, no. 6 (May, 1937), pp. 144 ff.
35. *Sāṃpiya*, Vol. I, no. I (April, 1984), pp. 54-60
36. *EL.*, Vol. II, pp. 24-32
37. *HIG.*, Vol. V, no. 58; *Kumār*, year 41 (July, 1964), pp. 286-288

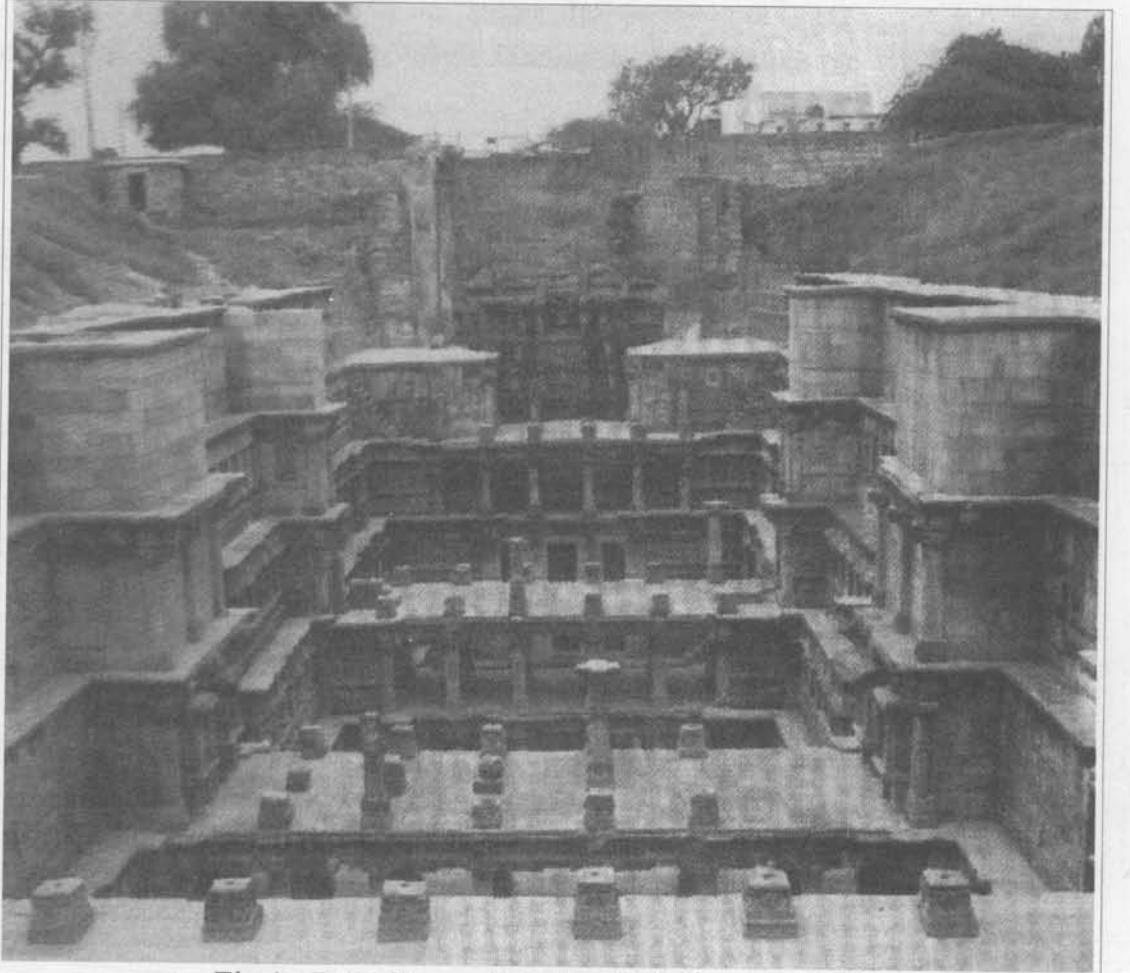

Fig 1 : Rānī Stepwell, Patan (11th Century A.D.)

Fig 4 :
Adalaj Stepwell - Front view

Fig 8 :
Sanskrit Inscription -
Gangad stepwell
(V.S. 1763 - A.D. 1706)

Fig 6 : Bai Harira stepwell, Asarva, Ahmedabad

Fig 9 : Amṛtavarṣiṇī stepwell at Ahmedabad : Front View of the Pavilian Towers.

...महर्षिः कुरुते नमः ॥ पं. प. ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

Fig 7 : Sanskrit Inscription - Bai Harira stepwell (V.S. 1556 - A.D. 1499)

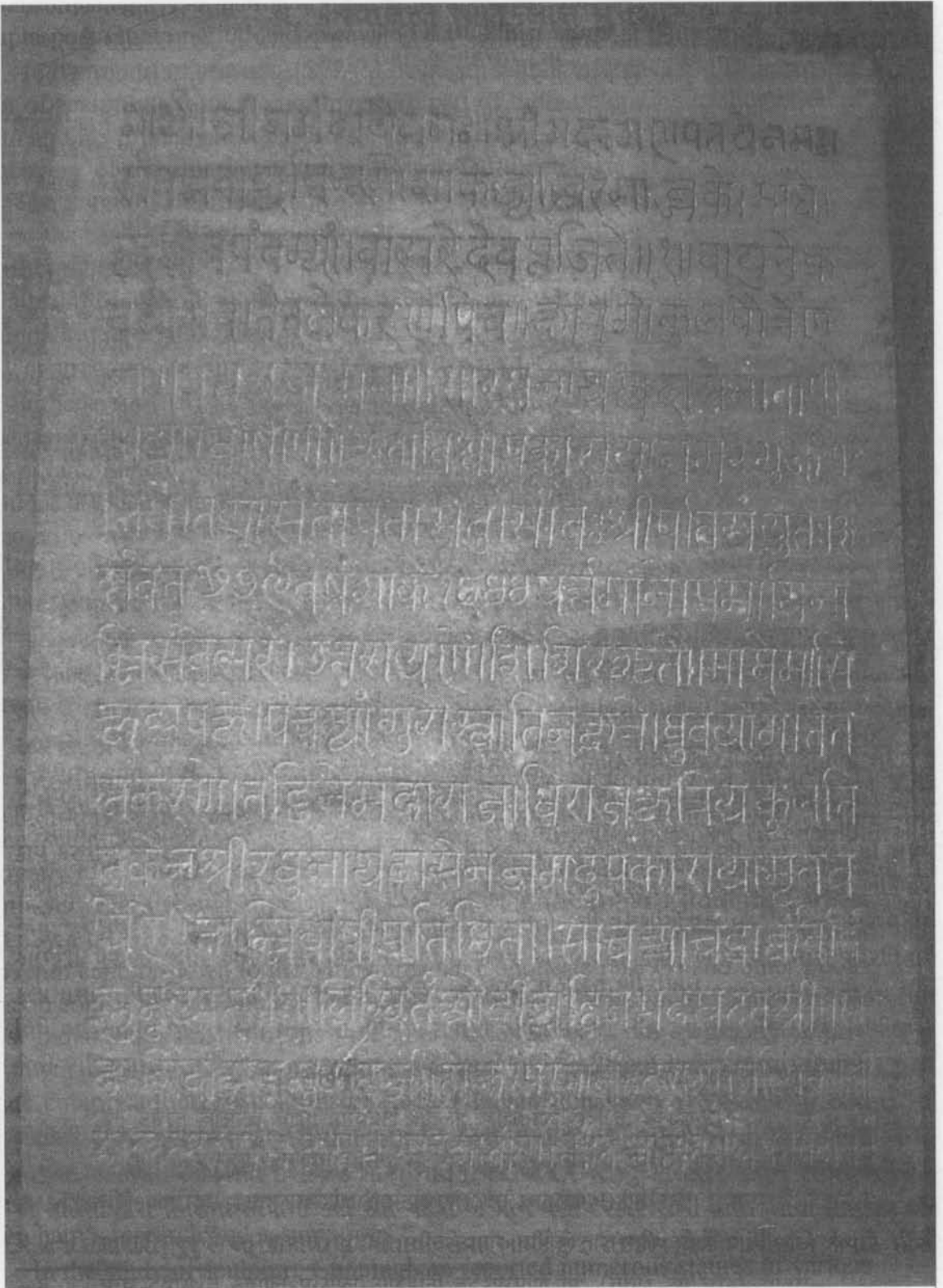

Fig 10 : Sanskrit Inscription - Amṛtavarṣiṇī stepwell (V.S. 1779 - A.D. 1723)

Paper Manuscripts and Microbes – Problems and Prevention.

◆
Shah N. R.*

Introduction

Being a social animal man is familiar and conversant with microorganisms, as they are associated with a man by one way or other. During the course of evolution of human life man has utilized varied objects, which are vulnerable to the microorganisms. If we start from the primitive man, who used to wear and eat leaves of trees, and later, in absence of paper, used plant leaves to write. In the beginning he thought that he got right material for writing and for other use, but as the days passed, he started to face problems to keep these things for long time. Actually it was not a problem in ancient time but it is a problem faced by all of us even in the present era when lots of recent technology exists to protect such things from microorganisms. Primitive people used variety of plant materials for varied purposes. Human mind started thinking into the other alternatives when he faced problems with the material he selected for use. In the beginning people used palm leaf, birch bark for writing purposes but he observed that these materials are little inconvenient for writing purpose and also not durable. Therefore, he started to think for alternate solutions. Very late paper was discovered as a substitute. It proved to be good and durable material for writing purpose. Now we are taking advantage of this novel invention in a maximum way. We seldom realize how manufacturing of paper started in the world and how it came to India and when? Many books have been written on it. Although we got a good material for writing, we still couldn't find better and the safest ways to preserve them for future generation. What are the reasons and agents responsible for their deterioration? To my mind, every thing is exposed but we have no vision to see in that direction. In all cases it is not true. In majority cases it has been observed that we have a vision to see but certainly we have no attitude to save them. Every person, associated with such collections, knows every thing regarding the properties of the material which is in their charge and the reasons for their deterioration, but they do not take any action for their better life because most of the persons have adopted policy of '*Hota Hai, Chalata Hai, Kya jaldi Hai*, etc., etc.' Very dangerous policy they have adopted being a very responsible custodians. They are supposed to take due care for the better life of such materials. By seeing the title of this paper some body would say that the topic is going out of subject, but no, topic is on the right tract.

When I read about the collection of manuscripts either in Oriental Institute of any place in India, Jain Bhandaras, Temples, Libraries or any other institutes, I feel proud that

---

*Associate Professor, Dept. of Museology, M. S. University of Baroda, Vadodara.

a very good heritage in the form of manuscripts is preserved in such institutions for study and research. Certainly it is a matter of proud but the painful job is to preserve them for long time. We all know that manuscripts are organic in nature. Organic means they are derived from the living elements and, therefore, these are vulnerable for natural decay. It is a natural process. We cannot stop it but we can retard the process of deterioration. Man can take certain precautions to extend the life of such holdings, if he/she wants to do it honestly and with responsibility. If such attitude is there we don't think that there will be any trouble in preserving such holdings for posterity.

Manuscriptologist: Be Aware Of Microbial World

Microorganisms are destroyer of manuscripts, it is true but it happens when men are found inactive. We want to alarm the manuscriptologists that destroyers of the manuscripts are not only microorganisms, but you too are equally responsible. Because it is you who are not taking proper care of your heritage. It is sure that microorganisms destroy valuable documents but it is only when you remained dormant. So blaming only to microorganisms is not justified, however any natural calamity has no other alternative.

What are Microorganisms?

Manuscripts are liable to be attacked by microorganisms and, therefore, we must know them. Environment is full of deteriorating agencies. It includes temperature, relative humidity, light, pollution, gases, particulate matters, salinity and biological agents etc. We know nature of damage caused by most of the agencies but the hidden action of microorganisms will not be noticed to a layman in the initial stage. Microorganisms are defined as very tiny organisms, measured in microns and you need a special instrument called microscope to study them. In other words microorganisms are those organisms, which cannot be seen with naked eyes and are microscopic in nature, which includes Bacteria, Algae, Lichen, Actinomycetes and Fungi. They thrive in almost any kind of environment and even in extreme conditions of temperature and humidity. These microorganisms can be classified into two groups (Agrawal, *et al.* 1989):

1. Autotrophic microorganisms which include algae and lichen,
2. Heterotrophic-microorganisms which include bacteria, fungi and Streptomycetes (a member of Actinomycetes).

Present study is concerned with the problems of the preservation of the manuscripts and therefore, autotrophic microorganism doesn't come in picture because manuscripts do not remain directly exposed to watery climate. These organisms need high humidity, constant water and light to grow and survive. They have to keep their body called thallus constantly wet and therefore, they can only grow when museum objects are displayed open to sky where they can get constant water in monsoon season. If we think in context with manuscripts, they are kept within the museum building and nicely displayed inside the showcases. So there is hardly any chance to get the manuscripts wet. Therefore, chances of growth for algae and lichens are almost negligible. My long experience shows that the manuscripts are suffering more frequently due to fungi rather

than other agents of heterotrophic microorganisms, such as bacteria and actinomycetes. Thus this process of deterioration can be termed, as biodeterioration while organism that causes biodeterioration is known as biodeteriogen. The action of these microorganisms depends upon the environmental conditions to which they are exposed. Influence of temperature, humidity, light, and acidity are the factors to be considered when we think about the deterioration of manuscripts. It is tried here to give more details of the microorganisms concerned to manuscriptologist. It is also explained that what preventive measures we should take to save our valuable collection of manuscripts from the effect of these microorganisms.

Bacteria

Bacteria are microscopic unicellular organisms, which are often known as “germs” and “microbes”. In their unicellular structure, in the absence of a definite nucleus, and in their entirely asexual methods of reproduction, they show similarities to the blue green algae, and along with them they are often set apart as the **Schizomycetes**. They differ from blue green algae in a way that their cell does not contain chlorophyll and therefore, they are unable to carry on photosynthesis (Hill, Overholts, Popp and Grove Jr., 1960). Some bacteria are parasites i.e. attacking the living cells of other plants or of animals and securing their foods from that source. Most bacteria grow on the dead remains or the products of plant and animal life without a direct relationship with living cells and are known as saprophyte. According to their methods of life, bacteria may be divided into two groups:

- a. Autotrophic bacteria such as sulfur bacteria; nitrite and nitrate bacteria; bacteria oxidizing iron
- b. Heterotrophic bacteria such as nitrogen fixing bacteria; free-living nitrogen fixing bacteria, symbiotic nitrogen fixing bacteria.

Autotrophic bacteria are those that can obtain carbon from the carbon dioxide of the air and their energy from the oxidation of inorganic compounds. Heterotrophic bacteria require a supply of organic matter as a source of both carbon and energy (Brown, 1935).

Fungi

They are achlorophyllous plants and are unable to synthesize their own food. They are widely distributed through out the world. Wherever organic materials are present, the problem of fungus growth takes place. They are usually aerobic i.e. live in presence of air, while few forms are facultative anaerobic which exist in soil, rocks, air, dead plants and animals. A large number of fungi are parasitic on plant materials. They have two phases of their life cycles: vegetative and reproductive. The body of a vegetative fungus is made of a system of fine filaments called mycelium. Each individual of these filaments is called hypha that originates from spores. The mycelium spreads its root like threads on host material and produces sporangium. Spores may be of different shapes and sizes. They are always remaining in the environment and wherever they find suitable

conditions they start germination (Shah and Arya, 2000). The optimum temperature varies from species to species but rapid growth is observed at the temperature of 25°C to 35°C. (Nair, 1972). However, some fungi can grow at 0°C to 60°C. Fungi prefer to grow in acidic medium i.e. pH 5.0 to 6.5, although few fungi may grow at much below pH 3 and few others even above pH 9. Pathak and Dhawan (1989) stated that most suitable relative humidity for the growth of fungi is 75% to 80%. Thus it is seen that fungi is widely associated with the degradation of manuscripts because it is the most suitable material as well as food for fungus. The material of the manuscript is hygroscopic in nature due to which it is favoured by the microorganisms for their growth over it.

Actinomycetes

Actinomycetes are a group of microorganisms, some of which are mould like and others like bacteria. For this and other reasons, they are difficult to classify. The spores of Actinomycetes are widely distributed in the atmosphere. Like the fungi and most of the bacteria, the Actinomycetes are all either saprophytes, obtaining their food from dead organic matter, or parasites, living on other living organisms (Hill, Overholts, Popp & Grove, Jr., 1960). Only for this reason this new group of plant is of our interest as we are concerned with the preservation of dead organic materials i.e. manuscripts.

Mechanism of Biodeterioration

Mechanism of action of all these microorganisms on manuscripts is more or less same. The microstructure of these microorganisms does not eat manuscript (paper/palm leaf/birch bark/parchment etc.) directly. They can't digest it in this way. Microorganisms secrete certain enzymes during their physiological processes and these enzymes degrade various components of manuscripts. If we talk about paper, cellulose, one of the components of paper, is a polysaccharide and difficult to digest directly. Therefore, enzymes secreted by the organism, first break down cellulose into smaller units and then they are utilized. The process of biodegradation is based on this principle and is a long process. Loss occurs by this way is slow but irreparable. Once the process is started it can enhance its rate of degradation.

Reasons for Microbial Attack

- a. Un-controlled climatic conditions.
- b. Deposition of dust and dirt on and around manuscripts.
- c. Irregularities in periodical inspection and fungicidal spray.
- d. Improper storage furniture.
- e. Irregularities in placing repellents.
- f. Development of acidity in manuscripts.
- g. Stagnation of air due to improper ventilations in the gallery or store.

Results of Microbial Attack

Following things can happen if microbial attack takes place:

- a. A fluffy growth may appear on the surface in case of fungus and powdery growth in case of Actinomycetes.
- b. If this condition is neglected for long, irreparable damage can take place.
- c. Leaves of the manuscripts can stick with one another.
- d. Ink may be damaged and if it is an illustrated manuscript, paint may also be damaged.
- e. Paper becomes weak and limp.
- f. Loss of paper at isolated places may take place and if the attack is severe total loss may also occur.
- g. Acidity can develop due to microbial growth.
- h. Stains may develop due to fungal growth.

What Manuscriptologist Should Do In Case of Microbial Attack?

- a. First of all the infected manuscripts should be isolated.
- b. It should be sent to the conservation lab for proper treatment.
- c. The area where the manuscripts are kept should be sprayed with suitable fungicide to avoid future re-attack and to avoid infection to neighbouring manuscripts. For suitable fungicide and for its method of application he should consult the expert conservator.
- d. Keep surrounding area neat and clean either it may be a store or gallery.
- e. Repellents should be placed periodically at the proper place.
- f. Proper ventilation for air circulation should be kept. Stagnation of air should be avoided.
- g. Consult the expert immediately for further actions.

Some Suggestions to Manuscriptologist

After studying the biology of the microorganisms, certain preventive measures are suggested to save the collection from biodeterioration.

- a. Maintain stable climate in the gallery or store. The temperature should be between 17°C and 25°C. Also keep level of RH between 50 and 60%.
- b. Protect manuscripts from the effect of pollution. This can be done by taking care in storage. Always store manuscripts by wrapping them in acid free paper and by placing them in airtight cases or cub boards.
- c. Do not handle manuscripts with naked hand.
- d. Do not store manuscripts in iron trunks.
- e. Do documentation of all the manuscripts.
- f. Do microfilming and Xeroxing of rare and widely used manuscripts.
- g. Develop sight to observe microbial activity. It can come by practice.
- h. Do periodical inspection of the gallery or store and if any microbial activity noticed consult the specialist immediately.

- i. Make use of ecofriendly pesticides. Some plant products are found effective and are safe for human beings such as roots of *Acorus calamus* - Sweet flag (Ghodavaj powder), Seeds of *Annona suamosa* - Custurd apple (Sitafal) and leaves of *Azadirachta indica* (Neem).
- j. Do not forget to put repellent in the case. It is a property of a repellent to evaporate after some time and therefore, you have to put it again, periodically. For this purpose Thymol, Paradichlobenzene, Naphthalene and Camphor are useful. Use any one of them at a time.
- k. Paper and parchment manuscripts are more susceptible to microbes. Take little more care of these manuscripts as palm leaf and birch bark manuscripts are less susceptible to microbial activity.
- l. Always fumigate incoming material before placing them into your collection.

*****

Bibliography

1. Agrawal O.P., Dhawan Shashi & Garg K.L. (1989): *Microbial Deterioration of Paintings: A Review*. Intach Conservation Centre, Lucknow: p. 11.
2. Brown William H. (1935): *A Textbook of General Botany*. Vakils, Feffer and Simons private Ltd., Bombay: p.378, 379 & 381.
3. Hill J. Ben, Overholts Lee O., Popp Henry W. & Grove Alvin R. Jr. (1960): *Botany- A Textbook for Colleges*. McGraw-Hill Book Company. INK: p. 366 & 373.
4. Nair S.M. (1972): Biodeterioration of museum materials in tropical countries, In, "*Conservation in tropics*." Proc. Of Asia Pacific seminars on Conservation of Cultural Property. (ED. By Agrawal O.P.). The International Centre for the Preservation and Restoration of Cultural Property, Rome: pp. 150-158
5. Pathak Nimisha & Dhawan Shashi (1989): Ecosystem and Fungal Growth. *Conservation of Cultural Property*, Vol.XXII, New Delhi, p. 97.
6. Shah N.R. & Arya Arun (2000): *Studies on Some Fungal Biodeteriogens*. Bharatiya Kala Prakashan, Delhi: p.11.
7. Shah N.R. (2000): Hastprato nun Sanrakshan (in Gujarati language). University Book Production Board, Ahmedabad.

Sir Alexander Cunningham and Early Indian Art : A Note on His Methodology and Contribution

Atul Tripathi*

The first European notices of the living temples and ancient monuments of India are found in the reports of travellers and sailors in the sixteenth, seventeenth, and the first half of the eighteenth centuries which relate primarily to west and south India. Among these the most important records of living temples are by John Huighen van Linschoten in the late sixteenth century and that of Pietro della Valle in the early seventeenth century¹. Among the ancient monuments the rock-cut caves of the Deccan, particularly Elephanta, Kanhēri, and Ēllōrā, attracted more attention but without any attempt at their historical explanation.

The middle of the eighteenth century saw the beginning of a systematic study in which accurate and precise record of the monuments were taken. Now we find a better appreciation of India as a rich and fruitful area of historical and archaeological investigations. This was also the beginning of the theoretical research, primarily concerning with the historical geography of the country. The first significant author on Indian historical geography was M.D'Anville², who was comparatively more concerned with the identification of historical sites that had been mentioned by the Classical authors on India³. A fuller subsequent study of these problems appeared in a three-volume work by Joseph Tieffenthaler, du Perron and James Rennel⁴. During this period primarily at the initiative of Sir William Jones we find the establishment of Asiatic Society of Bengal in Kolkata on 15 January 1784. An annual journal of the society *Asiatic Researches* was first published in 1788 and a museum was also established in the year 1814. The main aim of the society was to inquire into the history and antiquities, the arts, sciences and literature of Asia.⁵

Colonel Colin Mackenzie, a military engineer by profession was another important figure during this period who did much of his work principally on south India. Though his work⁶ remained unpublished but his notes and drawing have been utilized by reputed scholars including James Fergusson. Francis Buchanan, another important surveyor of this period whose south Indian surveys and observations are found in his work '*A Journey from Madras*', published from London in 1807. The work is still useful as it recorded the details which have since been lost⁷.

The thirties of the nineteenth century witnessed a significant increase in the study of Indian art and architecture and the credit of it goes to Sir James Prinsep, who

---

*Associate-Professor, Department of History of Art & Tourism Management, Banaras Hindu University, Varanasi- 221005

became the focal point of the Asiatic Society of Bengal and guided its activities along a new line. His call in a paper in 1838: 'What the learned world demands of us in India is to be quite certain of our data, to place the monumental record before them exactly as it now exists, and to interpret it faithfully and literally,'⁸ must have sounded inspiring to many of his contemporaries. The decipherment of Brahmi and Kharosthi scripts in this decade by James Prinsep resulted in a better understanding of the ancient Indian historical framework, within which it became possible to appreciate art discoveries particularly of the Buddhist affiliation. Buddhist sepulchral *stūpas* (in contemporary literature called *topes*) provided the main attraction. The process began with M. le Chevalier Ventura, a general in Ranjit Singh's army, who opened the Manikiyala *stūpa* in Punjab by driving a shaft through its centre. A. Courte, an engineer in the same army, provided further information about this *stūpa* and thought it to have been a 'royal tomb'.

Alexander Cunningham came to India in 1833 when he was only nineteen (Figure-1). He served here with the Bengal Engineers and participated in a number of the East India Company's military campaigns and reached up to the cadre of Major-General. His interest in Indian numismatics, epigraphy, history, and archaeology began soon after his arrival in India and in it his close friendship with James Prinsep, no doubt, had a great deal to do with. He was very much influenced with his work and appeal.

Cunningham's overall career falls into three distinct parts –the first, his army life (1833-61), the second, as the archaeological surveyor (1861-65), and the third as Director-General of the Archaeological Survey of India (1871-85). We find a short break in his work from 1866 to 1870 when the first survey was abolished. Between 1833 and 1861, he combined his duties as a military engineer with his antiquarian interests. In 1834, at the age of twenty he submitted his first paper 'On Roman Coins found in the Manikyala Stūpa' to the *Journal of Asiatic Society of Bengal*. Later on, he wrote numerous papers on diverse art subjects.

During the following years Cunningham learned more and more towards the study of Buddhism, and its archaeology and history in India. His activities at Sārnāth (1834-36) and articles in defense of Hiuen-Tsiang, and finally his exploration based on Fa-hian's account in Sankisa in 1842, his excavation at Sāñchi in 1851 are the landmarks in his progress towards his Buddhism-centered archaeology. Cunningham selected for investigation only those areas or places which were visited by Fa-hian (fifth century AD) and Hiuen-Tsiang (seventh century AD) and described by them as having ancient remains but he didn't blindly follow the Chinese route. It was Buddhism which provided him the best reason for the study of Indian archaeology and thus indirectly helping in enriching the data of early Indian art and architecture. He wanted a government-sponsored detailed survey for the major sites associated with the Buddha and Buddhism in North India.

The publication of the travel accounts of the Chinese pilgrims had ignited Cunningham's imagination for many years. A translation of Fa-hian's travelogue had been published in 1836. In 1839 H.H. Wilson (the great doyen of Sanskrit scholarship, who was former chief in the mint where James Prinsep was working) wrote a detailed paper 'Account of the Foe Kue Ki, or Travels of Fa-hian in India, translated from the Chinese by Remusat,¹⁰ elucidating the various geographical points of the French translation of Fa-hian's work in 1836. It was only the paper of Wilson in which the discussion was marked, possibly for the first time, by a clear understanding of the range of the data. For instance, Fa-hian refers to the kingdom of To-mo-li-ti at the confluence of large river with sea, fifty *yojanas* to the east of the kingdom of Chan-Pho or Champā. Wilson immediately, identified To-mo-li-ti with "Tāmrāipti in *Mahābhārata*, and Tāmlipti, or Tāmalīpta in *Vāyu* and *Mārkaṇḍeya Purāṇas*, and in many other Sanskrit texts"¹¹. In this paper he mentioned that Fa-hian was not the only Chinese pilgrims in India to leave behind an itinerary and referred in fact to the account of Hiuen-Tsiang. Wilson regretted that the original work was not yet available because it embraced "a still more extensive journey through India than the travels of Fa-hian". Stanislas Julien's account on the life and travels of Hiuen-Tsiang was published in 1853, while the complete translation of Hiuen-Tsiang's account was published in 1857-58 in two volumes with a geographical discussion by V. de St. Martin¹². Cunningham's thought must have caught fire from reading the itinerary of Fa-hian and the identifications proposed by Wilson. Cunningham had already offered his first identification of Fa-hian's Seng-Kia-Shi with Saṅkisa in 1843, (in a letter to W.H. Sykes, a Director of East Indian Company) and that was the first time he had raised the issue of the great discoveries which might be made by following Fa-hian's route¹³. In this paper, he first used the itinerary of the Chinese pilgrims Fa-hian to determine the bearing of Saṅkisa in relation to another fixed site, in case of Mathurā. The distance from Mathurā to the Kingdom of Seng-Kia-Shi or Saṅkisa was mentioned by Fa-hian eighteen *yeu-yans* or *yojanas* to the southeast.¹⁴

After being able to locate ancient Saṅkisa Cunningham exclaimed and wrote to Sykes: "These few points, which have been ascertained by me on a march upon duty in the rainy season, and without a single halt, will show you what might be done if one had the opportunity of marching leisurely, with time to halt at all places which seemed to offer any objects of interest.....To open these, and search out all the Buddhistical ruins in India, would be work of the greatest interest and importance. With what joy and zeal would not one trace Fa-hian's route from Mathura, his first Indian station, to his embarkation for Ceylon"¹⁵.

Some of the antiquarian geographical researches which Cunningham undertook during this period are contained in his correspondence as a commissioner deputed to the Tibetan frontier in 1847-48 with British Agent and President in Lahore, H.M. Lawrence. For example in his letter dated Dec.1, 1847 to H.M. Lawrence he

located the ancient capital of Kaśmīr at Pāndrethān, derived from the Sanskrit Purāṇādhiṣṭhānapura. Hiuen-Tsiang's description of the ancient city was said to correspond with the actual position of Pāndrethān. This may be taken as the first instance when Cunningham utilized Hiuen-Tsiang's testimony to settle a geographic point, although the original account was still not available and he had to largely depend on a general summary¹⁶.

By 1848 Cunningham gained enough credentials as a surveyor because of his work in Kaśmīr, Ladakh and the Tibetan Frontier. In 1848 he published a major study of the Kaśmīr temples and proposed for them a separate architectural style ('the Arian order of architecture'), which was influenced by his belief in the classical influence on these temples¹⁷. In 1848 he wrote two papers on Hiuen-Tsiang's itinerary - "Verification of the Itinerary of Hwan- Thsang through Ariana and India, with reference to Major Anderson's hypothesis of its modern compilation" and "Verification of the itinerary of the Chinese pilgrim Hwan Thsang, through Afghanistan and India, during the first half of the 7th century of the Christian era"¹⁸. These two publications clearly show that even before the translation of the full account of Hiuen-Tsiang's travel was available, he was fully aware of its significance. He writes-'The itinerary of Hwan Thsang is the most valuable document that we possess for the history and geography of Ariana and India prior to the Mahomedan conquests..... I am happy to say that I can prove beyond all doubt that Hwan Thsang is nearly always right in his distances and directions'¹⁹.

It was only in 1848 that Cunningham put forward his first systematic proposal for the "archaeological investigation" with the government help. His impatience with the existing situation comes through clearly in the opening sentence of this proposal: "The discovery and publication of all the existing remains of architecture and sculpture, with coins and inscriptions, would throw more light on the ancient history of India, both public and domestic, than printing of all the rubbish contained in the eighteen Pūrāṇas."²⁰ His basic argument was that the Hindu texts were silent about Buddhism and thus publication of all types of Buddhist archaeological evidences would be important for the reconstructions of the political and religious history of India. He writes "It is a duty which the government owes to the country. The remains of architecture and sculpture, coins and inscriptions are broken or defaced; the sooner, therefore, that steps are taken for their preservation, the more numerous and consequently the more valuable these remains will be."²¹ The Viceroy reacted immediately and soon Cunningham was appointed as Archaeological Surveyor to the Government of India.

The next major publications of Alexander Cunningham were on the 'Opening of topes or Buddhist monuments of Central India' in 1852 and in 1854 '*The Bhilsa Topes*' and '*Ladakh: Physical, Statistical and Historical*'. The work on the

stūpas around Vidiśā or The Bhilsa Topes was the first substantive archaeological field-investigation by Cunningham, in which both the excavations as well as the analysis of the data found important place. The five groups of *stūpas* studied in Sāñchī or Bhilsā area were namely Sāñchī, Sonārī, Satdhara, Bhojpur, and Andher. Cunningham dated the Sāñchī *mahāstūpa* as high as the middle of the sixth century BC and “most” of the Bhilsa *stūpas* around the end of the third century B.C. On the basis of the inscribed repository caskets the relics of the Buddhist moves were identified which occur in various Buddhist texts and this bring about an authentic corroboration between the Buddhist records and archaeology of the early historic periods.²² The only other major work which he did before this was at Sārnāth in 1934-36, but it did not published in as systematic as the Bhilsa Topes.²³

As an Archaeological Surveyor, although Cunningham did travel with the accounts of the Chinese pilgrims in his hands, not all the sites explored by him were on pilgrims’ itinerary. Between 1861 and 1865, Cunningham systematically surveyed and documented over 166 sites in various parts of North India. He confirmed through excavation the identification of many important ancient cities such as Taxilā, Kaushāmbī, Śrāvastī, and Rāmgrāma. He used epigraphic and numismatic evidence to reconstruct the political history of many regions. In 1865, during the Viceroyalty of Lord Lawrence, the Survey was cut to short due to withdrawal of funding as a result Cunningham had to leave for England shortly thereafter²⁴.

Cunningham had also taken initiatives for the preservation of monuments as they represent the true heritage of India. In November 1861, Cunningham submitted a memorandum to the viceroy Lord Canning, which was later incorporated by him in the first volume of the Report. In it, he complained of the apathy of the Government towards the antiquities of India. The memorandum began by pointing out the necessity of “preserving” monuments in different parts of India by accurate and faithful descriptions of the archaeologists. He further says whatever had hitherto been done had been entirely at the private initiatives, with the government being busy “with the extension and consolidation of the empire.” However, it would now redound to the honour of the British government to institute a careful and systematic investigation of all the existing monuments of ancient India”. The Government in its post-mutiny mood at once fell in with the idea and Lord Canning issued orders for the immediate appointment of Cunningham as the Director of the Survey, as the man who had ‘more than any other officer on this side of India, made the antiquities of the country his study’.²⁵

The methodology adopted by Cunningham for investigation was based on Hiuen-Tsiang’s itinerary which covered not merely Buddhist monuments and places but also places and monuments of the Brahmanical affinity. He writes that the itineraries of Fa-hian and Hiuen-Tsiang should be taken as guides in the course of such an

enquiry in Indian archaeology, elucidating all the ancient places considered holy by the Buddhists and the *stūpas* built over the holy relics²⁶. This should be true not merely of the Gangetic India but also, of Malva which is full of both Brahmanical and Buddhist ruins.

The principal places which, he thought would bear investigation in North India were Kālsi near Dehrādūn, Hardwār, Mandawar, Sambhal and Sahaswan in Rohilkhand, Karsānā near Khāsganj, Sankisa between Mainpuri at Fategarh, Mathura, Delhi, Kanauj, Kosāmbī, Allahabad, the ruins of Khajurāho and Mahobā to the South of Allahabad, Banāras, Jaunpur, Faizabad, Śrāvasti, Kapilvastu, Kuśinagara, Vaiśali, Patna and Rajagriha. He aimed at accurate description- ‘illustrated by places, measurements, drawings or photographs, and by copies of inscriptions, of such remains as most deserve notice, with the history of them so far as it may be traceable, and a record of the traditions that are retained regarding them’²⁷.

The standard features of a Cunningham’s report are a ground survey studying the height, character and extent of the mounds, including their structural features and the places and measurements of the more important of them; the record of their local traditions; the mention, if any, of the place in the ancient Indian literary texts; an attempt to identify the various sacred spots, monasteries, *stūpas*, etc. in Fa-Hiens and Hiuen-Tsiang’s account of the place with the various surviving features on the grounds and mention of the still available coins, images and inscriptions at the place with note on them.

Cunningham acknowledged the role of textual scholarship in understanding the sites of ancient India. He closed the introduction to the first volume of his report with a sincere and modest statement “... I beg to be distinctly understood that we field archaeologist make no claim to more than ordinary scholarship, and that if we have been successful in many of our archaeological researches, we can truly ascribe our success in great measure to the hitherto difficult path having been smoothest by the labours of our great Sanskrit scholar, whose translations have placed within over reach nearly all the chief works of Indian learning”²⁸.

In the season 1861 he covered near about 25 places showing three cluster the sites in the Gayā-Rājgir –Bihar (modern Bihar Sharif)- Nālandā area, the sites north of the Ganges and east of the Gaṇḍakā²⁹ and the sites in east U.P., between Pāwā and Banāras. The sites were plotted in the background of the itineraries of Fa-hian and Hiuen-Tsiang. Most of the sites were also shown in the context of their area maps³⁰.

At Bodh Gayā, he felt satisfied that the present big temple was built in about AD 500 by Amara-Simha and this was the temple which Hiuen-Tsiang saw in the seventh century A.D. He discussed the comparatively later Burmese inscription found in the ruins of the temple, which referred to the restoration works undertaken by various pious Buddhist kings. His most important work at Bodh Gaya in this season

was the identification of 33 ancient pillars with inscription and sculptured composition in the Sāñchi style. The ruins of a *stūpa* and a pillar were noted at the neighbouring site of Bakor in conformity with Hiuen-Tsiang's description of the site. The principal mass of ruins at the modern Kurkihar or the ancient *Kukkūṭa-pada-giri* (known to both the Chinese Pilgrims) was that of a *stūpa* which was earlier dug by Kittoe³¹.

In the Rajgir hills the basic issue was to identify the many ancient structures and caves described in the context of this place both by Buddhist literary tradition and Chinese pilgrims. The Girgek hill was identified with the *Indra śilā-guhā* of Hiuen-Tsiang. The out stone fortification on the top of the hills surrounding Rajagriha was measured to be eight miles in circuit and thus conformed, according to his, to the measurement mentioned by Hiuen-Tsiang³².

The bearing of the ancient ruins of *Nālandā* in relation to the hills of Rājgriha, described in the Chinese accounts, correspond to the location of the modern village of Baragaon where Buchanan earlier observed a large mass of ruins. He assessed that the major buildings of *Nālandā* were built after Fa-hians visit in AD 410 because he did not describe many of the buildings which were later described geographically by Hiuen Tsang, Hiuen Tsang's description was detailed enough to provide Cunningham with clues to the identification of the various ruins at *Nālandā*, such as the temple of *Bālāditya*³³.

Basarh or Vaishali, north of the Ganges, was described by J. Stephenson in 1835 but Cunningham made a first systematic description of the site. He found a large *stūpa* mound to the southwest corner of the fort and a number of other ruins of *stūpa* and monasteries in the vicinity. Cunningham identified the traces of a tank to the south of the pillar represented an ancient tank mentioned by Hiuen-Tsiang. A ruined mass of solid brick work 62 feet in height, and 1400 feet in circumference in with a solid brick *stūpa* on its top was the main feature of the site. The Lauriyā-Arerāj pillar and Lauriyā Naṇḍangarh pillar of Aśoka period were also noticed³⁴.

Padaraona or ancient Pawa, Kasia (the place where Buddha died) and Khukundo (on Hiuen-Tsiangs route from Kasia to Banaras) were next in Cunningham's list and he writes 'with the exception of *Barāgaon* (the ancient *Nālandā*) I have seen no place where the ruins offer such a promise of valuable discovery as at Khukundo³⁵.

Cunningham in his first volume of the report has described about the old city of Banāras and Sārnāth including the earlier excavations carried out at Sārnāth in his own and that under Raja Jagat Singh in the late eighteenth century. In the season 1862-63 Cunningham began his work with Delhi which was not visited by Hiuen-Tsiang. Later on he picked up Hiuen-Tsiang's itinerary at Mathurā and followed it throughout the Doab, Rohilkhand and Oudh covering overall 26 sites. Cunningham identified the Katrā mound area with the monastery of Upagupta, mentioned by Hiuen-Tsiang. Cunningham duly noted the sculptural wealth of Mathura and the profusion

of sculptured *stūpa* railing. The importance of the Mathura artifacts are noteworthy as they throw enormous light on the evolution and development of early Indian art. The Aśokan inscription was the only finding at Kalsi. Hiuen-Tsiang's *Mo-ti-pu-lo*, 800 *li* or 133 miles to the southeast of Śrughna was identified by Cunningham with Madawar, a large town in western Rohilkhand near Bijnor. Further to the southeast the large fortification at Ujjain near Kaśipur was represent Hiuen-Tsiang's Govisana. Four hundred *li* or about 66 miles to the southeast of Govisana was *Ahi-chi-ta-lo* or Ahichchhatra which contains one of the largest early historical mounds of India. Cunningham excavated it and discovered ruins of the *mahāstūpa* mentioned by Hiuen-Tsiang. Pilo-shan-na of Hiuen-Tsiang was identified by Cunningham with Atranjikhera which had a circuit of about two miles for its main mound. The outline of the fortification of the old Kanouj was traced by Cunningham and he gave information about the possible location of monasteries and *stūpa* in the vicinity. Kakupur near Kanauj was identified with A-yu-to of Hiuen-Tsiang³⁶.

Cunningham closely examined the literary sources on Kosambi or Kausambi and found that the name still survived in a modern village name of the area. The area was full of monumental remains which were later on located by him in the 1874-75 and 1876-77 season and major finds include Jaina sculptures, old coins and miscellaneous pieces of early *stūpa* railings and gateways. More sculptures and inscriptions were located at the adjoining sites of Bhita and Deoriya. The literary tradition of Saketa and Ayodhya was outlined in detail but at the same time it was admitted that except three earthen mounds to the south of the modern city there was no sign of ancient occupation in neighbourhood. The preparation of the plan of the crescent-shaped fortification of ancient Śrāvastī with the remains of the Jetavana monastery and a number of other monasteries nearby is one of the major archaeological achievements of Cunningham. The inscription found with the colossal figure (7'4" high) of Bodhisattva which was donated by three monks contained the name of the place, Śrāvastī.³⁷

In the season 1863-64, the main focus was between Peśāwar and Lāhore. The sites of this area were assessed both in the light of the records of Alexander's historians and the account of Chinese pilgrims. In describing the ruined cities and ancient monuments of the Punjab, Cunningham writes 'I propose to begin on the west bank of the Indus, and to work towards the east, keeping closely to the general track that was followed both by the Macedonian king and the Chinese pilgrim. Cunningham identified the ancient city of Puśkalāvati with the two large towns of Parang and Charsada. He also identified in this area two small *stūpa* sites mentioned by Hiuen-Tsiang. A major achievement of the Cunningham's work in Punjab was the identification and description of the ruins and antiquities of Taxilā.³⁸

In the season 1864-65 Cunningham dealt with sites in the Bairāt-Amber-Jaipur-Ajmer area, Mālwa and Bundelkhand (roughly between Gwālior and

Khajurāho). Most of the sites discussed in this area were medieval and contained only architectural ruins. He started with Bairat where inscriptions, coins and the ruins of the Buddhist monastery were duly noted. The importance of Amber, Jaipur and Ajmer was emphasized and the mosques of Ajmer were described in detail. The Buddhist caves and the Brahmanical ruins in the Dhamnār hill between the Kālī Sindh and the Chambal and the rock-cut *chaityas* at Khlovi southeast of Dhamnār received considerable attention and were described with great clarity. He described the temples and the earlier ruins of Gwalior at length. A brief description of the medieval ruins at Nurābad, Kutwar, Suhaniyā, Buri Chanderi and Chanderi was followed by a study of the temples of Khajurāho and the fort and other remains of Mahobā.³⁹

In a dispatch dated 11 January 1870 the Duke of Argyll, the then secretary of state, wrote the necessity of centralizing the archaeological activities under the government and putting them on a secure and systematic basis. The government of India under the Viceroy Lord Mayo accepted the suggestion and wanted Alexander Cunningham as the head of the new central department, the Archaeological Survey of India. He came back to India in the early part of 1871 and joined A.S.I. and was given a staff of two officers-J.D.Beglar and A.C.L.Carlyle, later H.B.W.Garrick also assisted him.⁴⁰

In the season 1871-72 Cunningham, assisted by his two assistants divided the area to be surveyed into three sections or zones-the northern or Āgrā section comprising the area to the north of the Yamunā, the Ajmer or the southwestern section between Āgrā and Indore and the southeastern or Bundelkhaṇḍa section. Cunningham's report of the season began with Mathurā where he concentrated on the Kaṅkāli tilā and Chaubara mounds. He also described large number of sculptural and architectural remains. Near the Chaubara mound he identified a *stūpa* and discovered its relic casket. From Mathura he proceeded to 'Bhita' (25 miles east of Kauśāmbī where the ruins were first noticed by railway contractor looking for ballast. At Garhwa in the same area he located Gupta remains including sculptures, an inscription, and remains of early medieval temples. He noticed a large stone pillar at Latiya near Ghāzipur, east of Banāras and at Akhanda near Didārnagar he found a large mound of temple ruins. He also discussed the antiquity of Buxar or ancient Vedagarbha and identified a Buddhist centre called Mo-no-so-lo by Hiuen-Tsiang near Ārā, which showed a temple mound and ruins. At Bodh Gaya he described temples and inscriptions particularly "the very temple which Hwen-Thsang visited and described in AD 637". Reference of a cave was also made near Bodh Gayā.⁴¹

Jethian near Rājgir and at Rājgir his report was confined to the issues of identification of various spots mentioned by Hiuen-Tsiang. The location of Hiuen-Tsiang's Kapotikā monastery (near Apsar) was discussed and from there he went to Rajana (the area of Kiul) following Hiuen-Tsiang. The ruins near Kiul (Kiul,

Birdaban, Jayanagar, Nongarh and Indappe) were found rich in remains dating from the Gupta-post Gupta period and excavated a Buddhist *stūpa* at Nongarh⁴².

In the report of season 1872-73 he began with a reference to the increasing number of sculptures from the northwestern part of India belonging to the period of Kaniska and his immediate successors. The tour of the 1873-74 seasons began with the discovery of the Bharhut *stūpa* which formed the subject of a separate monograph 'The Stūpa of Bharhut'. The date of the Kalchuri or the Chedi era was determined on the basis of an inscription found on the top of a hill, at the southeastern end of Bharhut *stūpa*. Ruins of Gupta temples were also found from Kho, Tigowā and others sites of Madhya Pradesh. At Tigowā he found two Gupta temples and traced the foundation no less than thirty-six other temples, which had been destroyed by a railway contractor⁴³.

In the season 1874-75 and 1876-77 he visited Kosam or Kauśāmbi, the ruins of Besanagar, Heliodorous pillar, Udaigiri caves in the outskirts of Besanagar, Gupta railing pillars. Sāñchi, temples, coins and inscriptions at Eraṇ, medieval ruins and inscriptions at Dudahi, Chandpur, Madanpur and the famous Gupta temple at Deogarh were noted by him⁴⁴.

In the season 1875-76 and 1877-78 Cunningham revisited some of his earlier sites like Kampila, Bilsar, Saṅkisa, Pakna-Bihār (six miles east of Saṅkisa where the remains of Buddhist monastery were found) and Padham. The most important discovery of the season was noticed at Bhitargāon near Kanpur where an attractive brick temple with terracotta sculptures were noticed⁴⁵.

The study of ancient history came of age only in the last quarter of the nineteenth century and in that contribution of Sir Alexander Cunningham's can't be ignored. His voluminous reports are full of basic data on different aspects of ancient India i.e.-sculpture, architecture, coins, inscriptions, historical geography. He contributed greatly to the process of general understanding by producing a few major works of synthesis. His two volumes on coins-'Coins of Ancient India from the Earliest Times down to the Seventh century AD (1891) and 'Coins of Medieval India from the Seventh century down to the Muhammadan Conquests' (1894) and other publications on coins especially on the Indo-Greek and Kuṣāṇa coins, mark him out as the greatest Indian numismatist of his time after James Prinsep. In epigraphy he produced the first corpus of Indian inscriptions-*Corpus Inscriptionum Indicarum*, volume I, which comprised the Aśokan inscriptions. His book on Indian Eras (1883) was based on his close study of the different eras used in the inscriptions. It is rightly believed that books like C.Mabel Duff's 'The Chronology of India' (1889) and Vincent Smith's 'The Early History of India' were to a great extent dependent on Cunningham's research and assumptions.⁴⁶

In the study of sculpture Cunningham reported numerous statues of various

types and periods, including the ones engraved on Sāñchi, Bharhut, and Bodh Gayā railings and others at Sāmāth, Mathurā and other important archaeological sites. Cunningham considered architecture as the most important part of the archaeological data and the sheer quantity of voluminous data on the architectural remains is very useful for further research. His contribution in the field of evolution of Indian temple architecture can't be ignored. His reports on the early Gupta temples and that of Bhitargaon and Deogarh throw enormous light on the evolution of Gupta temple architecture. The study of ancient Indian historical geography was no doubt put on a solid footing by his work -The Ancient Geography of India (1871). Thus, Cunningham's report and his work based on it are an important starting point for the study of ancient Indian art and architecture. They throw enormous light on symbolism, development of anthropomorphic art, cave architecture as well as temple architecture. His work will remain a primary source for the study of Indian art.

References and Notes:

1. Dilip K.Chakrabarti, The Development of Archaeology in the Indian Subcontinent (DAIS), *World Archaeology*, Vol.13, No.3, *Regional Tradition of Archaeological Research II* (Feb.1982), P.326. Valle's record (*The Travels of Sig.Pietro della Valle...*, London) was comparatively more detailed and objective as he supplemented his description of south Indian temples with ground plans and some other details.
2. His works are- *eclaircissements géographiques sur la carte de l'Inde*, Paris.L'Imprimerie Royale (1753) and *Antiquité géographique de l'Inde et de plusieurs autres contrées de la Haute Asie*.Paris.L'Imprimerie Royale (1775).
3. The sites such as the Pālithrā of the Classical sources were identified with Pātaliputra.
4. The name of the work entitled '*Description Historique et Géographique de l'Inde*', is in three vols. published from Berlin.
5. Dilip K.Chakrabarti, *op.cit*, p.328
6. It has been said that 'Mackenzie visited nearly every place of interest south of Krishna river, and prepared over 2,000 measured drawings of antiquities, carefully drawn to scale, besides facsimiles of 100 inscriptions, with copies of 8,000 others in 77 volumes'.
7. Dilip K.Chakrabarti, *op.cit*. p.330
8. *Ibid*.
9. *Ibid*.
10. *JRAS*, 1839, pp.108-140
11. Dilip K.Chakrabarti, *A History of Indian Archaeology from the Beginning to 1947* (HIA), New Delhi, pp.50-51
12. Dilip K.Chakrabarti, DAIS, p.332
13. Upinder Singh, *Alexander Cunningham's Contribution to Indian Archaeology*, pp. 60-63.
14. There was a village of this name in this area located on a high mound and for a circuit of about six miles there were mounds of bricks and earth representing the walls of the old city. By comparing the distance of the site of Sārkisa from the modern places he also calculated one *yeu-yan* of Fa-hian "equal to a fraction of more than seven miles".
15. Abu Imam, Sir Alexander Cunningham (1814-1893): *The First Phase of Indian Archaeology*, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No.3/49 Oct., 1963), pp.196-97.

16. Samuel Beal, Si-Yu-Ki Buddhist Records of the Western World [Translated from The Chinese of Hiuen-Tsiang AD 629], Delhi, 2004, p.158
17. Dilip K.Chakrabarti, *HIA*, p.51
18. *Ibid.*
19. *Ibid.*
20. *Ibid.*, p.52
21. *Ibid.*, p.52-53. It is clear that the sort of ideas Cunningham put down on paper in his memorandum to the Viceroy in 1861 had been simmering in his mind at least since 1843.
22. *Ibid.*, p.53
23. *Ibid.*
24. Upinder Singh, *op.cit*, pp.65-6.
25. Dilip K.Chakrabarti, *DAIS*, p.332
26. Abu Imam, *op.cit*, p.197.
27. Dilip K.Chakrabarti, *HIA*, pp.56-57.
28. *Ibid.*, p.59
29. Samuel Beal, *op.cit*, p.66
30. *Ibid.*, p.60
31. *Ibid.*
32. *Ibid.*, pp.60-61
33. *Ibid.*, p.61
34. *Ibid.*, p.62
35. *Ibid.*, p.62
36. *Ibid.*, pp.60-65
37. *Ibid.*, pp.60-65
38. *Ibid.*, pp.60-63
39. *Ibid.*, p.70
40. *Ibid.* pp.72-73
41. *Ibid.* pp.73-74
42. *Ibid.* pp.73-74
43. *Ibid.*, p.76
44. *Ibid.*, p.77
45. *Ibid.*, p.77-78
46. *Ibid.*, p.60

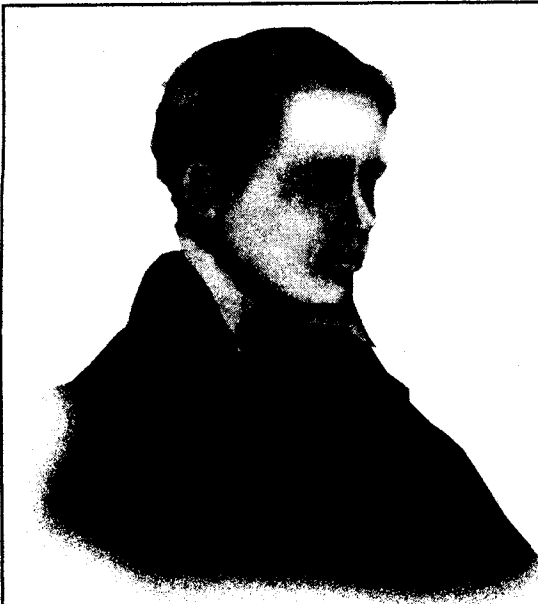

Fig. 1 Alexander Cunningham in his early days.

Fig. 2 Alexander Cunningham in his later days.

ऋग्वेद में उपमा अलंकार

डॉ. राजेश सी. व्यास*

विश्ववाङ्मय की अमूल्य निधि समान चार वेद भारतीय संस्कृति के मूल स्रोत रहे हैं। मानव जीवन के लिए आवश्यक नैतिक व्यावहारिक एवं आध्यात्मिक जीवनपद्धति के सभी सिद्धान्तों का अद्भुत वर्णन वेदों में किया गया है। 'अतः वेदे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।'^१ और 'वेदो नारायणः साक्षात्' ^२कहकर हमारे महर्षियों ने वेदों कि अपार महिमा अभिव्यक्त की है। इस तरह धार्मिक परम्परा से सम्बद्ध होने के कारण प्राचीन काल से आध्यात्मिक दृष्टिकोण से ही वेदों का अध्ययन किया जाता था।

किन्तु वेदों का काव्यशास्त्र के दृष्टिकोण से भी अध्ययन होना चाहिए। कारण इसमें बहुत से ऐसे तत्त्व हैं जिन्हें काव्यशास्त्रीय सिद्धान्तों के सुन्दर उदाहरण के रूप में अंकित किया जा सकता है। प्रस्तुत लेख में ऋग्वेदान्तर्गत कुछ उपमा अलंकार आपके सामने रखने का नम्र प्रयत्न किया गया है।

काव्य का मुख्य प्रयोजन है लोकोत्तर आनंद की प्राप्ति। और इसके लिए आवश्यक तत्त्वों में से एक है अलंकार। अलम् उपसर्गपूर्वक कृञ् धातु को करणार्थक धञ् प्रत्यय लगने से अलंकार शब्द बनता है। और यह शब्द सौन्दर्य के अर्थ में प्रयुक्त होता है।

आचार्य दण्डी ने अलंकार को काव्य की शोभा बढ़ाने वाला तत्त्व कहा है।^३

अलंकार के तीन प्रकार हैं। शब्दालंकार, अर्थालंकार और उभयालंकार।

उपमा अलंकार :

उपमा अलंकार की प्रशंसा करते हुए संस्कृत आलंकारिकों ने इसे कविओं की माता समान तथा काव्य के प्राणरूप कहा है।

अलंकारशिरोरत्नं सर्वस्वं काव्यसंपदाम् ।

उपमा कविवंशस्य मातैवेति मतिर्मम ॥^४

अप्पय्यदीक्षित ने अपने चित्रमीमांसा नामक ग्रन्थ की भूमिका में कहा है कि 'उपमा ही वह नर्तकी है जो अलग अलग प्रकार की अलंकार भूमिका में काव्यमञ्च पर अवतीर्ण होकर काव्यरसज्ञों को आह्लादित करती रहती है।'^५

भिन्न भिन्न आलंकारिकों ने 'उपमा भेद' इस विषय में भिन्न भिन्न मत दिये हैं। किन्तु उपमा के प्रमुख दो भेद हैं पूर्णा और लुप्ता।

उपमा का अर्थ सादृश्य या समानता है। उप = समीप, मा = मान - उप समीप्यात् मानम् इत्युपमा। अर्थात् समीप्य के कारण किया गया मान = समान उपमा है। जिस सादृश्य के कारण चमत्कार उत्पन्न हो वही उपमा है। कवि भाव को उदीप्त करने के लिए दो भिन्न पदार्थों में समानता स्थापित करता है।

* २३-२४ जनवरी, २०१० बालासीनोर (गुजरात) कोलेज में आयोजित काव्यशास्त्र विषयक राष्ट्रीय सेमीनार में प्रस्तुत किया गया लेख।

★ सेठ पी.टी. आर्दस एवं सायन्स कोलेज, गोधरा (गुजरात)

ऋग्वेद में प्राप्त उपमाएं ।

१. दशम मण्डल के एक मन्त्र में

गाव इव ग्रामं यूयुधिरिवाश्वान्
वाश्रेव वत्सं सुमना दुहाना ।
पतिरिव जायामभि नो न्येतु
धर्ता दिवः सविता विश्ववारः ॥^६

अर्थात् जैसे गायें ग्राम के प्रति शीघ्र ही जाती है, जैसे युद्ध के समय शूरवीर योद्धा अपने अश्वों की तरफ, नवप्रसूत गाय प्रसन्न होकर दूध पीलाने के लिए अपने बछड़े के प्रति शीघ्रतासे जाती है तथा जैसे पति अपनी प्रियतमा पत्नी की तरफ स्वाभाविक रूप से शीघ्र ही जाता है वैसे ही स्वर्ग के धारणकर्ता निरतिशय आनन्दनिधि सविता भगवान हमारे समीप आते हैं ।

यहाँ भगवान सविता का याजकों के समीप जाना यह उपमेय वाक्य है और बाकी चार उपमान वाक्यों से इसका सादृश्य बताया है । यहाँ मालोपमा अलंकार है ।

ऐसे ही अन्य एक मन्त्र में कहा है कि

अभ्रातेव पुंस एति प्रतीची गतरुगिव सनये धनानाम् ।
जायेव पत्य उशती सुवासा उषा हस्त्रेव निरिणीते अप्सः ॥^७

प्रस्तुत मन्त्र में 'उषा हँसती हुई स्त्री के समान अपनी सुन्दरता प्रकट करती है' इस उपमेय (वाक्य) के लिए -

१. भ्रातृविहीन स्त्री जैसे पीछे हटकर अपने पितादि के पास जाती है, २. धनप्राप्ति के लिए कोई स्त्री जैसे न्यायालय में जाती है, ३. पति की कामना करने वाली स्त्री जैसे उत्तम वस्त्रों से सजकर पति के पास जाती है, ऐसे तीन उपमान दिये हैं । एक साथ तीन उपमाओं से यहाँ भी मालोपमा अलंकार बनता है ।

अन्य एक मन्त्र में

अधि पेशांसि वपते नृतूरिवापोणुति वक्ष उस्त्रेव वज्रंटम् ।
ज्योतिर्विश्वस्यै भुवनाय कृण्वती गावो न व्रजं व्युषा आवर्तनः ॥^८

अर्थात् नर्तकी के समान सजी हुई उषा अपने रूप को प्रकट करती है । जिस प्रकार गायें दुहने के समय अपने स्तन प्रकट करती हैं । उसी प्रकार उषा भी अपना वक्षः प्रकट करती है । जिस प्रकार गायें शीघ्र ही व्रज में चली जाती हैं, उसी प्रकार उषा पूर्व दिशा में जाकर सारे विश्व को ज्योति से आलोकित करती है ।

यहाँ दोहन के समय गायों का स्तन प्रकट करना और गायों का शीघ्र ही व्रज में चले जाना या दो उपमाएँ उषा के प्रकट होने के लिए दी गई हैं ।

वेदों को ही आधार बनाकर महर्षि वाल्मीकि ने भी अपने रामायण सुन्दरकाण्ड में मालोपमा के बहोत सारे श्लोक रचे हैं । जिनमें एक इस प्रकार से है ।

विहतामिव च श्रद्धामाशां प्रतिहतामिव ।

सोपसर्गा यथा सिद्धिं बुद्धिं सकलुषामिव ॥^९

अभूतेनापवादेन कीर्ति - - - - - /^{१०}

श्रद्धा के समान, नष्ट हुई आशा के समान विघ्नयुक्त सिद्धि के समान कलुषित हुई बुद्धि के समान और मिथ्या अपवाद से कलंकित हुई कीर्ति के समान (सीता को हनुमान ने देखा) । यहाँ भी मालोपमा अलंकार है ।

(वेद और) महर्षि वाल्मीकि की ऐसी मनोहर उपमाओं से प्रेरणा लेकर ही महाकवि कालिदास भी 'उपमा कालिदासस्य' की प्रसिद्धि प्राप्त कर सके हैं । उन्होंने भी अपने 'विक्रमोर्वशीयम्' नामक नाटक में मालोपमा का एक बड़ा ही सुन्दर श्लोक दिया है ।

जिस में केशी दानव के हमले से बेहोश बनी उर्वशी जब राजा पुरुरवा चित्रलेखा के प्रयत्न से धीरे धीरे होश में आयी तब उर्वशी को देखकर राजा कहता है "चन्द्रमा के उदित होने पर अन्धकार से मुक्त हुई रात्रि की तरह, रात्रि के समय जिसमें धुँआ नष्ट हुआ है ऐसी अग्नि ज्वाला की तरह और किनारों के गिरने से मैली हुई गंगा जैसे फीरसे निर्मल हो रही हो उसी तरह यह सुन्दरी पुनः निर्मलता को प्राप्त कर रही है ।"^{११} यहाँ उपमेय उर्वशी के लिए विभिन्न उपमान दिये हैं, अतः मालोपमा अलंकार है ।

इस तरह वैदिक मालोपमा अलंकार का प्रभाव वाल्मीकि पर और वाल्मीकि का प्रभाव कालिदास पर देखा जा सकता है ।

कुछ अन्य उपमाएँ

परा हि मे विमन्यवः पतन्ति वस्य इष्टये ।

वयो न वसतीरूप ॥^{१२}

जैसे चिड़ियों अपने घोंसलों की और दौड़ती हैं, उसी प्रकार हमारी क्रोध से रहित चिन्तायें भी धन को प्राप्त करने के लिए दौड़ रही हैं ।

यो वः शिवतमो रसस्तस्य भाजयतेह नः ।

उशतीरिव मातरः ॥^{१३}

अर्थात् हे जलदेव आपका जो अत्यन्त सुखकर पोषकरस है, आप हमें वही प्रदान करें जैसे शुभकामनामयी माता अपनी संतान को अपने दूध से संतुष्ट एवं पुष्ट करती हैं, वैसे ही आप मुझे सन्तुष्ट करें ।

यहाँ जलदेव को माता की उपमा दी गई है ।

ऋग्वेद के अन्य एक मन्त्र में बहोत सुन्दर उपमा देखने को मिलती है ।

अग्निं विश्वा अभि पृक्षः सचन्ते

समुद्रं न स्रवतः सप्त यहवीः ॥^{१४}

अर्थात् हे अग्निदेव हमारा हविष्यान्न आपको उसी तरह प्राप्त होता है जैसे दौड़ती हुई ये सात नदियाँ समुद्र को प्राप्त होती हैं ।^{१५}

उपर्युक्त सभी उदाहरण प्रायः पूर्णोपमा के हैं । अर्थात् यहाँ प्रायशः उपमा के चारों ही तत्त्व उपमेय,

उपमान, उपमा वाचक पद और साधारण धर्म दिखलाई देते हैं। ऋग्वेद में न, इव और यथा आदि निपात उपमा वाचक पद के लिए प्रयुक्त होते हैं।

एक अन्य उदाहरण

दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य चर्मैवावाधुस्तमो अप्स्वन्तः^{१६}

अर्थात् सूर्य की किरणें अन्तरिक्ष में चर्म के समान स्थित अन्धकार को नष्ट कर रही हैं।

यहाँ तम उपमेय है, चर्म उपमान है इव उपमा वाचक पद है और अवाधुः साधारण धर्म है। अतः पूर्णोपमा है।

ऋग्वेद के अग्नि सूक्त में एक सुन्दर उपमा देते हुए कहा है कि

द्विषो नो विश्वतो मुखाति नावेव पारय।

अप नः शोशुचदधम् ॥^{१७}

अर्थात् हे विश्वतोमुख (अग्नि) नौका के द्वारा जैसे (नदी के उस पार पहुँचा जा सकता है वैसे) हमें अपने शत्रुओं से (सुरक्षित) उस पार पहुँचा दीजिये। इस मन्त्र में अग्नि को नौका की उपमा दी गई है। डॉ. वसन्त भट्ट ने इस विषय में कहा है कि 'वेदमन्त्रों में प्रयुक्त ऐसी उपमाओं से वेद समय में विकसित नौका जैसे साधनों का परिचय मिलता है और द्वेष करनेवाले शत्रुओं से भरे हुए समाज का भी परिचय मिलता है।'^{१८}

इस तरह की अनेक उपमायें ऋग्वेद में प्राप्त होती हैं।

निष्कर्ष :

१. ऋग्वेद में न केवल आयों की आध्यात्मिक, धार्मिक एवं सांस्कृतिक निधि ही सुरक्षित है, इसका काव्य सौन्दर्य भी अद्भुत, रोचक और हृदयहारी है।
२. ऋग्वेद में अधिकतर पूर्णोपमाएँ ही विद्यमान हैं।
३. वाल्मीकि के रामायण में प्रयुक्त उपमाएँ वेदों से प्रेरित हैं।
४. महाकवि कालिदास पर भी वेद और वाल्मीकि का प्रभाव है। उपमा कालिदासस्य का विरुद्ध उनको प्राप्त हुआ है।

सन्दर्भ

१. महाभारत शान्तिपर्व
२. मनुस्मृति
३. काव्यादर्श २/१
४. अलंकारशेखर
५. उपमैका शैलूषी सम्प्राप्ता चित्रभूमिकाभेदान्।
रञ्जयन्ती काव्यरङ्गे नृत्यन्ती तद्विदां चेतः ॥ (चित्रमीमांसा)
६. ऋग्वेद, १०/१४९/४
७. ऋग्वेद, १/१२४/७
८. ऋग्वेद, १/९२/४

९. महर्षि वाल्मीकि रचित रामायण, सुन्दरकाण्ड, १३/३२
१०. महर्षि वाल्मीकि रचित रामायण, सुन्दरकाण्ड, १३/३३
११. आविर्भूते शशिनि तमसा मुच्यमानेव रात्रि-
नैशस्याचिर्हुतभुज इव च्छिन्नभूयिष्ठधूमा ।
मोहेनान्तर्वरतनुरियं लक्ष्यते मुक्तकल्पा
गङ्गा रोधः पतनकलुषा गृह्णतीव प्रसादम् ॥
१२. ऋग्वेद, १/२५/४
१३. ऋग्वेद, १०/९/२
१४. ऋग्वेद, १/७१/७
१५. मु. उपनिषद् में ऐसा हि वर्णन करते हुए कहा है कि-
यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान् नामरूपाद् विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥
अर्थात् जिस प्रकार बहती हुई नदियाँ अपने नाम रूपको छोड़कर समुद्र में विलीन हो जाती हैं वैसे ही ज्ञानी महापुरुष
नाम रूप से रहित होकर परात्पर दिव्य पुरुष परब्रह्म परमात्मा को प्राप्त हो जाता है । (मु. उपनिषद्, ३/२/८)
१६. ऋग्वेद, ४/१३/४
१७. ऋग्वेद, १/९७/७
१८. वैदिक - सूक्तसङ्ग्रहः- सम्पादक डॉ. वसन्तकुमार भट्ट, सरस्वती पुस्तक भण्डार, अहमदाबाद

वेदों में वर्णित परिवार एवं समाज

डॉ. अर्चना तिवारी*

किसी भी देश की संस्कृति का निदर्शन प्राप्त करने के लिए उस देश की भाषा में वर्णित वाङ्मय का आलोडन आवश्यक है। अतः भारतीय प्राचीनतम समाज के स्वरूप को समझने के लिए भारत की प्राचीनतम भाषा अर्थात् संस्कृतवाङ्मय का अध्ययन अपेक्षित है। संस्कृत वाङ्मय अनेकानेक शास्त्रों, काव्यों और नाटकादिकों का अक्षयभण्डार है। इन समस्त शास्त्रादिकों का मूलाधार ज्ञानराशि वेद ही हैं। महर्षि मनु लिखते हैं कि—

“सर्वम् वेदात् प्रसिद्ध्यति ।” (मनु. अ. १)

इस उक्ति के अनुसार संस्कृत भाषा में सम्प्राप्त समस्त साहित्य वेद से ही निःसृत हैं। अतः किसी भी शास्त्र के मौलिक तत्त्व का अन्वेषण करने के लिए वेदों की शरण संग्राह्य है। मनुस्मृतिकार ने वेद को सम्पूर्ण धर्मों का मूल एवं सर्वविधज्ञान का आकर (खान) कहा है—

“वेदोऽखिलो धर्ममूलम् एवं सर्वज्ञानमयो हि सः ।”^१

मानवजीवन व राष्ट्र के विकास के लिए वैदिक-वाङ्मय का आधार बहुत उपयोगी एवं हितकर होगा। यदि इस भूमण्डल के प्राचीन समाज को जानना चाहें तो वेदों में वर्णित सामाजिक तत्त्वों का अन्वेषण आवश्यक है। सर्वप्रथम वेद के स्वरूप, विभागादि पर दृष्टिपात करने से यह ज्ञात होता है कि ‘वेद’ शब्द की निष्पत्ति ४ धातुओं से हुई है, जैसा कि विद्वत् समाज में प्रसिद्ध है^२—

१. विद् सत्तायाम् (होना, दिवादिगण)
२. विद् ज्ञाने (जानना, अदादि)
३. विद् विचारणे (विचार करना, रूधादि गण)
४. विदलु लाभे (प्राप्त करना, तुदादि)

अर्थात् वेद से ज्ञान, लाभ और जिज्ञासा सभी की सम्प्राप्ति सम्भव है। अनेकानेक विद्वानों एवं भाष्यकारों के मतानुसार ‘वेद’ की पृथक्-पृथक् व्याख्याएँ दी गई हैं। यथा— अद्भुत प्रतिभासम्पन्न ऋषियों द्वारा साक्षात्कृत ज्ञानराशि का भण्डार ही वेद है।

भारतीय परम्परागत मत के सम्यक् अवलोकन से यह बात निश्चित हो जाती है कि ‘वेद’ शब्द का अभिधेयार्थ ‘ज्ञान’ है, इसमें किसी भी आचार्य को विप्रतिपत्ति नहीं है। आज पाश्चात्य विद्वानों को भी यह अर्थ स्वीकार्य है। वस्तुतः वेद अपौरुषेय एवं नित्य हैं। प्रलयकाल में वेदों का तिरोधान मात्र होता है न कि पूर्णतया अन्त। अतः यदि यह जिज्ञासा है कि वेदों में समाज का स्वरूप क्या था ? कैसा था ? क्यों था ? इत्यादि; तो उन प्रश्नों का ज्ञान सहजरूप से प्राप्त हो सकता है। हमारे तपःपूत मनीषियों ने नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञाप्रसूत शब्दार्थों से वेदविहित मन्त्रों का साक्षात्कार करके व्याख्यान प्रस्तुत किया है। जिसके अध्ययन से यह ज्ञात होता है कि वेदकालीन समाज संयुक्त परिवारों में रहते हुए चतुर्विध पुरुषार्थों की प्राप्ति हेतु सतत प्रयत्नशील रहता था जो उनका उद्देश्य था। चारों वेदों में प्रायः सामाजिक स्वरूप ऋग्वेद में प्राप्त है। सर्वप्रथम ‘समाज’ शब्द की व्याख्या हमें समझनी होगी—

*अध्यापक, बडौदा संस्कृत महाविद्यालय, एम. एस. युनिवर्सिटी, बडौदा

समाज = सम् + अज् + घञ् ।^४

अर्थात् सभा, मिलन, मजलिस, मण्डल, गोष्ठी, समिति या परिषद्, संख्या, संग्रह, दल, आमोद-प्रमोद विषयक मिलन, हाथी इत्यादि ।

समाज का मूलधार 'परिवार' (कुटुम्ब) ही है । इसीलिए प्रथम वेदों में वर्णित परिवार विषयक बातें जाननी आवश्यक हैं । वेद से लेकर ग्रीक पुराशास्त्र एवं रोमन पुराशास्त्र के अध्ययन तक के अध्ययन के अनन्तर भी उसमें प्राप्त साक्ष्यों एवं कथाओं द्वारा 'परिवार' शब्द के अर्थ, तत्संश्लिष्ट तात्पर्य तथा मान्यताओं की पुष्टि होती है । कौटुम्बिक संस्था ने प्राचीनकाल से ही व्यक्ति एवं समाज के मध्य एक महत्वपूर्ण कड़ी के रूप में काम किया है । समाज के प्रति दायित्वबोध, सामाजिक कर्तव्यों का निर्वाह व सामाजिक अवधारणा की संगति परिवार के माध्यम से व्यक्ति में समाहित होती रही है और व्यक्ति की वैयक्तिकता का विस्तार, व्यक्तित्वबोध की अवधारणा, व्यष्टि के समष्टि में विलीन होने की प्रक्रिया तथा समष्टि के लिए व्यष्टि की अपने उत्सर्ग की भावना आदि कुटुम्ब के माध्यम से ही संक्रमित होती रही हैं । 'कुटुम्ब' व्यक्ति एवं समाज का पारदर्शक तथा पारभासक बिन्दु प्राचीनकाल से बना रहा है । हमारे मनीषियों ने वेदों के अन्तर्गत इस भावना का अनुभव अत्यन्त गम्भीरता से किया था । अतएव वेदों के विविध मन्त्रों के माध्यम से उन्होंने कौटुम्बिक संस्था के उद्गम, उदय, पल्लवन, विकास और विराटीकरण का कहीं आलङ्कारिक रसात्मक, अभिधेयात्मक और कहीं व्यञ्जनात्मक वर्णन प्रस्तुत किया है ।

कुटुम्ब की यह संस्था मानवों के साथ-साथ पशु-पक्षियों में भी दृष्टिगत होती है, जिसमें तत्-तत् परिवार के सदस्यों को सम्बल, सुरक्षा, आश्रय, शान्ति एवं मर्यादा की प्राप्ति होती है । उदात्त प्राचीन व्यवस्था आधुनिक युग में निरन्तर क्षीणकाय होती चली जा रही है । छोटे-छोटे टुकड़ों में बँटा हुआ समाज मानव को आश्रय नहीं दे पा रहा है । परिणामतः समाज में चतुर्दिक कुण्ठा, संत्रास, स्वार्थपरता, द्वेष, अशान्ति एवं इससे सम्बद्ध मनोरोग फैलते चले जा रहे हैं जिससे मानव की आत्मिक शान्ति एवं पारस्परिक सम्बल छिन्न-भिन्न होते चले जा रहे हैं । इन्हीं अन्यान्य आवश्यकताओं के परिप्रेक्ष्य में कुटुम्बसंस्था का पुनरुदय एवं परिपोषण अत्यन्त आवश्यक प्रतीत होने लगा है । इस धारणा से अधिकांश समाज और वैज्ञानिक सहमत हैं और अपने-अपने क्षेत्रों में एतदर्थ प्रयासरत भी हैं । 'वेद' धर्मादि चतुष्टय के समग्र प्रतिपादक ग्रन्थ माने गए हैं । इसी परिप्रेक्ष्य में वेदों का अध्ययन करते समय समाजकल्याण हेतु कुटुम्ब की उपयोगिता, कौटुम्बिक संगठन, कौटुम्बिक सदस्यों के आचार-व्यवहार, अधिकार, एवं कर्तव्य, एक-दूसरे के प्रति प्रतिबद्धताएँ, कुटुम्ब को एकसूत्र में बाँधे रखने के विविधतत्त्व, कौटुम्बिक गुण-अवगुण का निदर्शन प्रभृति विषय बौद्धिक रूप से हमें प्रभावित करते रहे हैं । ये आधुनिक युग के सामाजिक विकास में निस्सन्देह उपादेय सिद्ध हो सकते हैं ।

'परिवार' किसी भी जाति, समाज, वर्ग, समुदाय, राष्ट्र किंवा विश्व की प्राथमिक इकाई है । वह मानवजीवन के लक्ष्यभूत पुरुषार्थ मोक्ष के मार्ग की प्राथमिक पाठशाला है । उसकी सामान्य व्याख्या यह दे सकते हैं कि — "अनेक व्यक्तियों से सम्मिलित एक ही पैतृक और जाति के समूह जन का नाम 'परिवार' है, जो दो प्रकार का होता है — (१) एकाकी और (२) संयुक्त परिवार । एकाकी परिवार में मात्र पति-पत्नी तथा बच्चे रहते हैं जबकि संयुक्त परिवार में पति-पत्नी, माता-पिता, भाई-बहन, चाचा-चाची, बच्चे इत्यादि तक भी होते हैं । इनके मिलने से परिवार, परिवारों से कुल, अनेक कुलों से वर्ग तथा सभी वर्गों से समाज का निर्माण होता है जो जन्म से मृत्युपर्यन्त की सभी क्रियाएँ 'परिवार' के माध्यम से ही संचालित होती हैं । ऋग्वेदिक समाज के लोगों ने परिवार का प्रयोजन समझा था । इसीलिए 'परिवार' जैसी संस्था को अनिवार्यता प्रदान की गयी । ऋग्वेदिक परिवार में संयुक्त परिवार के साथ एकाकी परिवार का वर्णन भी मिलता है ।

वैदिक मन्त्रों में पारिवारिक जीवन के ऐक्य, सौहार्द तथा सद्भावना का निरूपण किया गया है। पिता परिवार का मुखिया एवं पुत्र उसका उत्तराधिकारी होता था। पारिवारिक ऐक्य का निरूपण जिनदत्तसूरि ने बँधी हुई झाड़ू-से किया है। वैदिक मन्त्रों में कहा गया है कि पारिवारिकजन परस्पर उसी प्रकार प्रेम करें जैसे — “गौ अपने नवजात बछड़े को प्यार करती है।” पुत्र भी अपने माता-पिता का आज्ञानुवर्ती होकर एक मन से सेवा करें तथा पति-पत्नी परस्पर मधुर एवं स्नेहयुक्त वाणी का व्यवहार करें।

इसीप्रकार प्राचीनकाल में हिन्दु-संस्कृति के अन्तर्गत आर्यजन का पारिवारिक जीवन सुखद एवं शान्तिमय था। संयुक्त परिवार की प्रथा प्रचलित थी तथा परिवार के सभी व्यक्ति एकजुट होकर खान-पान रहन-सहन, लोकव्यवहार आदि में प्रवृत्त होते थे एवं योग्यतानुसार सभी सदस्य अपने कर्तव्यों का निर्वाह करते थे। ऋग्वेद में प्राप्त ‘परिवार’ विषयक मन्त्रों के व्याख्यानों में विद्वानों में मतभेद है। दशममण्डल में सामाजिक वर्णन प्रचुर मात्रा में प्राप्त होता है। उस समय के समाज की ऐसी भावना थी कि “मैं प्रजा के माध्यम से अमृतत्व का उपभोग करूँ।”

“प्रजाभिरग्ने अमृतत्वमश्याम।”^५ (ऋग्वेद, ५/४/१०)

प्राचीन हिन्दु-परिवार का गठन धर्म या कर्तव्य पर आश्रित था। पिता-पुत्र, माता, बन्धु, जिनका कुटुम्ब से नाता है वे सब कर्तव्य के ऋण से बंधे रहते हैं। प्राचीन भारत की सामाजिक व्यवस्था में ऋणों का विशेष स्थान था। ये तीन क्रमशः पितृ-ऋण, ऋषिऋण, देवऋण है। शतपथ ब्राह्मण में चौथे मनुष्यऋण का भी प्रतिपादन किया गया है। पारस्परिक सहयोग के बल पर ही मानवी सृष्टि प्रवाहमान है यही मनुष्य ऋण है। ऋण कल्पना का आश्रम-व्यवस्था से जो सम्बन्ध है; उसका प्रथम निर्देश “तैत्तिरीय-संहिता” में हुआ है (७.३.१०-५) जिसमें कहा गया है —

“जन्म प्राप्त करनेवाला ब्राह्मण तीन ऋणों के साथ ही जन्म लेता है। ऋषियों का ब्रह्मचर्य, देवों का यज्ञ, पितरों का प्रजोत्पादन से, पुत्रवान्, यजनशील तथा ब्रह्मचर्य से मानवऋण चुकाया जा सकता है।”^६ इसी विचार का प्रतिपादन महत्त्वपूर्ण सुधारों के साथ “शतपथ ब्राह्मण” में हुआ है। इन तीन ऋणों की उद्देश्य पूर्ति के संदर्भ में “डॉ. हजारीप्रसाद द्विवेदी” ने लिखा है कि — “प्रत्येक व्यक्ति से यह कम से कम आशा की गई है कि समाज को स्वस्थ एवं शिक्षित सन्तान दे। प्राचीन ज्ञानपरम्परा की रक्षा करे एवं इसे आगे बढ़ाने का प्रयत्न करे एवं प्राकृतिक शक्तियों से प्राप्त संपद को निजी समझकर दबा न रखे; यही ऋण हैं।”

“ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्।

अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो ब्रजत्यधः॥”^७ (मनु ६/३५)

अर्थात् “जो इन ऋणों को चुकाए बिना ही मोक्ष की कामना करता है, वह अधःपतित होता है।”

इसीप्रकार, यजुर्वेदभाष्य (११/१० पदार्थ) में नारी को मनुष्य के साध्य की साधिका कहा गया है —

“नरस्य स्त्रीसाध्यसाधिका।”^८

नारी समाज की आधारशिला है। यदि पुरुष के बिना समाज गतिहीन है तो नारीरहित समाज स्थितिहीन है। भारतीय समाज के रथ के ये द्विचक्र माने गये हैं। दोनों का सम्बन्ध शाश्वत है। वस्तुतः प्रकृति और पुरुष के सहयोग से ही सृष्टि का प्रारम्भ हुआ। कुटुम्ब का मुखिया पुरुष एवं गृहस्वामिनी स्त्री होती थी। मातारूप में स्त्री में स्त्री का परिवार में अत्यन्त महत्त्वपूर्ण तथा गौरवपूर्ण स्थान था। उसकी आज्ञा पिता की आज्ञा से अधिक मान्य थी। पति के प्रति अगाध प्रेम रखनेवाली सती नारी के प्रति पुरुष का कर्तव्य उसकी रक्षा करना, भरण-पोषण, यथोचित सम्मान तथा प्रेमपूर्ण व्यवहार करना था। स्त्री पुरुष की सहधर्मचारिणी थी।

‘पितरो’ जैसे द्वि. व. का प्रयोग माता-पिता दोनों का वाचक, दोनों का द्युलोक और पृथ्वी के रूप में (ऋ. १/१६०)^{१०} समान महिमा का वर्णन वर्णित है ।

वेदों तथा उनके भाष्यों में (सत्यार्थप्रकाश, यजु.भाष्य) स्त्री-पुरुष के पारस्परिक कर्तव्य, पारिवारिक कर्तव्य तथा सामाजिक कर्तव्यों के वर्णन भी विशदतया प्राप्त होते हैं । जैसे स्त्रीशिक्षा, स्त्री-पुरुष की यज्ञादि में सहभागिता, गृहकौशल एवं अर्थव्यवस्था का संचालन इत्यादि ।

वर्णव्यवस्था

वैदिकों द्वारा निर्मित समाज संस्था की उत्पत्ति और विकास की समस्या से भारतीय समाज संस्था की उत्पत्ति तथा विकास का बड़ा ही गहरा सम्बन्ध है क्योंकि दोनों की समस्याएँ एक ही हैं । इतिहास के क्रमानुसार वैदिक लोकसंस्था को वर्णभेद तथा जातिभेद के दो रूप प्राप्त हुए जिनका विकास भारतवर्ष में ही हुआ । ऋषियों के गोत्र गणसंस्था के ही रूप हैं । जो बाद में अनेक वर्णों में परिणत हुए । गण-संस्था ही प्राचीन भारतीयों की समाज-संस्था का प्रथम रूप है । गण-संस्था से वर्ण-संस्थाओं में परिणत प्रथम वैदिक समाज-संस्था का जन्म हुआ । अनेक वंशों के गणों को धीरे-धीरे वर्णभेद का रूप प्राप्त हुआ । गण-संस्था के परिवर्तन के बाद ही भारतवर्ष के सभी प्रान्तों में चातुर्वर्ण्य की स्थापना हुई । ऋग्. के १०वें मण्डल के ‘पुरुषसूक्त’ में पहली बार विराट पुरुष के रूपक द्वारा समाज की ४ वर्गों में उत्पत्ति का विवरण दिया गया है ।

“ब्राह्मणं मुखमासीद् बाहू राजन्यः कृतः..... ॥”^{११}

कुछ विद्वानों के मतानुसार, ऋग्. के प्रथम नौ मण्डल दशम मण्डल की अपेक्षा बहुत प्राचीन हैं । प्रथम नौ मण्डलों में मात्र ब्राह्मण एवं क्षत्रिय दो वर्गों का उल्लेख मिलता है तथा इनके अतिरिक्त शेष आर्यजनता को ‘विश’ कहा जाने लगा । इसी प्रकार ३ वर्ग हो गये । इसी प्रकार, ऋग्. से पूर्व प्रथमतः समाज का वर्गों में विभाजन हुआ तथा कालान्तर में जातियाँ बनीं । यजु. तथा अथर्व. में चारों वर्णों का अनेक बार उल्लेख हुआ है । यजु. में चारों वर्णों के कर्तव्यों का भी बहुत सुन्दर वर्णन हुआ है । यथा-

“ब्राह्मणे ब्राह्मणं क्षत्राय राजन्यं ।

मरूद्भ्यो वैश्यं तपसे शूद्रम् ॥”^{१२} (यजु. ३०/५)

आन्तर्जातीय विवाह तथा मैत्री सम्बन्ध के कारण आर्य-अनार्य के मिश्रण का भी संकेत ‘ऋग्.’ में प्राप्त है । शूद्र तथा दासों का जीवन निम्नस्तर का बताया गया है ।

‘अथर्व.’ में ‘ब्रह्मगवी’ के प्रसङ्ग में ब्राह्मण के इन गुणकर्मों का उल्लेख है, जैसे- ज्ञान, सत्य, यश, श्रद्धा, दीक्षा, श्री, श्रम, तपस्या और यज्ञनिष्ठा ।

“श्रमेण तपसा सृष्टा ब्रह्मणा.... ॥”^{१३} इत्यादि (अथर्व. १२/५/१-३)

यहाँ यह स्मरण रखना चाहिए कि वैदिक वर्णव्यवस्था ‘कर्मणा’ थी । तपोबल के आधार पर विश्वामित्र को ब्रह्मर्षि माना गया तथा वे ऋग्. के वैदिक ऋषियों में मान्य हुए ।

वैदिकों की कुटुम्ब तथा समाजसंस्थाएँ वेदपूर्वकाल से चली आ रही हैं । वेद से पूर्वकाल में यज्ञसंस्था का जन्म हुआ और इसी संस्था के धार्मिक बल पर वैदिकों ने कुटुम्ब और समाज की स्थापना की । इसीप्रकार मानवजीवन अत्यंत उपयोगी तथा हितकर होगा । वेदों के पारिवारिक सिद्धान्त देश-काल, परिस्थिति एवं इतिहास के निकष पर खरे सिद्ध हो चुके हैं । वैदिक ऋषि की दृष्टि में सम्पूर्ण ब्रह्मांड एक नीड (विश्वमेकनीडम्)

की भाँति है। उसमें प्रतिपादित नारी के प्रति शुभकामनाएँ, समाजकल्याण हेतु माङ्गलिक शब्दों का प्रयोग, षोडश संस्कारों की समुचित व्यवस्था तथा परिवार में प्रत्येक सदस्य का पारस्परिक करणीय व्यवहारों के विधान इतने सुन्दर हैं कि उससे समूची मानवता शिक्षा ग्रहण कर सकती है। राजा-प्रजा स्त्री-पुरुष, माता-पिता, पिता-पुत्र, संन्यासी-गृहस्थ, अनुरागी-विरागी आदि सभी के समाज व कुटुम्ब के प्रति अधिकार एवं कर्तव्यों का सम्यक् विधान वेदों में विद्यमान है।

इसीप्रकार, वैदिक वाङ्मय में परिवार, उनकी मान्यताओं, मानसिकताओं तथा विविध क्रियाओं का वर्णन प्राप्त होता है। सामाजिक संस्थाएँ, अनुशासन-नियमन, आय के साधन, मनोरञ्जन एवं परम्पराओं के स्वरूप तथा समाज में व्याप्त जातिविषयक विविध मान्यताएँ इत्यादि यहाँ प्राप्त होते हैं। इस वेदकालीन समाज में शिक्षा, संस्कृति, राष्ट्र के प्रति कर्तव्य एवं प्रत्येक व्यक्ति का सामाजिक उत्तरदायित्व आदि भी वैदिक मन्त्रों में यत्र-तत्र प्राप्त होता है। सभी वेदों में वैदिक सभ्यता का स्वरूप, संगीत, कलाकौशल के उपरान्त वेदोक्त कलाओं का निदर्शन स्पष्ट रूप से प्राप्त होता है। यजु. के ७वें अध्याय में कवि तथा काव्यकला की मुक्तकण्ठ से प्रशंसा की गई है।

“मूर्ध्नि दिवोऽरतिम् पृथिव्या वैश्वानरमृत आ जातमग्निम्।

कविं सम्राजतिरिथि जनाना मा सन्ना पात्रं जनयन्त देवाः॥”^{१४} (यजु. ७/२४)

राष्ट्र के प्रति कर्तव्य का भी यजु. में वर्णन प्राप्त होता है। यजु. के ५/३२ — इस मंत्र से पवित्र गुण आचरणों से परिपूर्ण, क्रान्तदर्शी, मेधावी कवि की वन्दना की गई है। यजु. के ५वें अध्याय के मन्त्र ४३, ऋग्. के १/७१ वाँ सूक्त तथा अथर्व. के २०वें काण्ड में कर्करीलिखित वाक्यों का वर्णन प्राप्त होता है, जिससे उस समय की लिपि का भी ज्ञान प्राप्त होता है।

इसीप्रकार वेदों में वर्णित सामाजिक स्वरूप, तत्कालीन परिवार, वेदों के कौटुम्बिक तथा सामाजिक संस्थाओं का वर्णन, सामाजिक उद्देश्य, सभ्यता-संस्कृति एवं ईश्वरीय तात्त्विक विवेचन का सांगोपांग वर्णन भावी पीढ़ी के लिए उपयोगी होगा, ऐसा मेरा दृढ़ विश्वास है।

सन्दर्भ-ग्रन्थ

- १-२. मनुस्मृति (अ.-१)
- ३-४. वामन शिवराम आपटे, संस्कृत-हिन्दी शब्दकोश
५. ऋग्वेद (५/४/१०)
६. तैत्तिरीय संहिता (६-३-१०-५)
७. शतपथ ब्रा.
८. मनुस्मृति ६/३५
९. यजु. भाष्य, ११/१० पदार्थ
१०. ऋग्. १/१६०
११. ऋग्. १०वाँ मण्डल
१२. यजु. भा. ३०/५
१३. अथर्व. १२/५/१-३
१४. यजु. भा. ७/२४

मिर्जा गालिब के उर्दू काव्य

प्रो. मालती दुबे*

मिर्जा असदुल्लाखाँ 'गालिब' के लेखन की वजह से आज उर्दू भाषा का साहित्याकाश उज्ज्वल है। उन्होंने उर्दू कविता को एक अनोखे दार्शनिक रंग से रंगा है, जो उनका अपना विशेष रंग कहलाया। उर्दू जगत के अनुसार उर्दू साहित्य के अधिकतर कवि उनके ही पदचिह्नों पर चलने का प्रयत्न कर रहे हैं। गालिब ने अपने मुसीबतों एवं संघर्षों को कभी छिपाने की कोशिश नहीं की। उनका यह यथार्थवादी दृष्टिकोण जग जाहिर है। इतनी निर्भीकता से अपनी और परिवेश की यथार्थ परिस्थिति को स्पष्ट रूप से बतानेवाले कवि उर्दू संसार में गिने चुने ही हैं, प्रस्तुत है एक उदाहरण :

यह कहाँ की दोस्ती है कि बने हैं दोस्त नासेह,
कोई चार : साज होता, कोई ग़म गुसार होता।

वे फ़ारसी के भी बड़े ज़बरदस्त कवि रहे। उनकी फ़ारसीकविता को देखकर ही ईरान के कवियों ने कहा था —

“गालिब दर हिन्द गालिब”

‘गालिब’ असदुल्ला खाँ का अपना तखल्लुस (उपनाम) था। कहीं-कहीं पढ़ने को मिलता है कि पहले वे अपना तखल्लुस ‘असद’ लिखते थे, परन्तु जब उन्हें मालूम हुआ कि इस नाम के एक और भी कवि हैं, तो ग़लत फ़हमी के शिकार न बनें इस हेतु से उन्होंने अपना उपनाम ‘असद’ बदलकर ‘गालिब’ रख दिया। फ़कड़ गालिब पर सूफी मत का गहरा प्रभाव पड़ा था। कला-चेतना के विकास में उनका जबरदस्त योगदान है।

गालिब बादशाह अफरासियाब के वंशधर रहे, शाही रक्त उनकी नसों में भरा हुआ था, इतना ही नहीं उनके पूर्वज शाही फौज में बड़े ऊँचे पद पर आसीन भी थे। देहली के युवराज के शुभ विवाह पर उन्होंने एक सेहरा लिखा, जो बड़ा ही प्रसिद्ध हुआ। प्रस्तुत है, सेहरा :

हम सखुन फ़हम हैं गालिब के तरफ़दार नहीं।
देखें इस सेहरे से कह दें कोई बेहतर सेहरा ॥

उनकी कविता की विशेषता है कि क्लिष्ट होने के बाद भी सरल लगती है। गालिब की कविता में विविधता में एकता है। अपनी सहज सरलता के कारण ही आज ग़ज़ल सम्राट ‘गालिब’ और ‘मीर’ की सैंकड़ों ग़ज़लें लोगों की जुबान पर चढ़ी हैं। कवि के उर्दू काव्य में सरलता और मधुरता के साथ विशदता का त्रिवेणी संगम दिखाई पड़ता है। मीर की एक ग़ज़ल प्रस्तुत है :

नाजुकी उसके लबकी क्या कहिए,
पंखुरी एक गुलाब की - सी है।

कवि गालिब भी कह उठते हैं :-

---

*पूर्व आचार्या और अध्यक्ष, हिन्दी विभाग, म.दे.समाजसेवा महाविद्यालय, गूजरात विद्यापीठ, अहमदाबाद.

इब्न-ए-मरियम हुआ करे कोई,
दर्द की मेरे दवा करे कोई ।

क्षमा याचना मिश्रित प्रार्थना में भी मनोहरता के साथ साथ स्वाभाविकता प्रतिबिम्बित होती है । यथा—

मंजूर है गुज़ारिशे अहवाल वाकई ।
अपना बयान हुस्ने तबीअत नहीं मुझे ॥

असदुल्ला खाँ ग़ालिब के साहित्य को पढ़कर ऐसा लगता है कि उन्होंने उर्दू गद्य लेखन का प्रवाह अपनी सशक्त लेखनी से दूसरी और मोड़ दिया । गुलों बुलबुल के तलाज़में के रंग से पूरी तरह रंगी उर्दू भाषा में मानसिक दृष्टि से सजीव चित्र खींचना ग़ालिब जैसे मेधावी कवि और उत्तम भाषाशास्त्री का ही काम रहा ।

ग़ालिब के कुछ पत्रों का संग्रह 'उर्दू-ए-मोअल्ला के नाम से प्रकाशित हुआ, जिसके भाव अनोखे एवं शब्द निराले हैं । पत्र साहित्य के धरातल पर उनके पत्र अत्यन्त महत्त्वपूर्ण स्थान रखते थे । ग़ालिब के उर्दू पत्रों का संग्रह 'ऊदे हिन्दी' का उर्दू गद्य में ऊँचा स्थान है । महाकवि ग़ालिब ने ताउम्र दुःख ही दुःख देखा । घर में छोटे बच्चों की जगह लाशें देखी । खानदान के बुजूर्गों का साया उठने के बाद जागीर के लिए ग़ालिब दर-ब-दरकी ठोकें ही खाते रहें । ऐसे मेधावी कवि का विविध विरोधी हालात के बीच कालजयी शायर होकर गुजरना और साथ ही उभरना एक अद्भुत घटना है, उर्दू साहित्य के सम्पूर्ण कलाचेतना का मर्म ग़ालिब ने उर्दू प्रेमियों को अच्छी तरह समझाया ।

उनका कार्य सर्वदा विलक्षण रूप से होता था, दिल और हाथ दोनों तरह से दिलदार थे । इतना ही नहीं अत्यन्त विकट और दुःखद माहौल में भी मौका मिलने पर कवि की हास्यप्रियता छिपाए नहीं छिपती थी । एकबार उनके एक अजीज का बच्चा मिठाई हेतु उनसे पैसे की माँग करने लगा । उस विशेष अवसर पर उन्होंने हँसकर कहा—

“दिरभों दाम अपने पास कहाँ ?
चील के घोंसले में मास कहाँ ?”

मिर्जा ग़ालिब का मशहूर उर्दू शेरों का संग्रह 'दीवाने ग़ालिब' है । वे स्वभाव से स्वतंत्र मिर्जाज़ के थे । न कभी नमाज़ पढ़ते, न ही रोजा रखते । परन्तु अपनी रचना धर्मिता में बहुत गहरी फिक्क से काम लेते थे । बहिश्त के विषय में उन्होंने स्वयं अपना विचार एक शेर में प्रस्तुत किया है —

हमको मालूम है जन्नत की हकीकत, लेकिन

दिल के खुश रखने को ग़ालिब यह खयाल अच्छा है ।

महाकवि मिर्जा ग़ालिब आशु कवि के रूप में भी मशहूर थे । साहित्य जगत में ऐसे विरले कवि ही हैं, जो महान कवि के साथ-साथ आशु कवि भी रहे हों । ग़ालिब साहित्य के अध्यापन कार्य के समय का पढ़ाया हुआ एक प्रसंग याद आ रहा है । उनके एक अजीजने अपनी हथेली पर एक सुपारी रखकर मिर्जा से फरमाइश की कि इस सुपारी पर कुछ शेर फरमाएँ, ग़ालिब ने तुरन्त दस-बारह शेर लिखकर उनके हवाले कर दिया और साथ में इनाम के रूप में सुपारी रख ली ।

मिर्जा असदुल्ला खाँ हिन्दू-मुसलमानों में किसी भी प्रकार का भेदभाव रखे बिना सर्वधर्म समभाव में विश्वास करते थे । उनके अनेकानेक हिन्दू शिष्य थे, जिन्हें ग़ालिब पूरा सम्मान देते थे । उन्हें अपने हिन्दू

मित्रों से भी बड़ी सहायता मिली। गदर के दिनों में उनकी हालत बहुत खराब थी, घर से बाहर बहुत कम निकलते थे। इस अजीबो गरीब परिस्थिति में मुंशी हीरा सिंह 'दर्द', पंडित शिवराम एवं उनके पुत्र बालमुकुन्द ने भी, मिर्जा ग़ालिब की बड़ी सहायता की थी। उन्होंने अपने पत्रों में उन शिष्यों और मित्रों के प्रति आभार व्यक्त किया है। यहीं पर यह कहना भी उचित होगा कि उनका अपने दोस्तों से इस प्रकार का गहरा प्रेमपूर्ण व्यवहार उनकी राष्ट्रीयता का प्रतीक है।

महाकवि का उर्दू काव्य लोकाभिमुख होने के साथ-साथ व्यक्ति से समाज और व्यक्ति से समष्टि का दर्शन करवाने की क्षमता रखता है। यथा :

*आह को चाहिए इस उम्र असर होने तक
कौन जीता है तेरी जुल्फ़ के सर होने तक*

मिर्जा का फ़ारसी, अरबी और उर्दू तीनों भाषाओं पर समान अधिकार था। फ़ारसी के महाकवि होने के कारण उर्दू में उन्होंने बहुत ही कम लिखा है, पर जितना लिखा है - अधिकारपूर्ण भाषा में अनोखा और अपूर्ण लिखा है। मानव मन को गहराई से परखने की कला उनमें थी। उन्होंने खुद ही लिखा है, 'मैं मानव नहीं, मानव पारखी हूँ खुद। मानव-पारखी बनने में ग़ालिब ने दोस्तों के साथ पूरे समाज को अपनी और आकर्षित कर लिया :

*"मुहब्बत में नहीं है फर्क जीने और मरने का
उसी को देखकर जीते हैं जिस काफ़िर पर दम निकले।"*

ग़ालिब की रचनाधर्मिता विषयगत वैविध्य से भरपूर है। इतना ही नहीं उस विविधता में गहराई ज्यादा है, प्रस्तुत है एक उदाहरण :

*"दिल लगाकर लग गया, उनको भी तनहा बैठना।
बारे अपनी बेकसी की हमने पाई दाद याँ"।*

उर्दू कवियों में सर्वाधिक प्रमुख कवि के रूप में उभरकर सामने आते हैं - 'मिर्जा ग़ालिब'। स्थापित काव्य परम्परा का अनुसरण करते हुए अपनी कल्पना शक्ति, सूझ-बूझ एवं अनुभवों से उस परम्परा की अभिवृद्धि करने में कोई कसर नहीं छोड़ा, यथा नज़र के सामने दृष्टव्य है :

*"क़ता कीजे न तआल्लुक हमसे।
कुछ नहीं है तो अदावत ही सही" ॥*

इन पंक्तियों में कवि की सोच की ऊँचाई विचारने जैसी है, कवि का मानना है कि मानव का मानव से संबंध टूटना नहीं चाहिए भले ही वह संबंध प्रेम की जगह अदावत की ही क्यों न हो।

कवि मिर्जा का उर्दू काव्य प्रेम दर्द से भरपूर है। उन्होंने स्वयं ही कहा है कि मेरे मन में छिपी चिन्ता रूपी अग्नि ने मेरे मन को चुपके-चुपके इस तरह जला डाला जो स्वयं ही बुझ राख बन जाती है। उनके काव्य में मानव संवेदना की पकड़ है। यही कारण है कि कवि और मानव दोनों रूपों में ग़ालिब ने मानव मन की गहराई को स्पर्श किया है। व्यक्तिगत व्यक्तित्व के रूप में वे प्राप्तव्य को नहीं प्रक्रिया को उकेरते हैं। फ़ारसी में अनंत लिखा तो उर्दू में काव्यारंभ किया, जहाँ सहजता की सहजानुभूति है तो सादगी की दृश्यानुभूति। उदाहरण के लिए :

*"मिलना तेरा अगर नहीं आसाँ, तो सहल है,
दुश्वार तो यही है, कि दुश्वार भी नहीं।*

इस सादगी पर कौन न मर जाये, ऐ खुदा,
लड़ते हैं और हाथ में तलवार भी नहीं ।”

ग़ालिब धरती को स्वर्ग से अधिक महत्त्व देते हैं। सौन्दर्य को स्वीकार करते हुए कहते हैं, “आँखें सौन्दर्य का दर्शन करती हैं, दिल प्रेम करता है”। फलस्वरूप उनके काव्य में निजी अनुभूतियों के स्पर्श से एक जीवन्त आकर्षणपाठक को अपनी ओर आकर्षित करता है :

“सीने का दाग़ है वहनाला कि लब तक न गया ।
खाक का रिज़क है वह कतरा कि दरिया न हुआ ॥”

निष्कर्षतः मुघल संस्कृति की बुनियाद को खोखला होते हुए ग़ालिब ने देख लिया था, इसकी चिन्ता का आभास उनकी रचनाओं में मिलता है, अतः उन्हें कालद्रष्टा कवि भी कह सकते हैं, उन्होंने युगीन परिस्थितियों को समझा और यथाशक्ति उसे अपनी रचनाओं में सजाया। जीवन की नई आकुलता का अनुभव सार्वजनिक होकर कवि की रचनाओं में सजाया। जीवन की नई आकुलता का अनुभव सार्वजनिक होकर कवि की रचनाओं में दिखाई पड़ता है। यथा :

जबाँ पै बारे खुदाया यह किसका नाम आया ।
कि मेरे नुतक ने बोसे मेरी ज़बाँ के लिए ॥

यहाँ हम कवि ग़ालिब की अल्लाह के प्रति पवित्र इबादत भाव को प्रत्यक्ष रूप से महसूस कर सकते हैं। अंततः यह कहते हुए बड़ा ही सुकून मिल रहा है कि क्लिष्ट और दुरूह कवि होते हुए भी मिर्जा असदुल्ला खाँ ग़ालिब हम हिन्दी पाठकों के भी प्रिय हो गये।

१. नोंध :

लेख में प्रयुक्त कुछ उर्दू शब्दों के अर्थ -

ग़मगुसार - दुःख बाँटने वाला

नासेह - उपदेशक

चारःसाज - परिचारक

तनहा - एकांत

बारे - एक बार

बेकसी - बेवशी

दाद - न्याय

क़ता - विछिन्न

तआल्लुक - संबंध

अदावत - शत्रुता

नाला - आह, रोदन

लब - होंठ

रिज़क - खाद्य

कतरा - बिन्दु

नुतक - भाषण शक्ति

२. नोंध :

भारतीय भाषासंस्कृति संस्थान, गूजरात विद्यापीठ तथा गुजरात उर्दू साहित्य अकादमी, गांधीनगर द्वारा आयोजित ‘मौलाना अबुलकलाम आज़ाद और मिर्जा ग़ालिब’ राष्ट्रीय संगोष्ठी (२७-२८ मार्च, २०११) में पढ़ा गया आलेख।

પ્રવર્તમાન જીવનવ્યવહારમાં વેદાન્તની ઉપયોગિતા : એક વિમર્શ*

ડૉ. મહાકાન્ત જે. જોશી†

ભૂમિકા :

ભારતીય સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ તેના પ્રતિનિધિત્વ કરનારા સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. સમગ્ર સંસ્કૃત સાહિત્યને કાલગણનાના આધારે બે ભાગમાં વિભાજિત કરાય છે : ૧. વૈદિક સાહિત્ય અને ૨. પ્રશિષ્ટ સાહિત્ય. વેદ અને તેને લગતું સાહિત્ય એટલે વૈદિક સાહિત્ય. તેમાં વેદ, વેદાંગો, ઉપનિષદો, બ્રાહ્મણગ્રંથો, આરણ્યકો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. વેદો એ સમગ્ર વિશ્વસાહિત્યમાં અત્યંત પ્રાચીનતમ છે. આ વેદોનો નિષ્કર્ષ એટલે જ વેદાન્ત. વેદાન્ત એટલે વેદનું સારતત્ત્વ. આ વેદનું સારતત્ત્વ એવું વેદાન્ત એક દર્શન તરીકે પણ પ્રતિષ્ઠિત થયેલું છે. (તો) શું આ વેદાન્ત દર્શનનો માનવીય વ્યાવહારિક જીવન સાથે કોઈ નાતો છે કે કેમ ? એ પ્રત્યેક માનવમસ્તિષ્કમાં ઊઠતો રહેલો પ્રશ્ન છે. પ્રસ્તુત લેખમાં વેદાન્તની જીવનવ્યવહારમાં ઉપયોગિતા ચર્ચવાનો ઉપક્રમ હાથ ધર્યો છે.

૧. ‘વેદાન્ત’ શબ્દ અને તેનો અર્થ :

આ શબ્દ સામાસિક શબ્દ છે. વેદાનામ્ અન્તઃ વેદાન્તઃ । અર્થાત્ વેદનો અંતભાગ એટલે વેદાન્ત. આમ વેદ + અન્ત એમ બે શબ્દોનો સામાસિક શબ્દ બની, વેદાન્ત શબ્દ બન્યો છે.

વેદાન્ત શબ્દનો અર્થ ‘વેદોનો અન્ત’ એવો થાય છે. પરન્તુ ‘અન્ત’ શબ્દ પોતે કેટલાક વિશિષ્ટ અર્થ ધરાવે છે. જેમ કે, ૧. અંત એટલે છેવટનું, આખરનું, છેલ્લું. અંતિમ. ૨. અંત એટલે દૃષ્ટિ.^૧ ૩. અંત એટલે પરિસમાપ્તિ. ઉપનિષદો વેદોના અંતભાગમાં આખરના ભાગમાં રહેલાં હોવાથી ઉપનિષદોને વેદાન્ત કહે છે. અંત શબ્દનો બીજો અર્થ ‘દૃષ્ટિ’ કરવાથી ‘વેદાન્ત’ એટલે વેદોની દૃષ્ટિ, ‘વેદોનું દર્શન’ એવા અર્થની પ્રાપ્તિ થાય છે. અને ‘અંત’ નો ‘પરિસમાપ્તિ’ અર્થ લેવાથી, વેદોની પરિસમાપ્તિ એટલે ‘વેદાન્ત’ એમ કહેવાશે. હવે, ‘વેદ’ શબ્દ વિદ્ જ્ઞાને ધાતુમાંથી નિષ્પન્ન થયેલો હોવાથી, વેદ એટલે જાણવું, એવો અર્થ થાય છે. માટે વેદ એટલે જ્ઞાન.

વેદાન્ત એટલે જ્યાં જ્ઞાનની પરિસમાપ્તિ થઈ જાય છે તેવું જ્ઞાન અથવા દૃષ્ટિ-દર્શન. અર્થાત્ વેદાન્ત એ કોઈ ધર્મ, પંથ કે કોઈ વિશિષ્ટ ગ્રંથ નથી. કે નથી કોઈ જીવનરીતિનું નામ. એ તો છે જીવનદૃષ્ટિ. અને એ દૃષ્ટિ સત્યની છે. વેદાન્ત એ જીવન વિશેની સાર્વત્રિક દૃષ્ટિ છે. ત્રિકાલાબાધિત હોય તેને જ સત્ય કહેવાય.^૨ વેદાન્ત એવા સત્યનું જ્ઞાન કરાવનારું દર્શન છે. માટે તે પૃથ્વી ઉપર વસતા સર્વજીવોને સર્વ સમયે, સર્વ સંજોગોમાં સમાન રીતે લાગુ પડે છે. ઉપનિષદ્ અથવા બ્રહ્મવિદ્યા એટલે શું ? એની ચર્ચા કરતાં સ્વયં

★ ગુજરાત રાજ્ય સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર અને આનર્ત સંસ્કૃત-સંસ્કૃતિ સ્વાધ્યાય સંસ્થાન, મહેસાણા દ્વારા આયોજિત ‘ભારતીય વેદાન્ત (તત્ત્વજ્ઞાન)ની વિચારધારાઓ’ એ વિષય ઉપર રોટરી ભવન, મહેસાણા ખાતે યોજાયેલ ‘વ્યાખ્યાનમાળા અને સંગોષ્ઠિ’ કાર્યક્રમમાં (તા. ૨૪-૩-૨૦૦૮ ના રોજ) રજૂ કરેલ લેખ.

† અધ્યક્ષ, સંસ્કૃત વિભાગ, પ્રમુખસ્વામી સાયન્સ એન્ડ એચ. ડી. પટેલ આર્ટ્સ કોલેજ, કડી, જિ. મહેસાણા-૩૮૨૭૧૫.

શંકરાચાર્ય કહે છે કે, ‘કેવળ ઉપનિષદ્ ગ્રન્થ કે શબ્દરાશિ એ વેદાન્તનું જ્ઞાન નથી, પરંતુ ઉપનિષદ્ના શબ્દો જે જ્ઞાનવૃત્તિ જન્માવે છે, જે દૃષ્ટિ જન્માવે છે તેનું નામ ઉપનિષદ્ અથવા બ્રહ્મજ્ઞાન. માટે વેદાન્ત એ કોઈ એક ગ્રન્થનું નામ નથી, સાર્વત્રિક જ્ઞાન એટલે વેદાન્ત. તથૈવ શાંકરવેદાન્ત એ શંકરાચાર્યની અંગત દૃષ્ટિ કે અભિપ્રાય નથી. પરંતુ ઉપનિષદોની દર્શનવિષયક બાબતો જ્યાં અનેક મતો પ્રવર્તિત હતા ત્યાં શંકરાચાર્યે ઉપનિષદોનું જે સમુચિત દર્શન આપ્યું એ જ શાંકરવેદાન્ત. આ વેદાન્તનું જ્ઞાન પૃથ્વી ઉપર વસતા પ્રત્યેક માનવે મેળવવું જોઈએ, કેમકે તેનો સંબંધ સીધો જીવન સાથે છે.

૨. જીવનની અંતિમ ખોજ : અનંત સુખપ્રાપ્તિ

જીવન એટલે જ પ્રવૃત્તિ. પ્રવૃત્તિઓની હારમાળા એટલે જ જીવન. જો પ્રવૃત્તિ ન હોય તો અનુભવ પણ ન હોય. અને જો અનુભવ ન હોય તો જીવન ક્યાંથી હોય ? એટલે અનુભવોની પરંપરા એટલે જીવન એમ પણ કહી શકાય. કેમકે, આ જગતમાં કોઈપણ વ્યક્તિ ક્યારેય પ્રવૃત્તિ કર્યા વગર રહી શકતી નથી. ભગવદ્ગીતામાં સ્વયં શ્રીકૃષ્ણ કહે છે –

न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।

कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥^૩

પ્રકૃતિના ગુણો માણસને કર્મ કરવા માટે પરવશ બનાવે છે. તેથી માણસ કંઈને કંઈ કર્મ કરતો જ રહે છે. તેને પોતાની સ્થિતિથી સંતોષ નથી. ‘હજી કંઈક વધારે જોઈએ’ની મથામણ તેને સતત દોડતો રાખે છે. કોઈપણ રીતે, કોઈપણ ભોગે માણસને સુખી થવું છે. માટે તે ચારે દિશાઓમાં દોડધામ કરે છે. તેની પ્રત્યેક કૃતિના કેન્દ્રસ્થાને ‘સુખની ઈચ્છા’ મુખ્ય હોય છે. સુખી થવાની ઝંખના તેને કાયમ રહે છે. આમ દરેક મનુષ્ય પ્રત્યેક કર્મ દ્વારા સુખી થવાનો અને દુઃખ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હોય છે. તેની આ પ્રબળ ઈચ્છા જ તેને કર્મમાં જોતરી રાખે છે. અરે ! આ ઈચ્છા જ એના જીવનને ટકાવી રાખે છે. આમ જીવન એટલે સુખની શોધ છે. સુખપ્રાપ્તિની આ શોધને શાસ્ત્રોમાં પુરુષાર્થ કહેવામાં આવે છે. મનુષ્ય જીવનમાં જે જે કાંઈ પ્રાપ્ત કરવાનો પરિશ્રમ કરે છે તે તમામને ધ્યાનમાં લઈ પુરુષાર્થને ચાર પ્રકારમાં વહેંચવામાં આવ્યા છે : ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ.

પ્રત્યેક મનુષ્યની પાયાની જરૂરિયાત છે – રોટી, કપડાં અને મકાનની. આ પ્રાથમિક જીવન-જરૂરિયાતો છે. તેના ઉપર કેટલાય ધંધા અને ઉદ્યોગો ટકી રહ્યા છે. આ પ્રાથમિક જરૂરિયાતો પૂર્ણ થયા પછી, તેને કંઈક બનવાની, નવું મેળવવાથી એમ વિવિધ ઈચ્છાઓ થતી રહે છે. કેમકે, શારીરિક જરૂરતો સંતોષાયા પછી, માનસિક જરૂરતો ઊભી થાય છે, તેને ‘કામ’ કે કામના કહેવાય છે. તે અનેક આનંદ-ઉપભોગનાં, મનોરંજનનાં સાધનો પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છે છે. એ મળ્યા પછી પણ તેને સંતોષ નથી. હવે તેને સત્તા જોઈએ, માન જોઈએ, યશ જોઈએ, નામના જોઈએ. આમ ‘જોઈએ જોઈએ’ ચાલતું જ રહે છે. ભૂખ્યો હોય ત્યારે સૂકી રોટલીય ચાવી જાય ? પણ પછી... તે બૌદ્ધિક રીતે વિચારીને જ અમુક કદમો ભરે છે. આમ શરીર, મન અને બુદ્ધિના સ્તરે બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અર્થ, કામ અને ધર્મ તરીકે ઓળખાતી સુખ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાપૂર્તિને પૂરી કરવા મથવું એનું નામ જીવન. મોટા ભાગનાનું જીવન આ ત્રણમાં જ પૂરું થઈ જાય છે. તેમનો જીવનમંત્ર હોય છે – યાવજ્જીવેત્ સુખં જીવેત્ ઋણં કૃત્વા ષ્ટં પીબેત્’ Eat, Drink and Be merry’ સિવાય કોઈ ચોથો વિચાર જ હોતો નથી. આવું જીવન એટલે જ રાક્ષસી, આસુરી જીવન. આવું જીવન એટલે જ દુર્યોધન, કુંભકર્ણ, રાવણનું જીવન.

જીવનમાં બધું મેળવ્યા પછી (ઉપર જણાવેલ ત્રણેય પ્રકારના પુરુષાર્થથી મેળવેલ) પણ હજી કંઈક

વિશેષની ઝંખના રહે છે. પ..ણ... એ શું છે ? એની ખબર પડતી નથી. અને પોતાની પાસે જે કંઈ છે એમાં સંતોષ નથી, આવી સ્થિતિ થાય છે. જીવનમાં આવતાં સુખ અને દુઃખ એ બંનેની પ્રાપ્તિમાંથી કંઈક નવા જ પ્રકારનાં કર્મો ‘જન્મતાં’ રહે છે. પરિણામે ‘સંતોષ’ ક્યાંથી ય મળતો નથી. આપણને કશાનો સંતોષ આવતો નથી.

આપણે સુખ શોધીએ છીએ પણ એ હંમેશનું હોવું જોઈએ, પ્રત્યેક સ્થળે અને પ્રત્યેક કાળમાં ટકી રહેનારું હોવું જોઈએ એમ પણ ઈચ્છીએ છીએ. આમ આપણને કાળ અને સ્થળ અને સંજોગોની મર્યાદાને અતિક્રમી જનારા સુખની ઈચ્છા છે. આવા સુખને અનંત સુખ કહે છે. આપણું જીવન એટલે જ અનંત સુખની શોધ છે. પ્રાણીમાત્ર તેને ઝંખે છે. તેથી તો જન્મોની અનંત ઘટમાળ ચાલ્યા કરે છે.^૪

મનુષ્યને અનંત સુખ જોઈએ છે. આ અનંત સુખને જ બ્રહ્મ કહે છે. કેમકે બ્રહ્મ એટલે અનંત. બ્રહ્મ શબ્દ સંસ્કૃત ભાષાના बृह ધાતુમાંથી बृहि वृहौ ।^૫ માંથી નિષ્પન્ન થયો છે. આમ, બ્રહ્મ એટલે મહાન. આમ બ્રહ્મ એટલે અનંત. પ્રત્યેક મનુષ્ય અનંત સુખને એટલે કે બ્રહ્મને શોધે છે. વેદાન્ત બ્રહ્મનું જ્ઞાન આપે છે.

૩. બ્રહ્મ સત્ય છે :

શંકરાચાર્ય કહે છે કે ब्रह्म सत्यम् अर्थात् ब्रह्म सत्य છે. બ્રહ્મના વિષયમાં શ્રુતિ કહે છે કે “તે સ્વર્ગથી પર હૃદયગુફામાં વિરાજમાન એવું પ્રકાશે છે; જેનાં યતિઓ દર્શન કરે છે.”^૬ તેને જ ગીતાકાર રાજવિદ્યા કહે છે.^૭ સર્વના હૃદયમાં તે છુપાઈને રહેલ છે.^૮ તેને શોધવા માટે મારે મારા અંતરમાં દૃષ્ટિ કરવી પડશે.

૪. સત્-ચિત્-આનંદ એટલે પ્રત્યેક મનુષ્ય :

મનુષ્ય પોતાના જીવનમાં જે કંઈ પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા રાખે છે એ ઈચ્છાઓને ત્રણ ભાગમાં વહેંચી શકાય : ૧. પોતાનું જીવન ટકાવી રાખવાની ઈચ્છા. મનુષ્ય યેનકેન પ્રકારેણ પોતાનું જીવન ટકાવી રાખવા માગે છે. પરંતુ મૃત્યુ નિશ્ચિત હોવાથી બીજાઓના મનમાં સ્મૃતિરૂપે (દાન-ભેટ, પ્રેમ દ્વારા કલાકૃતિના સર્જન દ્વારા) તે જીવંત રહેવા પ્રયત્ન કરે છે. જીવન માટેનો આ પ્રેમ અસ્તિત્વનો પ્રેમ દર્શાવે છે. ૨. બીજી ઈચ્છા જ્ઞાનની છે. પ્રિન્ટિંગ પ્રેસો, વર્તમાનપત્રો, પુસ્તકો વગેરેનો ઉદ્યોગ આના આધારે જ ટકી રહે છે. અને ૩. ત્રીજી મુખ્ય ઈચ્છા સુખપ્રાપ્તિની છે. એ માટે વિવિધ લોકો સાથે સંબંધો બંધાય છે, પ્રેમ કરવો, મનોરંજન મેળવવું વગેરેમાં સુખની ઈચ્છા મૂળભૂત છે. આમ વેદાન્તની પરિભાષામાં કહીએ તો મનુષ્ય અમૃતત્વ (સત્), જ્ઞાન (ચિત્) અને સુખ (આનંદ) પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છે છે. અને એ જ રીતે શાશ્વતકાળ સુધી જીવવા માગે છે. આમ, બ્રહ્મ જેમ સચ્ચિદાનંદ છે તેમ પ્રત્યેક મનુષ્ય પણ સચ્ચિદાનંદ જ છે. સચ્ચિદાનંદ એટલે બ્રહ્મ અથવા આત્મા.

૫. જગત મિથ્યા છે :

મિથ્યા એટલે અ-સત્;^૯ જે સત્ જેવું દેખાય પણ વાસ્તવમાં હોય નહીં. જગત આપણને અમૃતત્વ પ્રાપ્ત કરાવી શકતું નથી. તે નિરર્થક છે, એમ સમજીને તેનો તિરસ્કાર કરવાનું વેદાન્ત કહેતું નથી. માત્ર તે અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ કરાવી શકે તેમ નથી, માટે મિથ્યા છે, એમ કહ્યું છે. કેમકે, અનંત સુખ જગતની ભૌતિક વસ્તુઓમાં અહીં, પણ હૃદયમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે.

કોઈપણ વસ્તુના સર્જનમાં નિમિત્ત અને ઉપાદાન એટલે બે કારણો હોય. દા.ત. ઘડાના સર્જનમાં માટી ઉપાદાન અને કુંભાર એ નિમિત્ત કારણ છે. સર્જનથી તેનો સર્જક જુદો હોય છે. વેદાન્ત કહે છે કે ઈશ્વર

ઘડાનો માત્ર સર્જક જ નથી, ઘડો પોતે પણ છે. કરોળિયાના પ્રસિદ્ધ ઉદાહરણથી આ વાત સમજાવવામાં આવી છે.^{૧૦} ઈશ્વર જગતનું સર્જન કરી જગતમાં જ સર્વત્ર વ્યાપીને રહ્યો છે. ઈશ્વર જગતનું ઉપાદાન કારણ હોવાથી જ્યાં જ્યાં સર્જન છે ત્યાં ત્યાં ઈશ્વર છે.^{૧૧} માટે જગત પ્રત્યે મનુષ્યની દૃષ્ટિ ભોગની નહીં પણ ભાવની, ઉપાસનાની હોવી જોઈએ.

(દ) જીવ એ જ બ્રહ્મ છે :

શાસ્ત્રો કહે છે કે તમે જે અનંત, અમૃતત્વની શોધમાં છો તે તો તમારું જ સ્વરૂપ છે. ‘અહં બ્રહ્માસ્મિ’ કેમકે હું જ સચ્ચિદાનંદ છું. હું જ ‘દસમો બાળક’ છું.^{૧૨} જીવ વાસ્તવમાં ઈશ્વર જ છે.^{૧૩} ઈશ્વર જ સર્વ નામ-રૂપમાં વ્યાપ્ત છે.^{૧૪} જેમ આપણા શરીરનાં વિવિધ અંગો છે અને તેમાં આપણે પણ રહેલા છીએ તેમ. અમૃતત્વની ખોજ એ જીવનનું ધ્યેય છે. માટે હું મર્ત્ય છું, હીન છું, બાપડો છું, એવા વિચારોને દૂર કરવા જોઈએ; એ માટે ઈશ્વરની આરાધના જરૂરી છે.

(૭) ઉપસંહાર :

વેદાન્તનો હેતુ વૈશ્વિક સંવાદિતા સાધવાનો છે.^{૧૫} માટે તેને પૃથ્વી પર વસતા તમામ મનુષ્યો સાથે લગાવ છે. આપણાં શાસ્ત્રો જે દર્શન આપે છે તેની પ્રાપ્તિ માટે સમર્પિત થયેલું જીવન જ સાચું વ્યાવહારિક જીવન છે. જે આ રીતે જીવન જીવે છે, તેને જ જીવનનો હેતુ પૂર્ણ કર્યાનો પરિતોષ થાય છે.

સંદર્ભ

૧. આ ‘અર્થમાં’ ‘અન્ત’ શબ્દ ગીતામાં પ્રયોજાયો છે. જેમકે, નાસતો વિદ્યતે... ઉભયોરપિ દૃષ્ટેઽન્તસ્ત્વનયોસ્તત્ત્વદર્શિભિઃ ॥૨.૧૬॥ ગીતા ॥ (અસત્નો ‘ભાવ’ (=અસ્તિત્વ) નથી અને સત્નો અભાવ નથી. આ બન્નેનો અન્ત (અર્થાત્ મૂળ તત્ત્વ) તત્ત્વદષ્ટાઓએ જાણ્યો છે.” આમ, ‘તત્ત્વ’ અર્થમાં ‘અન્તઃ’ શબ્દનો પ્રયોગ ગીતાકારે કર્યો છે.
૨. કાલત્રયેઽપિ તિષ્ઠતિ ઇતિ સત્ । - તત્ત્વબોધ, (આદ્ય શંકરાચાર્ય વિરચિત).
૩. ભગવદ્ગીતા, ૩.૫ ॥
૪. પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં પુનરપિ જનની જઠરેશયનમ્ ।
ઇહ-સંસારે ખલુ દુસ્તારે કૃપયા પાહિ પાહિ મુરારે ॥ - ચર્પટપજ્જરિકા સ્તોત્રમ્, શ્લોક ૮, લે. શ્રીમદ્શંકરાચાર્ય, ‘સ્તોત્રસંગ્રહ’, સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, અમદાવાદ, સાતમી આવૃત્તિ, ૨૦૦૪
૫. બૃહિ વૃત્તૌ । ધાતુપાઠ, ધ્વાદિગણઃ, ૪૮૮, પાણિનીય-શબ્દાનુશાસનમ્, સમ્પાદક : સત્યાનન્દવેદવાગીશઃ વારાણસીઃ પ્રથમ સંસ્કરણમ્, સં. ૨૦૪૩ વિ., = ૧૯૮૭ ई.સ.
૬. પરેણ નાકં નિહિતં ગુહ્યાં વિભ્રાજતે યદ્યતયો વિશન્તિ ॥૧, ૫॥ કૈવલ્યોપનિષદ્ ॥
૭. રાજવિદ્યા રાજગુહ્યં પવિત્રમિદમુત્તમમ્ ॥ ૧.૨ ॥ ભગવદ્ગીતા ॥
૮. ઈશ્વરઃ સર્વભૂતાનાં હૃદયેઽર્જુન તિષ્ઠતિ ॥૧૮.૬॥ ભગવદ્ગીતા ॥
૯. વ્યવહારમાં આપણે કાલ્પનિક કે અસ્તિત્વ ન ધરાવતી અથવા ખોટી વસ્તુ માટે ‘મિથ્યા’ શબ્દ પ્રયોજીએ છીએ. વેદાન્ત આ અર્થમાં ‘મિથ્યા’ શબ્દ પ્રયોજતું નથી. વસ્તુમાં જે પ્રકારના ગુણની અપેક્ષા હોય, તે વાસ્તવમાં તેનામાં હોય નહીં ત્યારે તેને તત્ત્વજ્ઞાન ‘મિથ્યા’ કહે છે. દા.ત. પ્લાસ્ટીકનું સફરજન, મિથ્યા સફરજન કહેવાય એ રીતે વેદાન્ત જગતને મિથ્યા કહેવાય છે.
૧૦. યથોર્ણનાભિઃ સૃજતે ગૃહ્ણતે ચ । (જેવી રીતે કરોળિયો સર્જન કરે છે અને (વળી) (જાળાને) સંકેલી પણ લે છે. મુંડકોપનિષદ્ ૧.૧.૭.

૧૧. મયિ સર્વમિદં પ્રોતમ્ । (આ સર્વ મારામાં ઓતપ્રોત છે.) ભગવદ્ગીતા, ૭.૭
૧૨. વેદાન્તમાં ‘દસ બાળક’ની વાર્તા આવે છે. તે પોતાના નવ ભાઈઓને સાથે લઈને સ્નાન કરવા જાય છે. સ્નાન કર્યા પછી પેલો દસમો બાળક બધા ભાઈઓને સામે રાખીને ગણતરી કરે છે, પણ પોતાને જ ભૂલતો હોવાથી પ્રત્યેક વખતે ‘દસમો ભાઈ’ ખોવાયાનું દુઃખ વ્યક્ત કરે છે. છેવટે એક વૃદ્ધ પ્રત્યેકને સામે રાખીને ગણતરી કરતાં એ ખોવાયેલો ‘દસમો બાળક’ પ્રત્યેક વખતે ગણતરી કરનાર તે જ બાળક હતો; કે જે દરેક વખતે પોતાની જાતને જ ગણવાની ભૂલ જતો હતો !
૧૩. વાસુદેવઃ સર્વમ્ ॥ ભગવદ્ગીતા, ૭.૧૯
૧૪. યતઃ પ્રવૃત્તિર્ભૂતાનાં યેન સર્વમિદં તતમ્ ।
સ્વકર્મણા તમભ્યર્ચ્ય સિદ્ધિં વિન્દતિ માનવઃ ॥ ભગવદ્ગીતા, ૧૮.૪૬
(જેનામાંથી સર્વ જીવોનું સર્જન થયું છે, જે સર્વમાં વ્યાપ્ત છે, પોતાનાં કર્મથી તેની આરાધના કરીને મનુષ્ય પૂર્ણત્વને પામે છે).
૧૫. વેદાન્ત વિષયક વિશેષ જિજ્ઞાસા માટે જુઓ ૧. ‘વેદાન્ત વ્યવહારું ખરું ? (પ્રવચન) સ્વામી વિદિતાત્માનંદ, ‘તત્ત્વતીર્થ’, અધ્યાત્મ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ, પુનર્મુદ્રણ, ૧૯૯૪ અને ૨. ‘જીવનવ્યવહારમાં વેદાન્ત (પ્રવચન) સ્વામી વિવેકાનંદ, શ્રીરામકૃષ્ણ આશ્રમ, રાજકોટ, તૃતીય સંસ્કરણ, ૧૯૯૪.

બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ : વિષયવસ્તુ, વર્તમાન સ્વરૂપ અને સમયાંકન

ડૉ. ઉમા દેવાશ્રયી*

પુરાણોમાં અષ્ટાદશ મહાપુરાણો સુપ્રસિદ્ધ છે. એમાં બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ એક આગવું સ્થાન ધરાવે છે. આ પુરાણ મત્સ્ય, વાયુ અને બ્રહ્મપુરાણ જેટલું પ્રાચીન નથી. એ વિષ્ણુપુરાણ અને ભાગવતપુરાણ કરતાં ઉત્તરકાલીન છે. પરંતુ શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત નિરૂપતાં પ્રાચીન પુરાણોમાં રાધાનો સમાવેશ ભાગ્યે જ થયો છે.^૧ જ્યારે રાધાનું અસંદિગ્ધ તથા વિસ્તૃતચરિત તથા માહાત્મ્ય નિરૂપાયું હોય તો તે સૌ પ્રથમ બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં જોવા મળે છે; અલબત્ત કેટલાંક પ્રાચીન પુરાણોમાં રાધાને લગતા નિર્દેશ આગળ જતાં પ્રક્ષિપ્ત ગણાયા છે.^૨

બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણનું વિષયવસ્તુ

આ પુરાણના ચાર ખંડ છે :

ખંડ ૧ : બ્રહ્મખંડમાં પરબ્રહ્મરૂપ શાશ્વત તેજઃપુંજમાં ત્રણે લોકની ઉપર રહેલો ગોલોક અને એની મધ્યમાં વિરાજિત દૈવી દ્વિભુજ શ્રીકૃષ્ણ અને એમણે કરેલું સૃષ્ટિસર્જન (અ. ૨), ગોલોકમાં શ્રીકૃષ્ણે કરેલ રાસમંડળની તથા રાધાની ઉત્પત્તિ^૩, એ દૈવી રાધાનું મનોહર સ્વરૂપ અને રાધા તથા કૃષ્ણમાંથી ગોપીઓ અને ગોપોનો ઉદ્ભવ તથા રાધાની ઉત્પત્તિ અને એમનું સ્વરૂપ તેમજ રાસમંડલ (અ. ૫-૬) નિરૂપાયાં છે.

ખંડ ૨ : પ્રકૃતિખંડમાં શ્રીકૃષ્ણની આજ્ઞાથી મૂલપ્રકૃતિમાંથી થયેલો રાધા, લક્ષ્મી, દુર્ગા, સાવિત્રી અને સરસ્વતીનો આવિર્ભાવ^૪ (અ. ૧-૬),

રાધાનો મહિમા^૫ (અ. ૪, ૭, ૧૧, ૧૨, ૨૭, ૩૪, ૩૫),

“રાધા” નામની ઉત્પત્તિ (અ. ૧૩, ૧૫), રાધાનું આરાધન (અ. ૧૫, ૨૭), રાધાનો કોપ (અ. ૪૨), રાધાનું માહાત્મ્ય (અ. ૪૮) તેમજ રાધાને સુદામાનો શાપ, રાધા તથા કૃષ્ણનો માનવરૂપે પૃથ્વી પર જન્મ, તેઓનો મિલાપ, વિયોગ અને પુનર્મિલાપ તથા તેઓનું ગોલોકમાં પુનરાગમન (અ. ૪૯), રાધાનાં પૂજાસ્તોત્ર^૬ આદિનું કથન (અ. ૫૪-૫૫) અને રાધાના કવચ^૭ મંત્ર^૮ આદિનું કથન અ. ૫૬માં નિરૂપાયું છે.

“ૐ રાધાયૈ સ્વાહા” – મસ્તકનું;

“ૐ હ્રીં શ્રીં રાધિકાયૈ સ્વાહા” – કપાલનું;

“ૐ ઐં હ્રીં શ્રીં રાધિકાયૈ સ્વાહા” – મસ્તકનું તથા કેશનું;

“ૐ રાં રાધાયૈ સ્વાહા” – ગાલનું, નાસિકાનું અને મુખનું,

“ૐ ક્ત્વીં હ્રીં કૃષ્ણપ્રિયાયૈ નમઃ” – કંઠનું;

“ૐ રાં રાસેશ્વર્યૈ નમઃ” – સ્કંધનું;

“ૐ રાં રાસવિલાસિન્યૈ સ્વાહા” – પીઠનું;

“ૐ વૃંદાવન-વિલાસિન્યૈ સ્વાહા” – છાતીનું;

“ૐ તુલસીવન-વાસિન્યૈ સ્વાહા” – નિતંબનું અને

“ૐ કૃષ્ણપ્રાણાધિકાયૈ સ્વાહા” – ચરણોનું.

* સંસ્કૃતનાં નિવૃત્ત અધ્યાપક, ભવન્સ કોલેજ, અમદાવાદ.

વળી રાધાનાં આઠ નામ આઠ દિશામાં રક્ષણ કરો એમ કહ્યું છે; જેમકે

રાધા પૂર્વમાં, કૃષ્ણપ્રિયા અગ્નિમાં, રાસેશ્વરી દક્ષિણમાં, ગોપીશા નૈઋત્યમાં, નિર્ગુણા પશ્ચિમમાં, કૃષ્ણપૂજિતા વાયવ્યમાં, મૂલપ્રકૃતિ ઉત્તરમાં, સર્વેશ્વરી ઈશાનમાં, એમ કહીને છેવટે મહાવિષ્ણુનાં માતા સ્વરૂપે રાધા જલમાં, સ્થલમાં અને અંતરીક્ષમાં તેમજ સ્વપ્નમાં તથા જાગરણમાં રહો. (અધ્યાય ૫૬, શ્લો. ૨૧-૪૩)

ખંડ ૩ : ગણપતિખંડનો મુખ્ય વિષય ગણપતિનાં જન્મ, સ્વરૂપ, વિવાહ, પૂજન આદિનો છે, પરંતુ એમાંય શિવે પરશુરામને આપેલ કૃષ્ણકવચ (અ. ૩૧) તથા મંત્ર અને સ્તોત્ર (અ. ૩૨)માં શ્રીકૃષ્ણના માહાત્મ્યમાં રાધાના માહાત્મ્યનો સવિશેષ સમાવેશ થયો છે. અ. ૩૩માં રાધા-કૃષ્ણના પ્રેમનો નિર્દેશ છે. વળી અ. ૪૦ તથા અ. ૪૫માં રાધા વગેરેની ઉત્પત્તિ^૯ નિરૂપી છે. અ. ૫૪માં સુયજ્ઞ-આખ્યાનમાં રાધાનો વૃત્તાંત આવે છે.

બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણનો ચતુર્થ ખંડ : શ્રીકૃષ્ણ જન્મખંડ પહેલા ત્રણ ખંડોના સમવાય જેટલો લાંબો છે. ૧૩૩ અધ્યાયોનો વિસ્તાર ધરાવે છે. એમાં શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત વિગતે નિરૂપાયું છે. ભાગવત પુરાણના દશમસ્કંધની જેમ બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણનો આ ખંડ પૂર્વાર્ધ (અ. ૧-૫૪) અને ઉત્તરાર્ધ (અ. ૫૫-૧૩૩)માં વિભક્ત કરાયો છે. પૂર્વાર્ધના આરંભ (અ. ૨-૯)માં શ્રીકૃષ્ણના પૃથ્વી પર મનુષ્ય રૂપે થયેલ જન્મનો વૃત્તાંત આપેલો છે, જેમાં શ્રીદામા અને રાધાએ પરસ્પરને આપેલા શાપના તથા અનુક્રમે શંખચૂડ નામે અસુર રૂપે અને રાધા નામે માનવ ગોપકન્યા રૂપે તેઓના થયેલા જન્મ (અ. ૩)ના વૃત્તાંતનો સમાવેશ થાય છે. અ. ૪-૫માં રાધાના આવાસનું વિગતે વર્ણન છે. અ. ૪માં ગોલોકનું અને અ. ૪-૬માં રાધાનું તથા તેમની સખીઓનું^{૧૦} વર્ણન કરાયું છે. અ. ૧૦ થી ૫૪માં કૃષ્ણની બાળલીલાના વિવિધ પ્રસંગ નિરૂપાયા છે. એમાં અ. ૧૫માં રાધા-કૃષ્ણનું મિલન, તેઓના વિવાહ અને તેઓના નિત્ય સમાગમનો,^{૧૧} અ. ૧૬-૧૭માં વૃંદાવનગમન અને નિવેશનો, અ. ૧૬માં રાધા-કૃષ્ણના વ્રતનો, અ. ૧૭માં કલાવતીનો અને રાધાનો જન્મ, રાધાનાં સોળ નામ,^{૧૨} તેમનું સ્તોત્ર^{૧૩} અને “વૃંદાવન” નામની ઉત્પત્તિનો, અ. ૧૮માં કાલિય-દમનનો, અ. ૨૭માં રાધાદિ ગોપીઓ સાથે કૃષ્ણે ખેલેલી રાસલીલા તથા પ્રણયલીલાનો તથા રાધાની સખીઓનો વૃત્તાંત અને અ. ૩૦ તથા અ. ૪૦માં રાધાના પૂજનનો વિધિ અને અ. ૪૭માં રાધાનું કવચ^{૧૪} આલેખાયો છે. શ્રીકૃષ્ણજન્મખંડના ઉત્તરાર્ધમાં કૃષ્ણ ગોકુલથી મથુરા જતાં રાધાને થયેલ વિરહવ્યથા (અ. ૬૬-૬૯), કૃષ્ણનું પ્રયાણ (અ. ૭૦), કંસનો વધ (અ. ૭૨), ગોલોક તથા રાધાનું વર્ણન (અ. ૭૩), રાધાનું પૂજન (અ. ૭૬), રાધાનો મંત્ર^{૧૫} (અ. ૮૨), રાધાનો મહિમા (અ. ૮૪, ૮૬), રાધાને ઉદ્ધવ દ્વારા સાંત્વન^{૧૬} (અ. ૮૧-૮૫), રાધાનો ઉદ્ધવને ઉપદેશ (અ. ૮૬), રાધાનો મહિમા (અ. ૮૭), શ્રીકૃષ્ણનો ઉપનયન સંસ્કાર (અ. ૮૮-૧૦૧) તથા વિદ્યાભ્યાસ (અ. ૧૦૨), દ્વારકા નિર્માણ (અ. ૧૦૩), રુકિમણી-વિવાહ (અ. ૧૦૫-૧૦૮), રાધા-યશોદા સંવાદ (અ. ૧૧૦-૧૧૧), રાધાનો મહિમા (અ. ૧૧૨), બાણાસુર-કૃષ્ણ યુદ્ધ (અ. ૧૧૮-૧૨૦), રાધાનું સિદ્ધાશ્રમ-ગમન તથા રાધાનો મહિમા (અ. ૧૨૩), રાધિકા-કૃત ગણેશ-પૂજન અને કૃષ્ણમિલન માટેનો શૃંગાર તથા રાધાસ્તોત્ર (અ. ૧૨૪), શાપવશાત્ થયેલ સો વર્ષના વિયોગ પછી રાધા-કૃષ્ણનું પુનર્મિલન (અ. ૧૨૬), રાધા-કૃષ્ણની શૃંગારલીલા (અ. ૧૨૭), રાધાદિ ગોલોક-ગમન (અ. ૧૨૮) અને શ્રીકૃષ્ણનું સ્વધામગમન (અ. ૧૨૯) ઇત્યાદિ પ્રસંગ નિરૂપાયા છે. આમ શ્રીકૃષ્ણચરિતનો ય સમાવેશ થયો છે. બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં પરબ્રહ્મ-રૂપ શ્રીકૃષ્ણની સૃષ્ટિમાં રહેલું રાધાનું વિશિષ્ટ માહાત્મ્ય તથા શ્રીકૃષ્ણના વર્તુળમાં રહેલું તેમનું વિશિષ્ટ સ્થાન વારંવાર નિરૂપાયું છે એટલું જ નહિ, રાધાનું કૃષ્ણ સાથેનું ઐક્ય તથા કેટલેક અંશે યુગલમાં રાધાનું અગ્રિમસ્થાન પણ દર્શાવાયું છે.

બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણનું વર્તમાનસ્વરૂપ અને સમયાંકન

બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ નામે પુરાણ પ્રાચીનકાળથી અસ્તિત્વ ધરાવતું હતું, પરંતુ એ હાલ પ્રાયઃ લુપ્ત થયું

બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ : વિષયવસ્તુ, વર્તમાન સ્વરૂપ અને સમયાંકન

લાગે છે. વર્તમાન બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ^{૧૦} મૂળ બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણ કરતાં ઘણું ભિન્ન હોવાનું માલૂમ પડે છે.^{૧૧}

એકલા બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણમાં જ રાધાસંબંધી જેટલી સામગ્રી છે તેટલી સમસ્ત પ્રાચીન વાજ્ઞયમાં એકત્ર રૂપમાં પણ નથી. આથી એને “રાધા-પુરાણ” પણ કહી શકાય.

પરંતુ એના વર્તમાનરૂપની પ્રામાણિકતા સંદિગ્ધ છે. મત્સ્ય અને નારદ પુરાણોમાં બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણનો જે આકાર-પ્રકાર બતાવ્યો છે તેની સાથે આના પ્રસ્તુત રૂપની સંગતિ મળતી નથી. ગૌડીય ગોસ્વામીઓના ગ્રંથોમાં બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણનાં રાધા વિષયક ઉદ્ધરણ લેવાયાં નથી તે પરથી આને સમર્થન મળે છે. આથી બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ ગૌડીય સ્વામીઓના કાળ (૧૬મી સદી) પછીનું છે.

કેટલાક વિદ્વાનો માને છે કે બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણનો આરંભિક ભાગ પ્રાચીન છે, પરંતુ સમસ્ત કૃષ્ણજન્મખંડ પ્રક્ષિપ્ત છે, ને ૧૬મી સદી પછી એમાં ઉમેરાયો છે.^{૧૨}

વર્તમાન બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણની ઉત્પત્તિ બંગાળમાં રાધા-મહિમાની અભિવૃદ્ધિ પછી થઈ લાગે છે.

આ પુરાણના રચના-કાળ અંગે વિદ્વાનોમાં ઘણો મતભેદ રહેલો છે. કેટલાક એને ૧૦મી સદીમાં, કોઈ ૧૧મી સદીમાં, કેટલાક ૧૫મી સદીમાં ને કેટલાક (દા.ત. હઝરા) ૧૬મી સદીમાં મૂકે છે.^{૧૩} જેઓ જયદેવના ‘ગીત-ગોવિંદ’ (ઈ.સ. ૧૧૬૨)ના પહેલા શ્લોકને બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણના શ્લોકો (૪.૧૫.૪થી) પરથી પ્રભાવિત માને છે, તેઓ તેને ૧૦-૧૧મી સદીમાં મૂકે છે. દેવી ભાગવતના સ્કંધ ૮ના અને બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણના પ્રકૃતિખંડના ઘણા અધ્યાયો વચ્ચે ઘણું સામ્ય રહેલું છે, પરંતુ એમાં કોણે કોની અસર ઝીલી છે એ અંગે બંને બાજુનો તર્ક ઘટાવાયો છે.

અપરાર્ક (લગભગ ઈ.સ. ૧૨૦૦) અને બલ્લાલસેન (ઈ.સ. ૧૧૫૫-૧૧૮૦) પુરાણોમાંથી શ્લોકો ટાંકે છે પણ બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાંથી કંઈ ટાંકતા નથી; બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં કલિયુગના સંદર્ભમાં આવતો “મ્લેચ્છશાસ્ર”નો ઉલ્લેખ બંગાળમાં ઈ.સ. ૧૨૦૩માં મુસ્લિમ શાસન સ્થપાયા પછીનો સમય દર્શાવે છે; બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં “સ્વકીયા રાધાવાદ” અને “પરકીયા રાધાવાદ” (જે ચંડીદાસે ઈ.સ. ૧૩૮૫માં પ્રવર્તવિલો)નો સમન્વય સાધે છે, બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણમાં વલ્લભાચાર્ય (૧૪૭૮) તથા ચૈતન્ય (૧૪૮૫)ના દર્શનની અસર તો છે જ, પરંતુ એમાં કૃષ્ણથી ચડિયાતો રાધાનો મહિમા દર્શાવાયો છે તે હિતહરિવંશ (૧૪૮૪)ના રાધાવલ્લભ સંપ્રદાયની સ્પષ્ટ અસર સૂચવે છે ને બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણની કોઈ હસ્તપ્રતો ઈ.સ. ૧૬૮૨ પહેલાંની મળી નથી એવાં અનેક કારણોના આધારે બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણના રચનાકાલને ક્રમશઃ ૧૩મી, ૧૪મી, ૧૫મી ને ૧૬મી સદી જેટલો મોડો મૂકવામાં આવ્યો છે.^{૧૪} ડો. અનંતરાય રાવલ એને ઈ.સ. ૧૪૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધીમાં મૂકવાનું વલણ ધરાવે છે,^{૧૫} અલબત્ત બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણની સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર ન કરાય ત્યાં સુધી એમાંના પ્રક્ષિપ્ત અંશો તારવવા મુશ્કેલ છે, ને જ્યાં સુધી પ્રક્ષિપ્ત અંશો તારવી ન શકાય ત્યાં સુધી વર્તમાન આવૃત્તિમાંના બધા આંતરિક મુદ્દાઓને તે પુરાણના સમયાંકન માટે નિર્ણાયક માનવા સલામત ન ગણાય.

સંદર્ભ

૧. અનયાડરાધિતો નૂનં ભગવાન્ હરિરિશ્વરઃ । (ભાગવતપુરાણ, સ્કંધ ૧૦, અ. ૩૦, શ્લો. ૨૮)
કેટલાક આ પંક્તિમાં રાધાનો ગર્ભિત નિર્દેશ હોવાનું ઘટાવે છે.
૨. વિગતો માટે જુઓ, ડો. દેવાશ્રમી, ઉમા ઈ., ‘પુરાણ સાહિત્યમાં નિરૂપિત રાધાનું ચરિત અને માહાત્મ્ય : વિવેચનાત્મક અધ્યયન’, પૃ. ૨૬-૩૦.
૩. અધ્યાય ૫ :
આવિર્ભૂવ કન્યૈકા કૃષ્ણસ્ય વામપાર્શ્વતઃ ।
ધાવિત્વા પુષ્પમાનીય દદાવર્ચ્ય પ્રભોઃ પદે ॥ ૨૫

રાસે સંભૂય ગોલોકે સા દધાવ હરે પુરઃ ।

તેન રાધા સમાચ્ચાતા પુરાવિદ્વિજોત્તમઃ ॥૨૬

૪. યોગેનાઽઽત્મા સૃષ્ટિવિધૌ દ્વિધારૂપો બભૂવ સઃ ।

પુમાંશ્ચ દક્ષિણાર્ધાઙ્ગો વામાઙ્ગપ્રકૃતિઃ સ્મૃતઃ ॥ (અધ્યાય ૧, શ્લોક ૯)

અથ કાલાન્તરે સા ચ દ્વિધારૂપા બભૂવ હ ।

વામાર્ધાઙ્ગા ચ કમલા દક્ષિણાર્ધા ચ રાધિકા ॥ (અધ્યાય ૨, શ્લોક ૫૬)

૫. વરં તસ્યૈ દદૌ સારં સર્વેષામપિ દુર્લભમ્ ।

મમ વક્ષઃસ્થલે તિષ્ઠ મયિ તે ભક્તિરસ્તિવતિ ॥ (અધ્યાય ૭, શ્લોક ૧૦૩)

સૌભાગ્યેન ચ માનેન પ્રેમ્ણા વૈ ગૌરવેણ ચ ।

ત્વં મે શ્રેષ્ઠા પરં પ્રેમ્ણા જ્યેષ્ઠા ત્વં સર્વયોષિતામ્ । (અધ્યાય ૭, શ્લોક ૧૦૪)

વરિષ્ઠા ચ ગરિષ્ઠા સંસ્તુતા પૂજિતા મયા ।

સતતં તવ સાધ્યોઽહં રાધ્યશ્ચ પ્રાણવલ્લભે ॥ (અધ્યાય ૭, શ્લોક ૧૦૫)

કૃષ્ણવામાંશસંભૂતા કૃષ્ણપ્રાણાધિદેવતા ।

કૃષ્ણપ્રાણાધિકા પ્રેમ્ણા રાધિકા કૃષ્ણસેવયા ॥ (અધ્યાય ૭, શ્લોક ૧૧)

સર્વાધિકં ચ રૂપં ચ સૌભાગ્યં માનગૌરવમ્ ।

કૃષ્ણવક્ષઃસ્થલસ્થાનં પત્નીત્વં પ્રાપ સેવયા ॥ (અધ્યાય ૭, શ્લોક ૧૦૦)

પદ્માંશભૂતા પદ્માયાં સા રાધાયાં ચ સુવ્રતે ॥ (અધ્યાય ૩૪, શ્લોક ૬૩)

ગોપ્યશ્ચાપિ ચ તસ્યાં ચ સર્વા વૈ દેવયોષિતઃ ।

કૃષ્ણપ્રાણાધિદૈવી સા તસ્ય પ્રાણેષુ સા સ્થિતા ॥ (અધ્યાય ૩૪, શ્લોક ૬૪)

૬. અધ્યાય ૫૫, શ્લોક ૭૨-૧૦૧

આ સ્તોત્રમાં કૃષ્ણે રાધાની સ્તુતિ કરી છે. સ્તોત્રના અંતે એનું વિવિધ માહાત્મ્ય આપેલું છે, કાર્તિકી પૂર્ણિમાએ આ સ્તોત્રનો પાઠ સવિશેષ મહિમા ધરાવે છે.

૭. રાધાનું આ કવચ “જગન્મંગલ” નામે પ્રસિદ્ધ છે. તેના ઋષિ પ્રજાપતિ છે, તેનો છંદ ગાયત્રી છે, તેના દેવતા રાસેશ્વરી રાધા છે. આ કવચ કોઈ કુપાત્રને આપવું નહિ.

“આ કવચ પહેલાં કૃષ્ણે, પછી શિવે, બ્રહ્માએ અને વિષ્ણુએ ધારણ કરેલું.” પછી જુદા જુદા મંત્ર જુદાં જુદાં અંગોનું રક્ષણ કરે તેમ જણાવ્યું છે.

૮. રાધાનો એક મંત્ર ષોડશક્ષર છે. (અ. ૧૫, શ્લોક ૪૩)

રાધાનો ષડક્ષર મંત્ર બે પ્રકારનો છે : એક છે ઐં રાધાયૈ સ્વાહા અને બીજો છે ઐં નમો રાધાયૈ. પહેલો આહુતિવાચક છે, જ્યારે બીજો નમસ્કારવાચક છે. (અ. ૫૫, શ્લોક ૬)

૯. રાસે સંભૂય સહસા સસ્મિતા ધાવિત્વા પુરા ॥ ૨૨

સદ્ધિઃ ચ્ચાતા તેન રાધા મૂલપ્રકૃતિરીશ્વરી । ૨૩

૧૦. રૂપેણૈવ ગુણેનૈવ વેષેણ યૌવનેન ચ ।

સૌભાગ્યેનૈવ વયસા સદૃશીનાં ચ તત્ર વૈ ॥ (અધ્યાય ૪, શ્લોક ૧૮૩)

રાધાને ૩૩ સખીઓ છે. તેઓનાં નામ છે — ૧. સુશીલા, ૨. શશિકલા, ૩. યમુના, ૪. માધવી, ૫. રતિ, ૬. કદમ્બમાલા, ૭. કુન્તી, ૮. જાહનવી, ૯. સ્વયંપ્રભા, ૧૦. ચંદ્રમુખી, ૧૧. સાવિત્રી, ૧૨. ગાયત્રી, ૧૩. સુમુખી, ૧૪. સુખા, ૧૫. પદ્મમાલયા, ૧૬. પારિજાતા, ૧૭. ગૌરી, ૧૮. સર્વમંગલા, ૧૯. કાલિકા, ૨૦. કમલા, ૨૧. દુર્ગા, ૨૨. ભારતી, ૨૩. સરસ્વતી, ૨૪. ગંગા, ૨૫. અંબિકા, ૨૬. મધુમતી, ૨૭. ચંપા, ૨૮. અપર્ણા, ૨૯. સુંદરી, ૩૦.

- કૃષ્ણપ્રિયા, ૩૧. સતી, ૩૨. નંદિની અને ૩૩. નંદના. (અ. ૨૮)
૧૧. અ. ૧૫માં બ્રહ્માએ વૃંદાવનમાં કરેલી સ્તુતિ આપી છે. (શ્લો. ૮૫-૧૧૪)
૧૨. સામવેદમાં રાધાનાં એક હજાર નામ જણાવ્યાં છે.
પરંતુ તેમનાં ૧૬ નામ સુપ્રસિદ્ધ છે : ૧. રાધા, ૨. રાસેશ્વરી, ૩. રાસવાસિની, ૪. રસિકેશ્વરી, ૫. કૃષ્ણપ્રાણાધિકા, ૬. કૃષ્ણપ્રિયા, ૭. કૃષ્ણરૂપિણી, ૮. કૃષ્ણવામાંગસંભૂતા, ૯. પરમાનંદરૂપિણી, ૧૦. કૃષ્ણા, ૧૧. વૃંદાવની, ૧૨. વૃંદા, ૧૩. વૃંદાવન-વિનોદિની, ૧૪. ચંદ્રાવતી, ૧૫. ચંદ્રકાન્તા અને ૧૬. શતચંદ્રનિભાનના. (અ. ૧૭, શ્લો. ૨૨૦-૨૩૯) રાધાષોડશનામસ્તોત્ર માં આ ૧૬ નામો આવે છે.
૧૩. આ સ્તોત્ર રાધાનાં ૧૬ નામ આપી તેના અર્થ દર્શાવે છે (શ્લો. ૨૨૦-૨૩૯). સ્તોત્રના અંતે એનું માહાત્મ્ય આપ્યું છે (શ્લો. ૨૪૧-૨૪૯).
૧૪. શંકરે અસિત મુનિને રાધાનો ષોડશાક્ષર મંત્ર, રાધાનું સ્તોત્ર અને “સંસાર વિજય” નામે કવચ આપ્યું. (શ્લો. ૫૫-૬૦).
૧૫. ઓમ નમો રાધાયૈ । (અ. ૮૩, શ્લો. ૫૦)
૧૬. અ. ૮૨માં ઉદ્ભવે વૃંદાવનમાં કરેલ રાધાનું સ્તોત્ર આપ્યું છે, ને અંતે એનું વિપુલ માહાત્મ્ય દર્શાવ્યું છે. (શ્લો. ૬૪-૮૪). રાધાનાં ચારેય સ્તોત્રોમાં આ સ્તોત્ર સહુથી વિસ્તૃત અને સહુથી ભાવવાહી છે.
૧૭. બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણ, ભાગ ૧-૨, સંપા. મરાઠે, વાસુદેવશાસ્ત્રી, આનન્દાશ્રમ આવૃત્તિ, પૂના, ૧૯૩૫
૧૮. Gupta, A. S., ‘The Apocryphal character of the Extant Brahmvaivarta Purāṇa, *Purāṇa*, Vol. III, No. I, pp. 99 ff.; Rawal A. J., *Indian Society, Religion and Mythology*, pp. 5f.
૧૯. મીતલ પ્રભુદયાલ, ‘વ્રજ કે ધર્મસંપ્રદાયોં કા ઇતિહાસ’, પૃ. ૧૬૯
૨૦. Rawal A.J., *Indian Society, Religion and Mythology*, pp. 5f.
૨૧. *Ibid.*, pp. 5ff.
૨૨. *Ibid.*, pp. 9f.

મલાતજના નારણદેવ : નારાયણ કે ત્રિવિક્રમ ?

પ્રા. ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી*

મલાતજ ગામ અગાઉ વડોદરા પ્રાંતના પેટલાદ તાલુકામાં ગણાતું, હાલ એ આણંદ જિલ્લાના સોજિત્રા તાલુકામાં ગણાય છે.

હાલનું મલાતજ ત્રીજી વાર વસેલું પ્રાચીન ગામ છે. ત્રીજી વારનું મલાતજ વેજા પટેલ નામે લેઉવા પાટીદારે વસાવેલું છે. વેજા પટેલના સાથીદાર દેવદત્ત ત્રિવેદી સાઠોદરા નાગર હતા. એમના પુત્ર જયદેવ. એમણે મલાતજના ઉત્તર ભાગમાં નારણદેવનું મંદિર બંધાવેલું. જયદેવના પુત્રનું નામ પણ 'નારણ' (અર્થાત્ નારાયણ) હતું.

આ મંદિરમાં ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની પ્રાચીન પ્રતિમા આવેલી છે, તે નારણદેવ તરીકે ઓળખાય છે.

નારણ એટલે નારાયણ. ભગવાન વિષ્ણુનાં અનેક સ્વરૂપ છે ને એમના અનેક અવતાર થયા છે. ચતુર્ભુજ વિષ્ણુ ભગવાન પોતાના ચાર હાથમાં શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ધારણ કરે છે. આ ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની અનેક પ્રતિમાઓ ભારતમાં અને ગુજરાતમાં પ્રચલિત છે.

ચતુર્ભુજ વિષ્ણુ પોતાની ચાર ભુજાઓમાં શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મ ધારણ કરે છે, પરંતુ એ કયા હસ્તમાં એમાંનું શું ધારણ કરે છે એના વિવિધ ૨૪ પ્રકાર પડે છે ને એ દરેક પ્રકારના સ્વરૂપનું અલગ-અલગ નામ હોય છે. નારાયણ સ્વરૂપની ચતુર્ભુજ પ્રતિમામાં ઉપલા જમણા હાથમાં પદ્મ અને ઉપલા ડાબા હાથમાં ગદા હોવાં જોઈએ; એવી રીતે એના નીચલા જમણા હાથમાં શંખ અને નીચલા ડાબા હાથમાં ચક્ર હોવું ઘટે. પરંતુ મલાતજના નારાયણદેવની પ્રતિમામાં આ ક્રમ જળવાયો નથી. પ્રતિમાવિધાનના નિયમ અનુસાર નારાયણની પ્રતિમાના ઉપલા બે હાથમાં પદ્મ અને ગદા હોવાં જોઈએ, તેને બદલે અહીં ગદા અને ચક્ર ધારણ કરેલ છે. અને પ્રતિમાના નીચલા બે હાથમાં શંખ અને ચક્ર હોવાં જોઈએ એને બદલે અહીં પદ્મ અને શંખ ધારણ કરેલ છે. પ્રતિમા વિધાનની દૃષ્ટિએ આ પ્રતિમા ચતુર્ભુજ વિષ્ણુના નારાયણ સ્વરૂપની નહિ, પણ ત્રિવિક્રમ સ્વરૂપની ગણાય. આ પ્રતિમા-સ્વરૂપમાં આવો ભેદ શાથી થયો હશે એ એક પ્રશ્ન છે.

ચતુર્ભુજ વિષ્ણુનાં નારાયણ અને ત્રિવિક્રમ સ્વરૂપોની તુલના કરીએ, તો પ્રતિમાનાં ચાર ઉપકરણોના ક્રમમાં માત્ર એકેક સ્થાનનો જ નિયત ક્રમભેદ રહેલો છે. તો આ સેવ્ય પ્રતિમા ઘડાવનારે આપેલી વિગતોમાં પ્રતિમા ઘડનારના હાથે અજાણતાં આવી એકેક સ્થાનભેદની કસૂર થઈ હશે ?

પ્રતિમાનું ઈષ્ટ સ્વરૂપ 'નારાયણ'નું હતું; એને બદલે એક નાની સરખી ભૂલ થવાથી આ પ્રતિમામાં ત્રિવિક્રમ સ્વરૂપ ઘડાઈ ગયું લાગે છે.

પ્રતિમાવિધાનની શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ આ પ્રતિમા ભલે ત્રિવિક્રમ સ્વરૂપની ઘડાઈ ગઈ, સ્થાનિક લોકો તો એને નારાયણ સ્વરૂપની માનીને પૂજતા આવ્યા છે.

આ સેવ્ય ચતુર્ભુજ પ્રતિમામાં વિષ્ણુ ભગવાન ઊભેલા છે. એમની જમણી તથા ડાબી બાજુએ એકેક ઊભી શિલ્પપટ્ટી કંડારેલી છે. એમાં ભગવાન વિષ્ણુના દશાવતાર પૈકી પાંચ-પાંચ અવતરોની પ્રતિમા કંડારવામાં

* નિવૃત્ત નિયામક, ભો. જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ.

આવી છે. સેવ્ય પ્રતિમાની જમણી બાજુએ નીચેથી ઉપર જતાં મત્સ્ય, વરાહ, વામન, રામ અને બુદ્ધની પ્રતિમા નજરે પડે છે, જ્યારે ડાબી બાજુની શિલ્પપટ્ટીમાં નીચેથી ઉપર જતાં કૂર્મ, નૃસિંહ, પરશુરામ, બલરામ અને કલ્કિની પ્રતિમા જોવા મળે છે.

આ દશાવતાર-પ્રતિમાઓમાં એક નોંધપાત્ર વિશેષતા એ છે કે આ પ્રતિમાની ઊભી શિલ્પપટ્ટીઓમાં વામન તથા રામ તેમ જ પરશુરામ તથા બલરામ, અન્યત્ર ઊભેલા હોય છે તેને બદલે બેઠેલી અવસ્થામાં કંડારેલા છે. સમસ્ત ગુજરાતની આવી દશાવતાર-પ્રતિમાઓમાં મલાતજની આ પ્રતિમા નોંધપાત્ર વિગતભેદ ધરાવે છે.

આમ મલાતજ ગામના નારણદેવની પ્રાચીન પ્રતિમા એના ચતુર્ભુજ સ્વરૂપમાં તેમજ એની દશાવતાર-શિલ્પ પટ્ટીઓમાં વિલક્ષણ વિગતભેદ ધરાવે છે.

ગોદાવરીબેન શાહ મેડીકલ ચેકઅપ સેન્ટરના ઉદ્ઘાટક પ્રસંગે પ્રાસંગિક પ્રવચન કરતા ડૉ. ચીનુભાઈ નાયક ડાબેથી કમળાબેન સુતરિયા, સ્વ. આત્મારામભાઈ બી. સુતરિયા, ડૉ. સુમનભાઈ એમ. શાહ તથા ડૉ. કે. કા. શાસ્ત્રી

પાટણનો કાષ્ઠકલા વૈભવ

પ્રા. મુકુન્દભાઈ પી. બ્રહ્મક્ષત્રિય*

ભારતભરમાં ગુજરાતી કાષ્ઠકલાકૃતિઓ જાણીતી છે અને ગુજરાતમાં પાટણની કાષ્ઠકલાનો વૈભવ ખૂબ જ પ્રાચીન અને પ્રભાવશાળી રહ્યો છે.

પાટણનાં સેંકડો પ્રાચીન મકાનો, હવેલીઓ, મંદિરો, જૈન દેરાસરો અને ગૃહ જિનાલયોમાં કાષ્ઠનું ઉત્તમ કોતરકામ દર્શાવતી કલાકૃતિઓ આજે પણ દર્શનીય છે.

કાષ્ઠકલા વિકસાવવામાં જૈન શ્રેષ્ઠીઓએ ખૂબ જ નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે. પાટણમાં અસલ સંગેમરમર-આરસની કલાકૃતિઓની હરોળમાં મૂકી શકાય એવા અલભ્ય અને અમૂલ્ય બે કાષ્ઠના પટ્ટોનો પરિચય આપવાનો આ નાનકડા લેખમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. આ લેખ વાંચી વાચક આ બે કાષ્ઠના પટ્ટોનાં દર્શન કરવા લલચાવશે એવો મને વિશ્વાસ છે.

જૈન દેરાસરમાં જળવાયેલા આ અદ્વિતીય બે કાષ્ઠપટ્ટો ‘જોવાલાયક’ નહિ પણ ‘દર્શન કરવા લાયક’ છે.

જૈન દેરાસરોમાં પાલીતાણાના શત્રુંજય, ગિરનાર અને સમેતશિખર વગેરે પવિત્ર તીર્થોના પટ્ટો મૂકવાની પરંપરા અતિ પ્રાચીનકાળથી ઊતરી આવી છે અને તે પરંપરા મુજબ આજે પણ પાટણનાં જૈન દેરાસરોમાં આવા નાના-મોટા ભવ્ય, અદ્વિતીય અને શિલ્પથી ભરપૂર પટ્ટોની કલાકૃતિઓ રજૂ કરતા પટ્ટો જોવા મળે છે. જે લોકો પર્વતો ઉપરના દૂર દૂર યાત્રાનાં સ્થળોએ યાત્રાએ જઈ ન શકે એવા લોકો આ પટ્ટોનાં દર્શન કરી તીર્થયાત્રાનું ફળ મેળવી શકે એવી ઉમદા ભાવના આ દર્શનીય પટ્ટો મૂકવા પાછળ રહી છે. તીર્થ પટ્ટો કાપડના, આરસના અને કાષ્ઠના (લાકડાના) બનાવી દેરાસરોમાં વિધિસર સ્થાપિત કરવામાં આવે છે. દરરોજ જિનાલયમાં સેવા, પૂજા કે દર્શન કરવા આવતા ભાવિકો પણ રોજેરોજ શત્રુંજય, ગિરનાર અને સમેતશિખરજી જેવાં મહાન તીર્થોની યાત્રા કર્યાનો સંતોષ મેળવે છે.

પાટણના જાણીતા કનાશાના પાડામાં ભગવાન શાન્તિનાથજીનું નાનું દેરાસર આંબલીવાળી શેરીમાં આવેલું છે. આ દેરાસરને અડીને ભગવાન શીતલનાથજીનું દેરાસર બાજુમાં આવેલું છે. કનાશાના પાડાની આંબલીવાળી શેરીમાં શ્રી શીતલનાથજીના જિનાલયમાં જે કાષ્ઠપટ્ટ છે તે લગભગ સાત ફૂટ ઊંચો અને સાડા ત્રણ ફૂટ પહોળો છે.

કાષ્ઠનો આ પટ્ટ બે ભાગમાં વહેંચાયેલો છે. ૧. ઉપરના ભાગમાં વર્તમાન યુગના વીસ તીર્થંકર ભગવાનોની નિર્વાણભૂમિ ગણાય છે અને એ પવિત્ર તીર્થ સમેતશિખરનો આબેહૂબ તાદશ ચિતાર રજૂ કર્યો છે. સમેતશિખર કંડારેલ આ ઉપરના વિભાગમાં કલાકારે વીસ તીર્થંકરો નિર્વાણ પામ્યા હોવાથી તે પર્વતની વીસ ટેકરીઓ- ટૂંકો ઉપર વીસ દેવકુલિકાઓ રજૂ કરી છે. આ દરેક મંદિરમાં જે તે તીર્થંકર ભગવાનની પ્રતિમા સ્થાપિત કરી છે અને તેની આજુબાજુ કાયોત્સર્ગ મુદ્રામાં મૂર્તિઓ પણ વ્યક્ત કરી છે. પટ્ટની વચ્ચે મધ્યભાગમાં ભગવાન પાર્શ્વનાથનું ત્રણ શિખરોવાળું મોટું મંદિર બનાવી તેમાં પ્રતિમાજીઓ મૂકેલી છે. તેમની આજુબાજુ ચામરધારી ઈન્દ્રો દશ્યમાન છે. તેના આગળના ભાગમાં સુંદર જલમંદિરનું દશ્ય કાષ્ઠમાં કોતરેલું છે જે આબેહૂબ છે. સમેતશિખરના પર્વતનું હૃદયંગમ ચિત્ર કાષ્ઠમાં ઉપસાવતાં તેમાં પાણીનાં સરોવરો, કુંડો, વૃક્ષો, વનરાજી,

* પૂર્વ ડીન, લો ફેકલ્ટી, હેમચંદ્રાચાર્ય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી, પાટણ.

વાવો, ખળખળ વહેતી નદીઓ, તેમાંના જળચર જીવો તરતાં હોય એવાં સુંદર દેખાય છે.

વળી કાષ્ઠના પટ્ટમાં આકરી તપશ્ચર્યા કરતા તપસ્વી મુનિઓ, સંતો, ઋષિઓ પણ બેઠેલા દર્શાવ્યા છે. સમેતશિખરજીને જીવંત બનાવવા આ પવિત્ર તીર્થની યાત્રા કરવા આવતા-જતા, પહાડ ચડતા-ઉતરતા અસંખ્ય યાત્રાળુઓનાં ટોળાં સુંદર રીતે પટ્ટના કલાકારે આમાં ઉતાર્યા છે. કાષ્ઠના ઝીણા બારીક કોતરકામમાં બતાવેલા અમુક પ્રસંગો, ઘટનાઓ, જંગલનાં દશ્યો, તીર્થદર્શનો વગેરે દશ્યોથી આખો પટ્ટ જીવંત લાગે છે. ગુજરાતનાં કાષ્ઠશિલ્પોમાં આ કાષ્ઠપટ્ટ અલભ્ય, અમૂલ્ય અને વિરલ કહી શકાય.

૨. કાષ્ઠપટ્ટનો નીચેનો બીજો ભાગ : અગાઉ જણાવ્યું કે આ કાષ્ઠપટ્ટ ઉપર નીચે એમ એક પટ્ટ બે ભાગમાં વહેંચાયેલો છે. આ પટ્ટના નીચેના બીજા ભાગમાં પવિત્ર અષ્ટાપદજી પર્વતનું સુંદર બેનમૂન દશ્ય કલાકારે ચરિતાર્થ કર્યું છે. આમાં ફરતી ચોવીસ તીર્થંકર ભગવાનોની દેવકુલિકાઓ નાની શિખરબંધ દેરીઓ રજૂ કરેલી છે.

નાનકડા આ ભાગમાં વચ્ચે એક દેવકુલિકામાં પ્રથમ તીર્થંકર ભગવાન ઋષભદેવની 'નિર્વાણભૂમિ' તરીકે તેમનો સ્તૂપ વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે. આજ મંદિરના ઉપરના ભાગે બન્ને બાજુ ચામરધારી ઇન્દ્રો દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

એક આશ્ચર્યજનક દશ્ય મારી નજરે પડ્યું. સ્તૂપની આજુબાજુ ચામરધારી ઇન્દ્રો, નીચે મંદિર પાસે લંકાનો દશમુખોવાળો રાજા હાથમાં કોઈ તારવાળું વાજિંત લઈ વગાડી રહ્યો છે. બીજી બાજુ રાવણની પત્ની સતી મંદોદરી પણ એ જ રીતે કીર્તન કરતાં જણાય છે.

ગૌતમ સ્વામી યાત્રા કરતા હોય, એવો ભાવ પ્રકાશમાં વ્યક્ત થાય છે. મુનિઓમાં ૧. જંઘારચરણ અને ૨. વિદ્યાચરણ અહીં યાત્રા કરવા આવ્યા હતા તેનું સ્મરણ પટ્ટમાંથી થાય છે.

જ્યારે સૌથી ઉપર વીસ વિહરમાન જિન તીર્થંકર ભગવાનોની કુલ વીસ કુલિકાઓ તેમજ બીજાં કેટલાંક મંદિરો પણ વ્યક્ત કર્યા છે.

આ પટ્ટમાં પણ દાઢી જટાવાળા સાધુઓ, મુનિઓ વગેરે ધ્યાન, તપ અને જાપ કરતા પણ પટ્ટમાં બતાવ્યા છે.

ઉપસંહાર :

આ આખોય કાષ્ઠપટ્ટ સપ્રમાણ અને આવતા-જતા યાત્રિકો રાત્રી રોકાણ કરતા, આરામ કરતા આડા પડેલા સૂતા નજરે પડે છે. નદીમાં મગર, માછલાં જેવાં અનેક જળચર પ્રાણીઓ દેખાય છે.

જંગલની વનરાજી, વાવ, ફૂવા, નદીઓ, યાત્રિકો, જિનાલયો, સ્થળચર-જળચર પ્રાણીઓ, જૈન સાધુ ભગવંતો, તપસ્વીઓ, પશુ, પંખી, પહાડો, પ્રકાશ, અંધકાર, દિફ્પાલો, ઇન્દ્રો, રાવણ, મંદોદરી, તીર્થંકર ભગવાનો એમ આખું વિશ્વ આ કાષ્ઠપટ્ટમાં વ્યક્ત કરવામાં આવ્યું છે. સાચે જ આ કાષ્ઠપટ્ટ ગુજરાતમાં એક વિરલ કાષ્ઠ કલાકૃતિ તરીકે ગણનાપાત્ર છે.

સં. ૧૯૧૪ (ઈ.સ. ૧૮૫૮)માં ઉમરેઠના મકાનનું થયેલું ગીરોખત

રસીલા કડીઆ*

પ્રસ્તુત દસ્તાવેજ મને જાણીતા દસ્તાવેજ અને પ્રાચીન ચીજવસ્તુના સંગ્રાહક ભાઈ શ્રી ભાસ્કર દવેના અંગત સંગ્રહમાંથી પ્રાપ્ત થયો છે. તેઓએ મને આ દસ્તાવેજ વાંચવા આપ્યો તે બદલ તેમનો હું આભાર માનું છું. પ્રસ્તુત મકાન શ્રી ભાસ્કરભાઈના મિત્રનું વારસામાં મળેલું મકાન છે. આ મકાનનો અમુક ભાગ વરસાદમાં પડી ગયેલો ત્યારે(જૂન, ઈ.સ. ૨૦૦૭)માં શ્રી દવે પોતાના મિત્ર સાથે આ મકાન જોવા ગયેલા હતા.

દસ્તાવેજની છેક ઉપર ‘...૮... સને ૧૮૫૭ના : ૨૫૦૫૬’ એવું લખાણ જોવા મળે છે જે એની નોંધણી સૂચક સમય હોઈ શકે. તેની નીચે વોટરમાર્ક છે. આ જ રીતે ગીરે આપેલું મકાન પાછું લેવાયું છે તેના લખાણની નીચે પણ વોટરમાર્ક છે. અને ત્રીજો વોટર માર્ક બીજા પાનાની છેક નીચે જ્યાં પાનું ઉલટાવીને લખેલ કારકુન પાનાચંદની સહી છે તેની નીચે છે. આ વોટર માર્કસમાં જે શબ્દો વંચાયા છે તે પ્રથમમાં આઠ આળે અને બીજામાં ‘૧૮૫૭’ વંચાય છે.

પ્રસ્તુત દસ્તાવેજ કમ્પ્યુટર સ્કેનિંગ પરની ઝેરોક્ષ હોવાથી, તેનું માપ કે આ ખત કાપડ કે કાગળ પર છે તેની ખબર નથી. વોટરમાર્ક તથા રજિસ્ટ્રેશન નંબર હોવાથી તે કાગળ પર હશે એવું અનુમાન થાય છે. પ્રસ્તુત દસ્તાવેજ સં. ૧૯૧૪ (ઈ.સ. ૧૮૫૮)માં ઉમરેઠ ગામે બીજા જેઠની સુદ દશમે થયેલો છે. દસ્તાવેજનું મૂળ લખાણ કુલ ૨૮ લીટીઓનું છે. લિપિ શિરોરેખાવાળી ગુજરાતી છે. ‘અ’ હજુ ત્રિપાંખિયો છે પણ આજના ‘અ’ તરફ જતો જણાયો છે. અનુનાસિકનો આગલો વર્ણ અનુસ્વાર લે છે. ભાષા ગુજરાતી છે. ગુજરાતી વર્ણ ‘ળ’ પણ જોવા મળે છે. ‘જ’ને ઈકાર જોડીને પછી માત્રા જોડી છે. દા.ત. ‘જા’ ભાષા પણ લગભગ આજની ગુજરાતી છે. વર્તમાનકાળ સૂચક ‘છે’ અહીં છે, ‘છઉ’ કે ‘છ’ નથી. કવિ નર્મદના લખાણમાં આપણને ‘છઉ’ જોવા મળે છે.

પંક્તિ ૧ થી ૫ માં દસ્તાવેજનો સમય, સ્થળ તથા ગીરે મૂકનાર તથા લેનારનાં નામો છે. આ વિગતો પ્રમાણે ઉમરેઠ નિવાસી શુક્લ જોઈતારામ મૂલશંકરની ભાર્યા શિવબાઈને એકગાંમ નિવાસી ડણાક હરિભાઈ કાશીરામના હસ્તાક્ષર આપ્યા છે. ભટ્ટ રેવાદાસ છાઈના મહોલ્લામાંનું પોતાની ખડકીમાં આવેલું બાપીકુંડું અર્થાત્ વારસામાં મળેલું ઘર હતું તેનો એક ઓરડો ગીરે આપવામાં આવ્યો છે.

પંક્તિ ૬ થી ૧૧માં તે ઘર તથા ઓરડા વિશેની જાણકારી આપવામાં આવી છે. ઓરડાને પૂર્વ દિશા એ બારણું છે. તેની આગળ ઓરડાની હદ પ્રમાણેની પરસાળ છે તથા એ ઘરની ઉત્તરે કરો તથા ગજાર છે તેનું બારણું આ જ પરસાળમાં દક્ષિણે પડે છે. પરસાળની પાસેનો ચોક ઓરડાની હદ પ્રમાણે આપવાની વાત છે. આ હદ લક્ષ્મીચંદ કાસીરામના ઘરના કરા સુધી પહોંચે છે. ચોક આગળ ઉત્તર દિશાએ પડતી ખડકી છે તેમાં થઈને આ ઘરમાં આવવા-જવાનો રસ્તો છે. આ પ્રમાણે આ ઘર તેના કરા ગજાર સુધીનું ઉપરથી નીચે પર્યંતનું ગીરે આપવામાં આવેલ છે.

પંક્તિ ૧૨ થી ૧૮ માં તેના ખૂટ તથા પાણીના આવન-જાવનનો માર્ગ દર્શાવ્યો છે. પશ્ચિમે આ

* નિવૃત્ત શિક્ષિકા, મોહિનાબા કન્યા વિદ્યાલય, અમદાવાદ.

ઘરની પછીત છે. તેના નેવાં મોતીયુમાં થઈને રસ્તામાં પડે છે તથા દક્ષિણે આ ઘરનો કરો છે ત્યાંનો બીજો ઓરડો સહિયારો છે. ને પરસાલમાં તથા ચોકમાં કરો નથી. ઉત્તરે આ ઘરનો કરો તથા ગજારનો કરો સળંગ છે તે ઉપર બારી છે, તે રાજમાર્ગે પડે છે. કરા અને ગજારમાં ખાળ છે. તેનું પાણી રાજમાર્ગમાં જાય છે તેમ જશે. પૂર્વે પરસાળનું બારણું છે, તે આગળ ચોક ચાલુ છે તે કાશીરામના કરા સુધીનો છે. એ ઘરનું પાણી ખડકીમાં ખાળ છે ત્યાં થઈને ઉત્તરે રાજમાર્ગે જાય છે તેમ જશે. આમ આ ચાર ખૂંટ વચ્ચેનું ઘર ગીરે આપવામાં આવે છે.

પંક્તિ ૧૮ થી ૨૮ માં તેની કિંમત તથા ગીરો સાથેની શરતોની વિગતો છે. ગીરોકિંમત ૧૭૫ રૂ. છે. જે આપવામાં આવે પણ તેનું વ્યાજ કે ભાડું આપવાનું નથી. આઠ વર્ષની મુદત સાથે આ ઘર આપ્યું છે. ત્યારબાદ ૧૭૫ રૂ. આખડે અને સમું કરાવવાનું થયું તો આપનાર કરાવી આપે અથવા તેનો ખર્ચ ત્રાહિતે લખેલ નામા પ્રમાણે ઘર છૂટે ત્યારે આપવામાં આવે. ઘરના સાંઠી, નળિયાં ઘરઘણી આપે અને વસે તે સંચારકામનો ખર્ચ ભોગવે. રાજક-દૈવક આપત્તિ આવે તો ભોંયતળિયું રૂપિયા ભોગવે. આ દરમિયાન કોઈ આ ઘર બાબતે હરકત કરે તો આપનાર તથા તેના પરિવારના સભ્યો જવાબ આપવા બંધાયેલા છે. આ ગીરોખત બન્ને પક્ષોએ સાથે બેસી ખરું-ખોટું નક્કી કરી, રાજીખુશીથી, વિચારપૂર્વક કરેલ છે.

ત્યારબાદ પાછલે પાને ‘મતુ’માં ડણાક હરીભાઈ દેવશંકરની સહી છે. સામે સાક્ષીઓની સહી છે.

ત્યારબાદ, આ ખતપત્રના વચલા ભાગમાં ગિરો રકમ પાછી આપીને ઘર પાછું મેળવ્યાની વિગતો છે. હરિભાઈ વતી તેમના દીકરા કૃપાશંકરે ૧૭૫ રૂ. આપ્યા છે. રકમ પરત લેનાર દેવે કાલીદાસ હરીભાઈએ તે લીધા છે. આ રકમ પરીખ પ્રેમાનંદ નસઈદાસ (નરસિંહદાસ ?)ની દુકાનેથી લવાઈ છે. આ રકમ આમ ૮ વર્ષ બાદ સં. ૧૮૨૩માં ચૂકતે થઈ છે. અંતે લેનાર કાલીદાસની સહી છે. એના સાક્ષી તરીકે બન્ને પક્ષની વ્યક્તિઓ - શુક્લ ભાઈશંકર તથા ડણાક હરીભાઈ - ની સહી છે.

ત્યારબાદ છેક નીચે વોટરમાર્ક સાથે કચેરીમાં થયેલ નોંધણી તથા કલાર્કની સહી છે.

આમ, પ્રસ્તુત દસ્તાવેજ એ રીતે અગત્યનો છે કે તેમાં મકાનનો ઓરડો ગીરે અપાયો તેમજ આઠ વર્ષની અવધિ બાદ, રૂ. ૧૭૫ અપાતાં ગીરો છોડાવેલ તે બન્નેની નોંધણી થયેલ છે. આજે પણ ઉમરેઠમાં આ ઘર મોજૂદ છે. ઈ.સ. ૨૦૦૭માં આ ઘરનો થોડોક ભાગ પડી ગયેલો. આ રીતે અદ્ય પર્યંત અસ્તિત્વ ધરાવનાર, અને એને જોઈ શકાય તેવા મકાનનો આ દસ્તાવેજ ભલે રાજકીય બાબતોના ઉલ્લેખ વિનાનો હોય છતાં, તત્કાલીન સમયની અર્થવ્યવસ્થા, સ્થાનિક વિગતો તથા નામ, અટક વગેરે માહિતી આપતો હોઈને, મૂલ્યવાન છે.

સં. ૧૮૧૪નું ઉમરેઠના મકાનનું ગીરોખત

મૂળ પાઠ

- ૧ સવંત (સંવત) ૧૯૧૪ ઓગણીસે ચડદના વરસે (ષે) બીજા જેઠ સુદી ૧૦ દને આદે—
- ૨ હંગ ઉમરેઠ વાસતેવંં બાર્ડા: સીવબાર્ડ શુક્લા: જોડતારામ મુલે(લ)શક(શંક)ર—
- ૩ ની ભારજા પરસાત એકગાંમ વાસતેવંંમ ડણાકા(ક): હરીભાર્ડ દેવશંકર
- ૪ બીન કાશીરામ હસતાઅખરસંજ (હસ્તાક્ષરણ) દતાં જત ધ્ર(પ્ર)હીત ઘર: ૧ ભટા. રેવાંદાસ
- ૫ છાંડના મેલા મધેનું અમારી ખડકી મધેનું અમારુ બાપીતુ ત(તે)મધે ઓરડો: ૧
- ૬ પુરવ દવારો તે આગલ પરસાલ ઓરડાંની હદ પરમાંજે તા: (તથા) આ ઘરની ઓતરા—

- ૭ તી પાસે કરા દ્યો(ધો)જાર છે તેનુ બારણુ પરસાલ મધે દખણ દવારુ પડે છે તા: (તથા)
- ૮ પરસાલ આગલ ચોક ઓરડાની હદ પરમાણ દેવો(દવે) લખમીદત કાસીરામના ઘર-
- ૯ ના કરા સુધી ને એ ચોક આગલ ખડકી ઓતર દવારી છેતેમાં આ ઘરનો જવા -
- ૧૦ આવવાનો રસ્તો છે એ રીતે ઘર તા: (તથા) કરા દ્યો(ધો)જાર સુધી ભોમ તા(થી) ઉપરદલ સુધી તમો-
- ૧૧ ને દ્ય(ધ)રાણે આપું છે તેના ઘુંટની વીગત પછમની પાસાએ આ ઘરની પછીત છે
- ૧૨ તેનાં નેવાં મોતીએ થઈને રોજ મારગમાં પડ(ડે) છે તા: (તથા) દખણની પાસે આ ઘરનો
- ૧૩ કરો અમારો બીજો ઓરડો છે તેની સાથે સહીઆરો છે ને પરસાલમાં તા. (તથા) ચોક
- ૧૪ માં કરો નથી તા : (તથા) ઓતરની પાસાએ આ ઘરનો તા. (તથા) કરા દ્યો(ધો)જારનો કરો સ્વાંગ છે તે-
- ૧૫ ઉપર બારી છે તે રાજમારગમાં પડે છે તો (તા: તથા) કરા દ્યો(ધો)જારમાં ધાલ છે તેનું પાણી રાજમા-
- ૧૬ રગમાં જાઅ છે તમ જાઅ તા: (તથા) પુરવની પાસાએ આ ઘરની પરસાલનું બારણું -
- ૧૭ છે તે આગલ ચોક ચાલુ દવા(વે). લખમીદત કાસીરામના કરા સુધી છે એ ઘરના ચોકનું
- ૧૮ પાંણી ખડકીમાં ધાલ છે તાં થઈને ઓતરાતી પાસે રાજમારગમાં જાઅ છે તેમ
- ૧૯ જાઅ એ રીતે ઘુંટ ચાર વચેનું તમોને ઘરાંણે આપુ છે તે ઉપર રૂ. ૧૭૫ અંકે એ-
- ૨૦ કસો ને પંચોતેર પુરા રોકડા લઈને આપુ છે રૂપિઆનું વાજ નહી ઘરનું ભાડું નહી-
- ૨૧ આપે રૂપિઓ ઘર છુટે એ ઘરની બાંણી વરસ : ૮ અંકે આઠની કરી છે તાર પછી આપે
- ૨૨ રૂપિએ ઘર છુટે આ ઘર પડુ આખડુ બલાં કરાવું પડે તો અમે ધણી સમ (મુ) કરાવી આપીએ
- ૨૩ ને સમ(મુ) ના કરાવી આપીએ તો તમો કરાવો તેનું ધરચ થાએ તે પરમારા હાથે ના-
- ૨૪ મું લખાવો તે પરમાંણે ઘર મુકાવીએ તારે ધરચના રૂપિઆ સુધ્યાંત આપીએ
- ૨૫ તારે મુકાઓ ઘરના સાંઠી નલીઆં માલધણી આપે ને વસે તે સંચારે એ ઘરને-
- ૨૬ રાજક દડાક થાઅ તો ભોમ તલીડ રૂપિઆ ભોગવે આ ઘર ઉપર કોઈ હ-
- ૨૭ ળો હરકત કરે તોઅમો તા. (તથા) અમારા પુત્ર પરી(રિ)વાર સુધી જબાપ કરીએ આ ધત
- ૨૮ અમો રાજીઘુશીથી તા. (તથા) અકલહુસીઆરીથી પાસે બેસી લખી આપુ છે તે ધર છે કે ધર નથી

૧ અત્ર..... મતુ

૧ ડણાગ હરુભડ દેવસંકર મતુ

- - - - -

૧ અત્ર ..... સઘ

૧ દવો નારણાજી નારનેમા ધણી બેહજુર સઘ

૧ શ્રી હરીકૃષ્ણ ગાંગાઘટણ બહજુર સઘ

૧ પંડા. ઝમીઆશંકર કુબેરડ ધણી બેહજુર સારવ

૧ દવા મલકાચન ભાગશંકર ધણી બેહજુર સ...

૧ ભટ અમતીહ આછરમ ધણ બે

૧ ભા. રણછોડ કાશીરામ ધણીય બેહજુર સાઘ

૧ ભટા. સાહ જીવલ નરતમ ધણી બેહજુર સ-

૧ ડો: જોસી: સદાસીવ વિશ્વનાથ ધણી બેહજુર લઘુ છ.

- ૧ વસુલ આ યતના ૩. ૧૭૫) અંક ઁકસો ને પંચોતેર ઘરાણીઆ હકના ડળઅકા
- ૨ બાપુજી હરીભાઈની વતી ભટા. કીરપાશંકર હરીભાઈ ઁ આપીને પોતા છે.
- ૩ હા. દવે કાલીદાસ હરીભાઈઁ લીધો છે તે ભરી પુરીને પોતા છે ને ઘર તમોને
- ૪ આપુ છે ઁપરથી બધા રૂપૈઆ પરી. પ્રેમાનંદ નસડદાસની ઢુકાંનેથી લવાયા છે
- ૫ સન ૧૯૨૩ ના પોસ વદી ૫ દા. કીરપાશંકર વી કાઢીદાસ દવો. કાલીદાશ

હરીભડ સહી દ: પોતે

૧ સુકલા ભાડશંકર કુવરદત્ત ધણી બહજુર સઘ

૧ ઢળગ બાપુજી હરીભાઈ ધણી બને હજુર સ -

[થોડી જગા છોડેલી છે ઁને પાનું ળલદું કરતાં નીચેનું લખાણ મળે છે.]

25056 Lbecbebrecoo Local

- ૧ તા ૨૧ જુન ૨ (સન?) ૧૮૫૮ સવત ૧૯૧૪ના બીજા જેઠ સુદ ૧૦ વરસમો ઢળાક. હરીભાઈ
- ૨ દેવશંકર ૨ દ(દ)વસ માંજકુરના ઁાસકલસનો ઘરઘરણા હ: ના: ઢળાક બપુજી હરીભડ

ઁમરેઠના કરકુન પાનાઁંદ ગલલદાસ સહ

(અહીં વોટર માર્ક છે.)

શબ્દાર્થ

પંક્તિ નં.

૫	નામેલા	=	ના મહોલ્લાનું
૭	ઘોજાર	=	ગજાર, મુખ્ય ઁરડાની બાજુનો ખંડ
૧૨	મોતીઁ	=	મોતીયું = છાપરાનાં નેવાં તરફ સાકટાંના છેડાઁમોમાં ઘાલેલું પાટિયું
૧૪	સ્વાંગ	=	આખું / સળંગ
૨૧	બાંણી	=	ઠરાવેલી મુદત
૨૨	વલા	=	છાપરાના ઢેકારૂપ આડાં લાકડાં.
૨૬-૨૭	હઢો	=	હડસેલો મારવો (અહીં 'અન્ય કોઈ કબજો જમાવવા આવે')

ડિંગળ-કાવ્યભાષા

પ્રા. ભીમજી ખાયરિયા*

“નમો મંડળ પ્રથી મંડાળ બંધણ ઘણ બંધાણ;
મંજણ સપ્રાણ માણ, ખસાં અહનાણ;
દણિ મહણિ આણદાણ, રેહેમાણ રૂદ્રરાણ
વદે ચંદ્ર વહમાંણ, દીવાંણ દીવાંણ.”^૧

“શાથિયા ભાથિયા થકી દળ સાજિયા;
વાગિયાં ઘોર પંચશબદ વાજાં,
આજ તું હારા કિયા કણી દશ ઉપરાં,
તોર કટકા હુવા બિયા નાજા.”^૨

એક બાન પહુમી નરેશ કૈમાસહ મુકચો,
ઉર ઉપ્પર થરહયો બીર કખંતર ચુકચો.
બિયો બાન સંધાન હન્યો સોમેસરનંદન,
ગાઠૌ કરિ નિગ્રહ્યૌ ધનિજ ગડયૌ સભરિ ધન.”^૩

ચારણ પ્રજાસમૂહની ડિંગળ ભાષાને સમજીને પ્રશ્ન એ થાય છે કે શા માટે, કયા કારણે, ભાષામાં સાહિત્ય રચાયું હશે ? ભારતીય ઉપખંડ- સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યના ઇતિહાસમાં છેલ્લા એકાદ હજાર વર્ષથી તળભાષામાં કાવ્ય લખવાની પરંપરા જણાય છે. એ પહેલા તો સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાં જ સાહિત્ય લખાય એવી સમજણ હતી. આ સમજણના ભાગ રૂપે પ્રાકૃત અપભ્રંશમાંથી છૂટી પડેલી ૧. પૂર્વકાલીન અપભ્રંશ, ૨. ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશ. આ ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશનું વિકસિત રૂપ જૂની રાજસ્થાની અને તેમાંથી વ્રજભાષા, ડિંગળ, ખડી બોલી અને પંજાબીનો વિકાસ થયો, તેમાંની એક ભાષા એટલે ડિંગળ. વખત જતાં ડિંગળ, રાજસ્થાની, રાજસ્થાની રાજકવિઓ, ખાસ કરીને ચારણસમૂહની કાવ્યભાષા બની. ઓજસ અને વીર જેવા ગુણો ધરાવતી ડિંગળમાં સંયુક્ત વર્ણવાળા, નાદપ્રભાવપૂર્ણ શબ્દો બનાવવાની કવિઓમાં હોડ લાગવાથી તે પ્રજામાંથી છૂટતી ગઈ અને માત્ર ચારણોના કાવ્યસ્વરૂપની કાવ્યભાષા જ રહી. દ્વૈત અને સંયુક્ત વર્ણો, બિનજરૂરી અનુસ્વારો અને વર્ણના કૃત્રિમ ઉપયોગથી ડિંગળ ધીરે ધીરે કાવ્યતત્ત્વ ગુમાવી બેઠી. આમ છતાં વીર, શૃંગાર, કરુણાદિ રસને પ્રજાસમૂહમાં વહેડાવનાર આ ભાષાપ્રવાહ આપણું સાંસ્કૃતિક ગૌરવ તો ગણાય જ.

સંસ્કૃત ભાષાનાં વહેણ ઓસરતાં હતાં ત્યારે સાહિત્ય સ્વામીઓએ સાહિત્યની કૃતિઓ શુદ્ધ સંસ્કૃતમાં લખવાના કાર્યને મહત્ત્વ આપ્યું. પાણિનિએ સંસ્કૃત વ્યાકરણ રચીને સંસ્કૃતને લોકભાષા પ્રાકૃતમાં સરી જતી અટકાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. પરંતુ સાધારણ જનસમૂહે તો પોતાના વ્યવહાર તેમજ અભિવ્યક્તિ માટે પ્રાકૃત ભાષા જ અપનાવી લીધેલી. લોકસમૂહના ગાયક એવા ચારણ કવિઓ લોકભાષા-પ્રાકૃતના પક્ષમાં જોડાયા. એમણે પોતાની ઊર્મિઓ, વિચારો તેમજ આકાંક્ષાઓ પ્રાકૃત ભાષામાં રચના કરીને રજૂ કરી. આ ભાષા પછીથી ડિંગળ તરીકે ઓળખાઈ.

* અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ, શ્રી બોસમિયા કોલેજ, જેતપુર.

ડિંગળ ભાષા વિશે ઘણી ગેરસમજ પ્રવર્તતી જોવા મળે છે. ડિંગળમાં વ્યાકરણ, અલંકાર કે સપ્રમાણતા નથી; તે કાગળ પર કૃત્રિમ અને અર્થહીન છે, વગેરે શંકાઓ ડિંગળ વિશે ઊભી કરાય છે અને એ રીતની વાણી કે ભાષા હોઈ શકે ? એવા પ્રશ્નો પણ થાય છે.

ડિંગળને રાજસ્થાની સાથે વિશેષ ગોત્ર-સંબંધ રહ્યો છે, છતાં ચારણી સાહિત્ય એટલે ડિંગળ, અથવા તો ચારણી સાહિત્ય એટલે રાજસ્થાની સાહિત્ય એવા જે સમાનાર્થો રચવામાં આવે છે તે બરાબર નથી. ડિંગળી એ ચારણોની ખાસ પ્રકારની ભાષા બની રહી અને તેની અમુક પ્રકારની શૈલીછટાની પરંપરા બંધાઈ છે. ડો. ટેસિટોરીએ જેને જૂની પશ્ચિમી રાજસ્થાની ભાષા ગણાવી છે તે એક કાળે સમાન રીતે રાજસ્થાન તથા ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રમાં બોલાતી રહી. તેથી ડિંગળી રાજસ્થાની સાથે સંબંધ છે એવી માન્યતા બંધાઈ છે. પરંતુ એ હકીકત નોંધપાત્ર છે કે, જ્યારે રાજસ્થાન અને ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં સમાન રીતે ગુર્જર-મારુ ભાષા પ્રચલિત હતી. ત્યારે રાજસ્થાની અને ગુજરાતી એવી બે શાખાઓ હજુ અસ્તિત્વમાં નહોતી આવી, તે દરમિયાન જ ચારણી સાહિત્યનું બંધારણ ઘડાયું હતું.

આ ‘ડિંગળ’ ભાષા વિશે અનેક મતમતાંતરો પ્રચલિત થયેલા જોવા મળે છે. એક વર્ગની માન્યતા મુજબ ચારણની વાણીમાં અત્યુક્તિપૂર્ણ વર્ણનો અર્થાત્ ડિંગે ડિંગ આવે છે એટલે તેને ‘ડિંગળ’ કહેવાય છે. તો કેટલાક એ વાતનો વિરોધ કરે છે. તેમના મત મુજબ રાજસ્થાનીમાં ‘ડિંગા’ શબ્દનો અર્થ ‘ઊંચો’ એવો થાય છે. અને એમાં પ્રયોજેલ શબ્દ ઉચ્ચ સ્વરથી ઉચ્ચારતા હોવાથી તે વાણી ડિંગળ કહેવાય છે.

પંડિત મોતીલાલ મેનારિયાના મતાનુસાર ‘ડિંગળ’ શબ્દ ‘ડિંગ’ ધાતુ પરથી બન્યો છે, પણ ‘ગળ’ નામનો કોઈ સંસ્કૃત પ્રત્યય તેમની જાણમાં નથી. ‘ડિંગળ’ આદિ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃતમાંથી શોધવાની મથામણ જ ખોટી છે. જો કોઈ શબ્દનો સંબંધ સંસ્કૃતના કોઈ શબ્દ સાથે ન બેસતો હોય તો જબરદસ્તીથી એવો સંબંધ બેસાડવાની કોશિશ ન કરવી જોઈએ. તેમણે પોતાની વાતને દઢાવવા માટે તર્ક રજૂ કર્યો છે કે જેમ દાગ (ડાઘ) જેવા અસંસ્કૃત શબ્દ પરથી દાગલ (ડાઘવાળું) એવું સ્વરૂપ બંધાયું છે તેમ ‘ડિંગ’ પરથી ‘ડિંગળ’ થયું હશે. જેમ દાગ સંસ્કૃત શબ્દ નથી તેમ ‘ડિંગ’ને પણ સંસ્કૃતનું મૂળ હોવાની જરૂર નથી.^૪

ડો. ટેસિટોરીએ ડિંગળ શબ્દનો અર્થ ‘અનિયમિત કે ગમાર (ગ્રામ્ય)’ એવો આપ્યો છે. વ્રજભાષા વિશુદ્ધ અને સાહિત્યશાસ્ત્રના નિયમાનુસાર કામ કરતી હતી; એથી ઊલટું ડિંગળ એ બાબતમાં અનિયમિત હતી તેથી એવું નામ પડ્યું હોવાનું તેઓ જણાવે છે.^૫ તો રાજસ્થાની વિદ્વાન ડો. હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીના મત અનુસાર મૂળ ‘ડગળ’ શબ્દ હતો, પણ પિંગળ સાથેના પ્રાસ માટે ‘ડિંગળ’ શબ્દ રચાયો છે.^૬ શ્રી ગજરાજ ઓઝાએ કહ્યું છે કે ‘ડ’ અક્ષર ડિંગળ સાહિત્યમાં વધુ વાર વપરાતો હોવાને કારણે એ ‘ડ’ના પ્રાધાન્ય અને બાહુલ્યની દૃષ્ટિએ જ પિંગળ સાથેના સામ્ય ખાતર એ ભાષાનું નામ ડિંગળ પડ્યું.^૭ શ્રી પુરુષોત્તમદાસ સ્વામી નામના વિદ્વાન ‘ડિમ’ — ડમરું અને ‘ગળ’, એમ શબ્દસમાન દર્શાવીને જેમાં ગળું, ડમરું પડે ગાજે છે, એટલે કે, ડમરુંની માફક વીરસોલ્લાસક ઘોષ હોય, તે ડિંગળ, એવું અર્થઘટન કરે છે.^૮

મૂર્ધન્ય વિદ્વાન કે. કા. શાસ્ત્રીના મત પ્રમાણે ‘ડિંગળ હકીકતે કૃત્રિમ સાહિત્યિક ભાષા છે. આ એવું સ્વરૂપ છે કે જે જનતાના વ્યાવહારિક ઉપયોગમાં કદી આવ્યું નથી.’^૯ રાજસ્થાનમાં એક એવો પણ મત પ્રસિદ્ધ છે કે ‘ડિંગળ’ની મૂળ વ્યુત્પત્તિ ‘ડિમ + ગળ’ એ રીતે છે. ડિભ એટલે બાળક અને ગળ એટલે ગળું = ડિભગળ એટલે બાળકની વાણી. પ્રાકૃત જેમ બાળભાષા કહેવાય છે તેમ રાજસ્થાનની આ શિશુવયની કાવ્યભાષા ડિંગળ કહેવાઈ.

આવાં અનુમાનો અને કલ્પનાઓ પર અવલંબેલા તમામ મતોને આધારે આપણે કહી શકીએ કે મૂળ જે પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનની રાજસ્થાની ભાષા, તેને અમુક પરિસ્થિતિઓની પ્રેરણાથી અમુક વિશિષ્ટ મરોડો

આવ્યા છે. એટલે ડિંગળ એ કોઈ જુદી ભાષા કે બોલી નથી, પણ એક ચોક્કસ છટાવાળી શૈલી-બાની છે, કાવ્યનિરૂપણ પદ્ધતિ છે. ભાષા તરીકે તો એ તત્ત્વતઃ પ્રાચીન રાજસ્થાની જ હતી. આ બાબતે સ્પષ્ટ થાય છે કે રાજસ્થાનીના એક સાહિત્યિક રૂપનું નામ ડિંગળ છે. દ્વૈત અને સંયુક્ત વર્ણોનો પ્રચુર વિનિયોગ એની એક મુખ્ય વિશેષતા છે. કેટલાય વિદ્વાનોએ ડિંગળને એક કૃત્રિમ કાવ્યભાષા કહી છે, જેને ચારણ-ભાટે ઘડી લીધેલી. પરંતુ એ કથન ભ્રાંતિયુક્ત છે. ડિંગળ એક પ્રાચીન કાવ્યભાષા છે, જે શરૂઆતથી બોલચાલની ભાષાથી ભિન્ન નહોતી. શરૂઆતમાં ડિંગળ પ્રાચીન રાજસ્થાનીનું એક રૂપ હતી. ઉત્તર અપભ્રંશકાળ પછી પણ એ રૂપ હતું. ઉત્તર અપભ્રંશકાળ પછી જ્યારે રાજસ્થાનીનો સ્વતંત્ર વિકાસ થવા લાગ્યો તો અપભ્રંશના કજ્જ, કમ્મ આદિ શબ્દો બોલચાલની રાજસ્થાનીમાં કાન અને કામ આદિ બની ગયા. પણ કવિતામાં જે કજ્જ અને કમ્મ આદિ શબ્દોનું જ પ્રચલન રહ્યું એ રીતે ધીમે ધીમે એ બોલચાલની રાજસ્થાનીથી દૂર થતી ગઈ. આ અભ્યાસથી આપણે એ નિષ્કર્ષ પર આવી શકીએ કે ડિંગળી ભાષા મૂળમાં તત્ત્વતઃ પ્રાચીન રાજસ્થાની (O.W.R.) સાથે સંબંધિત હશે અને ત્યારે એની ચોક્કસ મુદ્રા અંકિત કરતી શૈલી તથા બાની હશે. મૂળમાં તે ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશનું વિકસિત થયેલું સ્વરૂપ છે. તેમાંથી ડિંગળીનું સાહિત્યભાષાનું રૂપ નીપજેલું છે. એ ચારણોએ ઉપજાવી કાઢેલી કોઈ કૃત્રિમ ભાષા નથી. વસ્તુતઃ તો એ ચારણોની કાવ્યભાષા છે. તેમજ તેમાં પ્રયોજાયેલ સાહિત્યને ચારણી સાહિત્ય કહેવામાં આવે છે. જેને પોતાનાં આગવાં છંદશાસ્ત્ર, અલંકારાદિના નિયમો અને કાવ્યરીતિ પણ છે.

એવા તારણ પર આવી શકાય છે કે ડિંગળનું પાયાનું સ્વરૂપ જૂની પશ્ચિમી રાજસ્થાની અથવા મારુ-ગુર્જરનું છે. એ પ્રાચીન કાવ્યભાષા છે જે એ સમયે બોલાતી ભાષાથી ભિન્ન નહોતી. રાજસ્થાની, ગુજરાતી, સોરઠી — એવા પ્રભેદો ડિંગળીમાં કે ચારણીમાં તે પછી સમયાંતરે અસ્તિત્વમાં આવતા ગયા. અનેક વિવેચકોએ દર્શાવ્યું છે કે વીરરસનું પ્રાધાન્ય એ ડિંગળની વિશેષતા છે. ચારણોએ પ્રયોજેલ નાદવૈભવયુક્ત ડિંગળમાં દ્વિરુક્ત અને સંયુક્ત વર્ણોવાળા શબ્દોનું પ્રાચુર્ય અને સાનુનાસિકત્વ વધુ પ્રમાણમાં છે.

ચારણી સાહિત્યમાં ઘણું સ્વરૂપવૈવિધ્ય છે. પદ્યમાં વેલિ, સાકો, રાસો, વિલાસ, પ્રકાશ, રૂપક, સરોજ, સલોક, ઝમાળ, ઝૂલણા, કવિત, નિશાણી અને ગીત વગેરે જોવા મળે છે, તો ગદ્યમાં વચનિકા, દવાવેત, ખ્યાત, ઇતિહાસપ્રસંગ, પદ્ધ વિગત, હકીકત પિઢ્યાવલી, હાલ, વાર્તા અને બાકિયા વગેરે સ્વરૂપો છે. સામગ્રીની દૃષ્ટિએ ડિંગળ કાવ્ય વર્ગીકૃત કરવામાં પણ આવ્યાં છે. જેમાં પ્રશંસાત્મક કાવ્ય, નિંદાત્મક-ઉપાલંબી કાવ્ય, વીરકાવ્ય, ભક્તિકાવ્ય, શૃંગારિક કાવ્ય, ઐતિહાસિક કાવ્ય, રાષ્ટ્રીય કાવ્ય, શોક કાવ્ય, મરશિયા, સતી માહાત્મ્ય, પ્રકૃતિ-પ્રેમ, નીતિ-ધર્મ બોધક કાવ્ય ઇત્યાદિ પ્રકારો દર્શાવાય છે.

ડિંગળ (સામગ્રી)

પ્રશંસા નિંદા વીર ભક્તિ શૃંગારિક ઇતિહાસ રાષ્ટ્ર શોક મરશિયા સતી માહાત્મ્ય પ્રકૃતિ પ્રેમ નીતિ ધર્મ

સૈદ્ધાંતિક રીતે બીજી ભાષાઓના કાવ્યોની જેમ ડિંગળ કાવ્ય પણ પ્રબંધ અને મુક્તક એમ બે વિભાગોમાં વહેંચી શકાય છે. આમ છતાં બીજી ભાષાઓનાં કાવ્યો અને ડિંગળ રચનાઓમાં ઘણું અંતર જોવા મળે છે. પ્રબંધ કાવ્યમાં સામાન્ય રીતે મહાકાવ્ય અને ખંડકાવ્યનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. પરંતુ ડિંગળમાં રાસો, પ્રકાશ, વિલાસ, રૂપક, છંદ, વેલિ, પ્રબંધ આદિ નામવાળા અનેક પ્રબંધકાવ્યો જોવા મળે છે. આ રાસો તરીકે ઓળખાવાયેલ રચના દીર્ઘ પણ હોઈ શકે છે. જેના દૃષ્ટાંત લેખે ‘પૃથ્વીરાજ રાસો’, ‘રાજરાસો’, ‘રાજરૂપક’, ‘ખુમ્માણરાસો’ વગેરેને જોઈ શકાય. એજ રીતે રાસો ખંડકાવ્ય પણ હોઈ શકે છે. જેમકે, ‘રાઉ

જૈતસીરો રાસો', 'વેલિ કિસન રુકમણીરી', 'નાગડમણ', 'વીરમાયણ', 'વીસલદેવ રાસો' વગેરે. આ જ વાત ઉપર જણાવેલી અન્ય રચનાઓને પણ એટલી જ લાગુ પડે છે. આ બધી રચનાઓમાં વસ્તુગૂંફન, રચનાશિલ્પ અને શૈલીમાં સહેજ જેવો ફેર હોય છે, પણ આખરે તેની નીપજ પ્રબંધ કાવ્યની હોય છે. મધ્યકાળમાં કથાકાવ્યની વિશિષ્ટ પરંપરા રહી છે. ચારણી કથાકાવ્યો પણ પોતાની આગવી શૈલી અને રીતિને કારણે વિશિષ્ટ સ્થાને બિરાજે છે. આખ્યાનશૈલીની જેમ ચારણી પ્રબંધ કે આખ્યાન પણ વિશિષ્ટ મુદ્દા અને અભિનયસહિત પઠનની ખાસ પ્રકારની શૈલીથી રજૂ થાય છે. આમ એ પરફોર્મિંગ આર્ટના (Performing arts) વર્ગમાં આવે છે.

રાસો, પ્રકાશ, રૂપક, આખ્યાન, વિલાસ, વિવાહ, વેલિ વગેરે પ્રબંધ કાવ્યના મુખ્ય વર્ગમાં બેસે છે. વિવેચકોએ ડિંગળ પ્રબંધોને બે વિભાગમાં વર્ગીકૃત કર્યા છે : ૧. વીરપ્રશસ્તિનાં સુદીર્ઘ કાવ્યો અને ૨. પુરાણો-શાસ્ત્રોને આધારે રચાયેલાં પ્રભુલીલાનાં તેમજ ભક્તિનાં આખ્યાનકાવ્યો. આ વીરપ્રશસ્તિનાં તેમજ પ્રભુવિષયક દીર્ઘકાવ્યોમાં શ્રીધરકૃત 'રણમલ્લછંદ' (સં. ૧૪૫૪), ચારણ સૂજો નાગરાજોતકૃત 'રાઉ જઈતસી-રઉ છંદ' (સં. ૧૬૫૧), પૃથ્વીરાજ રાઠોડકૃત 'રુખમણીરી વેલ' (સં. ૧૬૩૭), કરણીદાનજીકૃત 'સૂરજ પ્રકાશ' (સં. ૧૭૮૭) તેમજ 'બિડદ-સિણગાર', સૂર્યમલ્લ કૃત 'વંશ ભાસ્કર' (સં. ૧૮૬૭), સાંયાજી જૂલાકૃત 'નાગડમણ' (સં. ૧૬૩૨) વગેરે રચનાઓ સુવિખ્યાત છે. ડિંગળ પ્રબંધકાવ્ય કથાકાવ્ય છે. એના કાવ્યસ્વરૂપનાં ઘટક તત્ત્વો જોવાનો ઉપક્રમ અત્રે રાખ્યો છે.

પ્રારંભે ચારણ કવિ મંગલાચરણ મૂકે છે. ચારણશક્તિ ઉપાસક છે. પોતાને જોગમાયાના બાળ કહેવરાવનારા ચારણોએ પ્રથમ તો સદા શક્તિને જ ઉપાસી છે. એની કાવ્યોપાસનામાં શક્તિનું રમ્ય ભીષણ અને ઓજસ-રૂપ ઉદ્બોધ્યું છે. એ સિવાય અન્ય દેવ-દેવીઓનાં સ્તવનો પણ જોવા મળે છે. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો પ્રભાવ દર્શાવતી કૃષ્ણભક્તિ પણ ચારણ કવિઓ મંગલાચરણમાં દર્શાવી રચનાનો આશય સ્પષ્ટ કરે છે અને પછી તરત કથા-સંકલન તરફ વળે છે.

કથાવસ્તુ તરીકે તત્કાલીન કે પૂર્વકાલીન ઐતિહાસિક પ્રસંગો તેમજ પૌરાણિક પ્રસંગો જોવા મળે છે. ઐતિહાસિક કાવ્યો બહુધા વીર કાવ્યો છે, જેમાં તપ, ત્યાગ, બલિદાન, શૂરવીરતા અને જીવનમૂલ્યોને વ્યંજિત કરતું વીરચરિત્રનું નિરૂપણ થયું હોય છે. ધર્મ, ધરા અને ચારિત્ર્ય માટે સર્વસ્વની આહૂતિ આપનાર વીરચરિત્રના નિમિત્તે કવિ વીરમૃત્યુનો મહિમા દર્શાવે છે. આ વીરચરિત્ર મધ્યકાલીન રાજાઓના પૂર્વજોમાંથી કે તત્કાલીન સમયના રાજાઓમાંથી મુકાયેલા હોય છે. એ રીતે ડિંગળ પ્રબંધોમાં ઐતિહાસિકતાને ઘણું મહત્ત્વ મળ્યું છે. આવા ઐતિહાસિક વસ્તુને આલેખતી અનેક કૃતિઓ ડિંગળીમાં છે. જેમાં કચ્છના રાજવી રા'ખેંગારજીએ સિંઘના હમીર સુમરા સાથે કરેલ યુદ્ધની ઘટના વર્ણવતી આસાજી રોહડિયા કૃત 'રા'ખેંગાર કી બીયાખરી', ધ્રોળ ઠાકોર જસાજી અને હળવદના રાજવી રાયસિંહજી ઝાલા વચ્ચે થયેલ યુદ્ધને આલેખતી ઈસરદાસજી રોહડિયા કૃત 'હાલા ઝાલા રા કુંડળિયા', ગોદડ મહેડુ જસવંત કૃત 'છત્રશાલ બાવીસી', 'રાઓ', રાયધણજીના છંદ' અને 'ત્રણ રાજસી હિંગોળા ઉતરો', જીવણ રોહડિયા કૃત 'જામ રાયસિંહજી' અને 'પૃથ્વીરાજ ભારથ', જેઠા ઉઢાસ કૃત 'સુરતાણી રાસો' ઇત્યાદિ સવિશેષ ઉલ્લેખનીય છે. આ રીતે ચારણી કાવ્યોમાં વીરચરિત્રોની સાથે સાથે ઇતિહાસ તેમજ ઐતિહાસિક વિગતો સારી પેઠે નોંધાયેલી છે.

'શ્રીમદ્ ભાગવત'માંથી કથાનક લઈને પૌરાણિક કથાવસ્તુને આલેખતી રચનાઓ નિમિત્તે ભક્તિની સરવાણી અને ભાગવત લીલા પણ નિરૂપણ પામી છે. કુંભાજૂલા કૃત 'રુકિમણીહરણ', સાંયાજી જૂલાનું 'નાગડમણ', ઈસરદાસજીનું 'હરિરસ', હરદાસ મીશણ કૃત 'ભૂંગી પુરાણ' વગેરે તેનાં ઉદાહરણો છે.

કથાવસ્તુનું સંકલન કવિ કથન-વર્ણનની પદ્ધતિને સાંકળીને કરે છે. એ રીતે એમાં કવન વર્ણન દ્વારા

રચાતું વાતાવરણ પ્રમુખતયા ઉપસી આવે છે. એ નાદવૈભવની ભાષા છે. એટલે નાદની વિવિધ મુદ્રાઓથી અંકિત થતું વાતાવરણ વસ્તુવિકાસ અને ઘડતરનું નિર્ણાયક પરિબળ બની રહે છે. આમ કથનના વિવિધ સ્તરોથી અને વાતાવરણની જમાવટથી વસ્તુના કથાત્મક વળાંકો ડિંગળ પ્રબંધોમાં સિદ્ધ થાય છે.

છંદોની દૃષ્ટિએ ડિંગળ પ્રબંધોનું અધ્યયન ઘણું મહત્વપૂર્ણ છે. ચારણી સાહિત્યને પોતાનું આગવું છંદશાસ્ત્ર છે અને કાવ્યરીતિઓ છે. ડિંગળ છંદોનો વિમર્શ કરતા સમૃદ્ધ ગ્રંથો પણ ચારણ મરમીઓએ રચ્યા છે. ડિંગળ છંદશાસ્ત્રોમાં ૮૪ જેટલા છંદોનું વિવરણ મળે છે, ઉપરાંત અન્ય ૨૪ ગીતોના ઉલ્લેખો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. એ સિવાય ભૂતકાળમાં ૧૦૮ પ્રકારના ગીત-છંદો ડિંગળીમાં પ્રચલિત હોવાની માહિતી મળે છે.

ભાવ અને પરિસ્થિતિ અનુસાર એકાધિક છંદોનો પ્રયોગ કવિ કરે છે. રચનાઓમાં મોતીદામ, તોમર, તોટક, પદ્મરી, ભુજંગી, ભુજંગપ્રયાત જેવા સંસ્કૃત પિંગળના પ્રચલિત અક્ષરમેળ-રૂપમેળ છંદો અને સવૈયા, દુહો, ત્રિભંગી, જૂલણા, ઉધોર, હરિગીત, રોળા, છપ્પય જેવા માત્રામેળ છંદોનો પ્રયોગ થયો છે. ડિંગળને પણ પોતાનું પિંગળ છે અને વિશિષ્ટપણે ડિંગળના જ ગણી શકાય એવા સપાખરું, રેણકી, સિહંચલો, ચર્ચરી, ગજગતિ, ભાખડી, ઝમાલ, ગોખો, ત્રિકૂટબંધ, સાવઝડો જેવા છંદોનો વિપુલ વિનિયોગ ડિંગળ કાવ્યોમાં થયો છે. ચારણી સર્જક પ્રચલિત છંદપરંપરામાંથી પોતાની આવશ્યકતા મુજબ છંદો ગ્રહણ કરીને ચાલ્યો છે, તો બીજી તરફ નાદવૈભવથી યુક્ત, પ્રાસાનુપ્રાસથી ધમકતા ડિંગળના છંદોથી નાદશક્તિની અને તેની વ્યંજનાની ઉચ્ચતર કોટિઓ નિર્મિત કરી છે.

ડિંગળના આ છંદોને ‘ગીત’ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. પરંતુ ‘ગીત’ નામ પહેલી દૃષ્ટિએ ભ્રામક લાગે છે. ‘ગીત’ શબ્દથી એની ગેયતા વિશે કોઈ ખાસ ખ્યાલ બાંધી લેવાની જરૂર નથી. એ ગાઈ શકાતું નથી. એનો પાઠ (રિસાઈટલ) જ થાય છે.

વીરકાવ્યો અને ભક્તિ કાવ્યોમાં આ છંદોનો વૈવિધ્યસભર વિનિયોગ માતબર પરિણામો નીપજાવી રહે છે. આ છંદોરચનાથી જ ચારણ કવિ અડધા-પોણા પ્રભાવને સર કરી જાય એટલું બળકટ છંદોવિધાન ડિંગળમાં સિદ્ધ થાય છે. ડિંગળ છંદ-રચનામાં નાદવૈભવ તેની વિશિષ્ટ સંપત્તિ છે અને મુખ્ય નેમ પણ છે. એ કંઠલલકાર ભાવકની ચેતનાને જગાડી મૂકે એવો હોય છે. તે કાગળ ઉપર નિસ્તેજ લાગે, પરંતુ જ્યારે બુલંદ કંઠે ચારણ કવિ દ્વારા તેનો પાઠ/પઠન થાય ત્યારે માણસનાં રુંવાડાં ખડાં થઈ જાય એટલું જોમ એમાં સમાયેલું છે. એટલે જ ડિંગળ કવિતાને છંદોના વારિષિ સમી ગણી શકાય છે. એક ઉદાહરણ જોઈએ :

“સરસર નાગ નમિ સરસતી આદિ ઉપાયેણ આદિ શક્તિ;

તુ પારવતી પરમ પિઆરી ત્રપારી અંમઆસ તમારી.”^{૧૦}

અલંકારોનું પણ ખાસ મહત્વ છે. અલંકારો દ્વારા કાવ્યમાં વિલક્ષણ વર્ણનછટાઓ સર્જવામાં આવે છે. આમ તો અલંકારો કાવ્યની શોભારૂપ ઘટક છે. તે કાવ્યના ગુણોની જેમ પ્રત્યક્ષરૂપે રસને ઉપકારક થતા નથી કે નથી રસનો ઉત્કર્ષ સાધતા. પરંતુ રસના અંગરૂપ શબ્દ અને અર્થને શોભાયમાન ચોક્કસ બનાવે છે. ડિંગળકાવ્ય સાહિત્યમાં ‘વયણસગાઈ’ અલંકાર ઘણો પ્રચલિત રહ્યો છે. એનાથી પદાવલી અલંકૃત બને છે. કાવ્ય પઠનની કલા જોઈ ભાવક પર, શ્રોતા પર, ભાષાની ધારી અસર નિપજાવવા માટે એ ઘણો જ ઉપયોગી અલંકાર સિદ્ધ થઈ રહે છે. ઉપરાંત આ કાવ્યો શ્રોતા સમૂહ વચ્ચે પ્રસ્તુત કરવાના હોઈ એને કંઠસ્થ રાખવા માટે પણ ‘વયણસગાઈ’ ઉપકારક નીવડતો. ડિંગળ કાવ્યશાસ્ત્રમાં આ અલંકારને કાવ્યદોષનો પરિહાર કરનારો મનાયો છે. એથી એનું અધિક મહત્વ લેખાયું છે. ‘વયણસગાઈ’ અલંકારના મુખ્ય ત્રણ પ્રભેદો છે. અ. ઉત્તમ, બ. મધ્યમ અને ક. અધમ, ઉત્તમ ‘વયણસગાઈ’ના ત્રણ પેટા પ્રકારો છે. ૧. આદિમેળ : ચરણના પ્રથમાક્ષરનું ચરણના અંતિમ શબ્દમાં પ્રથમ આવવું. ૨. મધ્યમેળ : ચરણના પ્રથમ કે બીજા અક્ષરનું ચરણના મધ્ય શબ્દની

વયમાં આવવું અને ૩. અંત મેળ : ચરણના પ્રથમાક્ષરનું ચરણના અંતિમ શબ્દમાં છેલ્લે આવવું - આ ત્રણેય ઉદાહરણ અનુક્રમે નીચે મુજબ જોઈ શકાય :

૧. તાકતું પગરણ નહણ નારી તણા

૨. નાણિઆ આણિઆ જેણિ કૃપાનધિ

૩. દુસરા દરસ તણિ તાલિ કીધાં તદિ

મધ્યમ ‘વયણસગાઈ’માં અસમાન સ્વરો, સ્વર અને ‘ય’ અથવા ‘વ’નો મેળ થતો હોય છે; જેમકે ઉછરંગ નગર સિહર કુંઅરી એક અણમાણી

અધમ ‘વયણસગાઈ’ જુદા જુદા વર્ણોના મેળથી બને છે. જેમ કે ‘ટ’ વર્ણ અને ‘ત’ વર્ણ અથવા અલ્પપ્રાણ અને મહાપ્રાણ ઉ.ત.

તેગડે એકણી કાન ટપરાવિઆ

ડિંગળ કાવ્યમાં ‘વયણસગાઈ’નો અત્યંત ચુસ્ત રીતે પ્રયોગ થતો જોવા મળે છે. તે ડિંગળ પદાવલીનો પ્રમુખ અલંકાર રહ્યો છે. ચારણ કવિને ‘વયણસગાઈ’ સાથે ઘણી જ મમત બંધાયેલી છે. તેના માટે તે કાવ્યરૂઢિ, વ્યાકરણ, છંદ, લય, તર્ક અને સામાન્ય વિવેકની પણ ઘણીવાર ઉપેક્ષા કરી જાય. એક પંક્તિમાં ‘વયણસગાઈ’ મળી જવાથી ચારણ કવિને થતો આનંદ અલૌકિક હોય છે.

વર્ણાનુપ્રાસ પણ ડિંગળકાવ્યનો બહુ વિનિયોગ પામતો અલંકાર છે. આમ જોઈએ તો ‘વયણસગાઈ’ અલંકાર જ ‘વર્ણાનુપ્રાસ’ માટે કારણભૂત બની રહે છે. વળી ડિંગળ કાવ્ય વાચન નહીં પણ પઠનના કોઈ વર્ણાનુપ્રાસ દ્વારા તેમાં નાદ અને લયની આગવી કોટીઓ સર્જાય છે, એ કારણે પણ તે ચારણ કવિઓને પ્રિય થઈ પડ્યો હોય. આ સિવાય લાટાનુપ્રાસ, ઉલ્લેખ, ઉપમા, સ્વભાવોક્તિ, વિરોધાભાસ, અનન્વય, દષ્ટાંત, રૂપક, ઉત્પ્રેક્ષા, અતિશયોક્તિ, વ્યાજસ્તુતિ, અપ્રસ્તુત યોજના ઇત્યાદિનો પણ પ્રશંસનીય વિનિયોગ ચારણી સર્જક તેના કાવ્યમાં કરે છે.

ડિંગળમાં રાસો એ મહત્ત્વનો કાવ્યપ્રકાર રહ્યો છે. આગળ જોયું તેમ આ રાસો જે વિવિધ પ્રકારસૂચક સંજ્ઞાથી ચારણી સાહિત્યમાં ચિહ્નિત થાય છે, તેનો મુખ્ય પ્રકાર કથા કાવ્ય-પ્રબંધનો છે. ચારણી રાસોનું જરૂરી લક્ષણ એ છે કે એમાં સૌંદર્યવૃદ્ધિ માટે અત્યુક્તિને અપનાવવામાં આવેલી હોય છે. એ અત્યુક્તિનાં ઘણાં રૂપો જોવા મળે છે. જેમાં મુખ્ય અત્યુક્તિ બે પ્રકારની છે : ૧. સંખ્યાત્મક અને ૨. ચિત્રાત્મક. સંખ્યાત્મક અત્યુક્તિમાં વર્ણ્ય વસ્તુની સંખ્યા કે માપ કે માત્રા દર્શાવવાનું વલણ અખત્યાર કરવામાં આવે છે. રાસાઓમાં આવી અત્યુક્તિઓનો ઉપયોગ વૈભવ, યુદ્ધ તેમજ ભોજન જેવા પ્રસંગોના વર્ણન માટે કરવામાં આવે છે. જ્યારે ચિત્રાત્મક અત્યુક્તિમાં સંખ્યા દર્શાવાતી નથી કે એની મદદ પણ લેવાતી નથી. યુદ્ધની ભયંકરતાનું વર્ણન તેમાં કેટલા હાથી-ઘોડા કે માણસો મર્યા તેવું બતાવીને કરવામાં આવે તો તે સંખ્યાત્મક અત્યુક્તિ કહેવાય છે. જો એમ વર્ણન કરવામાં આવે કે, ડમ્મરથી દિશાઓ ધૂંધળી બની ગઈ છે, યુદ્ધ મેદાન પર લોહીની નદીઓ વહેવા લાગી છે તો તે ચિત્રાત્મક અત્યુક્તિ કહેવાય છે. આમ સંખ્યાદર્શક અને ચિત્રશૈલીથી કાવ્યગત વાતાવરણને ખડું કરવામાં આવે છે.

રાસો કાવ્યમાં નાદ-અવાજનું અતિ મહત્ત્વ રહેલું છે. અવાજથી અર્થ સુધી પહોંચાડતી લોકભોગ્ય એવી ધ્વન્યર્થ વ્યંજનશૈલીનાં અનેક ઉદાહરણો રાસાઓમાંથી મળી આવશે. આ રીતની ધ્વન્યર્થ વ્યંજનાનો ઉપયોગ વીર અને શૂંગાર એમ બંને શૈલીઓમાં થાય છે.

ડિંગળમાં ‘છંદ’ તરીકે ઓળખાતી રચનાઓ પણ ઘણી જોવા મળે છે. જેમકે, શ્રીધરનું ‘રણમલ્લ છંદ’. આ ‘છંદ’ રચનાઓમાં પણ છંદનું વૈવિધ્ય રહેલું હોય છે. કેટલીક નાની ‘છંદ’ રચનાઓમાં એક જ છંદનો ઉપયોગ થતો હોય છે; જ્યારે ‘પાબૂજરા છંદ’માં ગોહા, ત્રોટક અને કલસ એવા ત્રિવિધ છંદોનો વિનિયોગ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ‘છંદ’માં એવી કોઈ ખાસ વિશેષતા જોવા મળતી નથી જેથી તે ડિંગળ પ્રબંધ કાવ્યથી જુદો પ્રકાર બને. એજ રીતે રાસ, આખ્યાન, વિલાસ, પ્રકાશ, રૂપક, વિવાહ, વેલિ, વગેરે કાવ્યપ્રકારોનો પણ પ્રબંધ કાવ્યમાં સમાવેશ થાય છે. એક ઉદાહરણ...

કડકી ભૂંછ ભીછ મેચ્છ મલ્લ મોલ્લી મુગ્ગરી
ચમકિ ચલ્લિ રણમલ્લ, ભલ્લ ફેરિ સંગરિ
ધમકિ ધાર છોડિ ધાન છંડિ ધાડિ ધગ્ગડા
પડકિ વાટિ પક્કડંત મારિ મીર મક્કડા.

ડિંગળમાં પ્રબંધ કાવ્યોથી એકદમ ભિન્ન પરંતુ કોઈ એક ખાસ પ્રયોજન ધરાવતા અનેક કાવ્યગ્રંથો ઉપલબ્ધ છે. એમાંના કેટલાક ઋતુકાવ્યોના છે તો કેટલાક કોઈ એક વિષયને ધ્યાનમાં રાખી રચાયેલ મુક્તકોના સંચયો છે. ફાગુ, બારમાસા, સંદેશો ઇત્યાદિ ઋતુકાવ્યની રચનાઓ છે. જેમ નવરાત્રિ અને શરદપૂર્ણિમાના પ્રસંગોએ ગરબા, રાસ ગવાય છે તેમ ફાગણ અને ચૈત્રમાં વસંતના આગમન વખતે ફાગુ ગવાય છે, રમાય છે. આમ જોઈએ તો એ ફાગુ રાસનું જ એક રૂપ છે. આ ઋતુકાવ્યમાં મિલન અને વિરહનું વર્ણન હોય છે. ચારણી ઋતુકાવ્યની લાક્ષણિકતા આપણે આ મુજબ આપી શકીએ.

ચારણી કવિતા નિસર્ગને, ઋતુ પરિવર્તનને, લોકપર્વતને, અને વિરહભીનાં ભાવોનેય મોરલાના મત્ત ટહુકાર સમી બાનીમાં બહેલાવતી હતી. એ લલિત ભાવોમાંય તેનું ગાન યુદ્ધના બિભીષણ ભાવો જેટલું જ મેઘ કંઠીલું રહેતું.

આ ઋતુ કાવ્યના થોડાક દુહાઓ આ મુજબ જોઈ શકાય :

‘સપનુ લાધ્યું હે સખી, રાધા બાંટત રીઝ;
પ્રીતમ આસી પ્રહળો, પેલી શ્રાવણ તીજ.’

‘પાછમ દેશ કા પવન સે, મોર કરત હે મોજ;
નરમળ મોતી નીપજે, સ્વાંતબુંદ આસો જ,
સ્વાંતબિંદુ આસો જ છીપ નંગ નીપજે,
ફળફૂલ વનરાય મહાસુખ ઉપજે,

‘ઘટા આવત ગરજત ઘણ, બીજ કરત મખ બાંત;
સેજ પલંગ સૂનો પડયો, પ્રભુ ભાદ્રવ કી રાત.’

‘સલ્લ શિયાળો આવિઓ, દિયું કણિને દોષ;
જાકા પ્રિતમ ઘર નહિ, તારું મારત પોષ’
‘કારતક માસ કોડમણો, વા શિયાળુ વાએ;
રસ ભીનો સોઈ રિયો, મોહન મથુરાં માએ.’

‘અષાઢ એલીએ ગાજવીજ ધનધોર,
તેજી બાંધ્યા તરુવરે, મધરા બોલે મોર.’”

ઋતુની સુંદરતાને ચારણ કવિએ ‘બારમાસા’ રચનાઓમાં ગાઈ છે. વર્ષના બારે માસની ઋતુશોભા અને તેને અનુલક્ષીને થતી માનવ-કીડાને કાવ્યમાં વર્ણવવાની પ્રણાલિકા ઘણી જૂની છે. વ્રજ સાહિત્યમાં તેનાં ઉદાહરણો અઢળક છે. બંગાળી લોકકાવ્યોમાં પણ ‘બારમાસી’ નામે જાણીતો દીર્ઘ કાવ્યપ્રકાર છે. હિન્દી લોકસાહિત્યમાં પણ રામ વનવાસની બારમાસીઓ મળે છે. ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓનાં લોકગીતોમાં તે ‘મહિના’ સ્વરૂપે મળે છે. એટલે ‘બારમાસા’નો પ્રકાર મૌલિક તો નથી. પણ ચારણી ઋતુકાવ્યની વિશિષ્ટતા તેની વેગવાન ઊર્મિઓ અને સંતર્પક બયાનમાં સમાયેલી છે. ચારણ કવિઓએ રાધાકૃષ્ણના વિરહના બારમાસાઓ રચ્યા છે અને એમાં અનુપમ કાવ્યસૌંદર્ય નીપજાવ્યું છે.

રાધાકૃષ્ણના આ બારમાસા કરતાં પણ વધુ કરુણ કાવ્યપ્રકાર ‘બારમાસાના મરશિયા’ છે. તેમાં સ્વર્ગસ્થ દાનવીર, વીર કે મિત્રની સ્મૃતિમાં ઋતુકાવ્ય રચાયું હોય છે. આ રીતના કાવ્યની પરંપરા માત્ર ચારણ કવિઓમાં જ જોવા મળે છે. ઉમાભાઈ મહેડુ નામના ગુજરાતના ચારણે માતર તાલુકાના ઠાકોર હિમ્મતસિંહજીને અનુલક્ષીને ઋતુવિરહ ગાયેલું તેનું ઉદાહરણ જોઈએ —

માધ-ફાગ ખત્રિયાં-મણિ, શશિયર બાણી સોહાગ
તણ રત વળ્ય થિયલ તણા ! રણ પ્રખણ ખટ રાગ.
શશિયર સુંહાવે, રંગ છાવે, હુલસ ગાવે હોરિયા
ફગવા મગાવે, રમત ફાવે, ગમત ભાવે ગોરિયાં,
બાજે બજાવે, ચરિત રહાવે બસંત દરસાવે બણી,
રઠરાણ હિમ્મત ! વળ્યે અણ રત, ધરણ સર માતર-ધણી !”

જ્યારે કવિ તેની કવિતામાં સાંપ્રત સ્થિતિનું બયાન કરે, ઋતુઓને વર્ણવે, ઈશ્વરસેવન કરે અને છેલ્લે એ એના આશ્રયદાતાને આશીર્વાચનો પણ ઋતુકાવ્યમાં જ આપે ત્યારે એવા કાવ્યને સપાખરું કહે છે. આમાં પાખર અર્થાત્ અનુપ્રાસોની અજબ રચનાઓ હોય છે.

સપાખરું એ એક સંખ્યામેળ ચારણીછંદ છે. તેમાં થયેલી રચના ‘સપાખરું’ ગીત તરીકે ઓળખાય છે. અહીં ગીત નામ પહેલી દષ્ટિએ ભ્રમ પેદા કરે તેવું છે. ગીત શબ્દથી તેની ગેયતા અભિપ્રેત થાય છે. પણ આ ગીત ગાઈ શકાતું નથી, પણ એનો પાઠ (Recital) જ થાય છે.

સપાખરું વૃત્તમાં સ્વતંત્ર રચનાઓ થઈ છે તો વર્ણનાત્મક કાવ્યોમાં વાતાવરણની જમાવટ કરવા માટે પણ સપાખરું વૃત્તનો ઉપયોગ થયેલો છે. ઘોડાની ગતિનું વર્ણન હોય, ઋતુઓમાં થતી પ્રકૃતિની પ્રવૃત્તિનું નિરૂપણ હોય કે પછી યુદ્ધનું વર્ણન હોય, કવિ એનું સપાખરું વૃત્તમાં આલેખન કરે ત્યારે કવિનું હૈયું જાણે જે તે વાતાવરણ સર્જવામાં ઉડ્યન કરતું હોય તેવી પ્રતીતિ થાય છે.

“મળ્યાં વાદળાં ધધૂંબી કાળાં મેઘવાળાં ધરા માથે
ચોમાસાર સજ્યા ગર્યે સુધંણ સામાઢ;
વરા ફેરી ધરા સરે ચડી ફોજ ઈંદ્ર વાળી,
ગાઢા મેઘ ગાજા, તુટા છપનારા ગાઢ.”

લાંબાં વીરકાવ્યોને વધુ વૈવિધ્ય આપવા તેમજ અવકાશ મેળવવા રિંગણના કવિઓએ ડોલનશીલ અને છંદોબદ્ધ ગદ્યનો પણ એક પ્રકાર સફળતાપૂર્વક યોજ્યો છે, એને વચનિકા અથવા વચન કાવ્ય એવું નામ અપાયું છે. વચનિકા અથવા વચનકાવ્ય એવા ગદ્યને કહે છે જેમાં વૃત્ત એકેય ન હોય પણ ગદ્ય-વાક્યોના પ્રાસ મળતા જાય એ રીતની રચના હોય.

વચનિકાઓ પૈકી રાજસ્થાનમાં ચારણ કવિ શિવદાસની ‘ખીચી અચળદાસરી વચનિકા’ જાણીતી છે. આ વચનિકામાં ગાગરોનગઢના ચૌહાણ રાજા અચળદાસ અને માંડવગઢના સુલતાન વચ્ચેનું યુદ્ધ આલેખાયું છે. તે વચનિકાનો રચનાકાળ સં. ૧૪૭૦ નો ગણાય છે. બીજી વચનિકા ચારણ કવિ જગા ખિડિયાની છે. સં. ૧૬૫૭ માં રચાયેલ ‘રાવ રતન-મહેશદાસોતરી વચનિકા’માં ઔરંગઝેબ, મહારાજા જસવંતસિંહ વચ્ચે ઉજ્જન આગળ યુદ્ધ ખેલાયું અને રતનસિંહ વીરગતિને પામ્યા તેનું વર્ણન છે.

આ વચન કાવ્યની પંક્તિઓ લાંબી-ટૂંકી હોય, પણ તેનો પ્રાસ મળતો આવે. વળી એમાં લય બહુ અનિયમિત કે પંક્તિએ પંક્તિએ ફરતો હોય તેવો ન હોતાં, પકડાય ને છટકે, પકડાય ને છટકે એવો હોય

છે. છેલ્લે દુહો કે સાખી આવે. ક્યારેક વચ્ચે પણ આવે. સમગ્ર વચનિકાની ચાલ રેખતા જેવી હોય છે. વાર્તાલાપ થતો હોય એવી શૈલીથી વચનિકા બોલાય છે.

મુખસે ઉભાસા ખાય	કાયકા બિગોના
હાથસે ચૂટકી બજાય	દેહીકા રૂપ ગમાવે
અંગમેં પસીના આયા	બદરૂપકું લાવે
આંખો મેં નીર દરસાયા	આલસ ઉપાવે
યારો ! અફીનમેં કેસા ગુન પાયા !	કરબલ ઘટાવે
જા—કે ખાવેસેં પરાધીન હોના	

જલહર બલહર કામહર, રૂપ હરત દ્રવ્યહાસ
સજજન ! સો વિખ ખાત હૈ, કૌન ભલો ગુણ જાણ !”

ડિંગળમાં ગીતો પુષ્કળ પ્રમાણમાં રચાયેલાં જોવા મળે છે. ગીત એટલે આપણે એવી કવિતા સમજીએ કે જે ગેય છે, પરંતુ ડિંગળ ગીત એટલે ડિંગળ છંદ. આ છંદોનું ગાયન નથી થતું પણ વિશિષ્ટ ઢંગથી એનું પઠન થાય છે. ડિંગળ ગીતોમાં અનેક ભેદ છે. ડિંગળ ગીતની ચોક્કસ સંખ્યા વિશે હજુ એકમત નથી. દીવાન રણછોડજી તેમના ‘રણપિંગળ’માં ૪૪ પ્રકારના ડિંગળ ગીતોનો ઉલ્લેખ કરે છે. જ્યારે જોધપુરના કવિ મંછરામે તેમના ‘રઘુનાથ રૂપક’માં ૭૨ ડિંગળ ગીત પ્રકાર દર્શાવ્યા છે. કિશન આઢા કૃત ‘રઘુવરજસ પ્રકાશ’માં ૮૪ પ્રકારના ડિંગળ ગીતનો ઉલ્લેખ થયેલો છે.

ડિંગળ ગીતમાં ઘણીવાર એક જ ભાવનાને આલંકારિક ભાષાની સહાયથી વારંવાર રજૂ કરવામાં આવે છે. જે વાચક ડિંગળ કાવ્યથી પરિચિત ન હોય તેને એ પુનરુક્તિ દોષ જેવું લાગે. આ રીતે ભાવોનું પુનરાવર્તનનું કારણ દર્શાવતાં ડિંગળ ગીતના ચોક્કસ નિયમો હોય છે. મોટાભાગનાં ગીતોમાં ચાર ‘દોહલે’ (કડીઓ) જોવા મળે છે. ઓછામાં ઓછી ત્રણ કડીઓ તો જોઈએ જ. જો કે ચારથી પણ વધુ કડીઓ ડિંગળ ગીતમાં ક્યારેક જોવા મળે છે. દરેક કડીમાં ચાર પંક્તિઓ હોય છે. ક્યારેક ક્યારેક પ્રથમ ચરણમાં બીજા ચરણોથી વધુ માત્રા અથવા વર્ણ હોય છે. ડિંગળ ગીત માત્રિક અને વર્ણિક એમ બંને પ્રકારનાં જોવા મળે છે. જો કે બહુધા ડિંગળ ગીતમાત્રિક છે. એક ઉદાહરણ જોઈએ.

“દાવા બંધાણે ગોહિલ્લા સામો ચૂડાકો ભાંજણો;
અર્ધા કો મોડોણો માન, જંગ કો અથાહ;
હિંદવા કો છાત્ર ગેલો, ઝાલવો ન હુતો હરિ;
સતારા શું બઝારણો હું તો ગેલો શાહ.”

નિશાણી એટલે બે પાત્રોનો સંઘર્ષ ખાસ કરીને રાધાકૃષ્ણ, પાર્વતીશિવ, સીતારામ, ગોપીકૃષ્ણ વગેરે દિવ્ય પાત્રો ઉપરાંત માનવીયપાત્રોના મિલન અર્થે જુદીજુદી વડછડ, વર્તન કે આનંદ, શોક, મશ્કરી, પ્રેમ, સેવા, રુદન, હાસ્ય આમ સહજ વર્તનો કરી બંને એકબીજાને પ્રેમ કરે એવાં ગીતો ચારણી સાહિત્યમાં નિશાણી કહેવાય છે. ચારણી સાહિત્યમાં રાધાકૃષ્ણની ઘણી નિશાણીઓ જોવા મળે છે. એક ઉદાહરણ જોઈએ.

“તઠ કેસવ જમના તેણે, થે નપટ અમારી;
વધ વધ કુંજ વણાએઆ, ચઉદસ ચોબારી;
તર જૂ જૂ વણ ચોહારીયા, મોરે ભાર અઢારી;
કોએલ મોર કિગોઈઆ તાએ વન મંઝારી.”

દુહો એક છંદ છે. આ છંદ દોહા, દૂહો, દૂહા, ઈત્યાદિ નામથી પણ જાણીતો છે. જેમ પ્રાકૃત સાહિત્યમાં ‘ગાહા’ કે ‘ગાથા’ છંદો પ્રચલિત હતા, તેમ અપભ્રંશકાળમાં દુહો સર્વપ્રિય છંદ હતો. સંસ્કૃતના પુરાતનકાળમાં જે સ્થાન અનુષ્ટુપે મેળવ્યું તે જ સ્થાન અપભ્રંશમાં દુહાએ મેળવ્યું હતું. ઉત્તરકાલીન અપભ્રંશનો એ પ્રમુખ છંદ હતો. એ એક છંદ હોવા છતાં એનો ઉપયોગ અને પ્રચાર એવો ને એટલો થયો કે એ જાણે એક સ્વરૂપ કે પ્રકારનું નામ હોય એ રીતે ઉલ્લેખાતો થયો છે. વાસ્તવમાં ‘દુહાનું મુક્તક’ જાતે જ હવે ‘દુહો’ નામે જાણીતું છે.

દુહો એ મુક્તકનો ઉત્તમ છંદ છે. એમાં આવતી ચાર યતિઓ અને દરેક યતિનું વિષમ ચરણ એને મુક્તક કાવ્યને માટે ઘણું ઉપયોગી બનાવે છે. ડિંગળમાં દુહાના છ રૂપ જોવા મળે છે. ૧. દુહો, ૨. સોરઠિયો, ૩. તુવેરી, ૪. તુમેરી, ૫. દોઢિયો, ૬. છકડિયો. હકીકતે દુહાનું જે મૂળ બંધારણ છે (ચાર ચરણો અનુક્રમે ૧૩, ૧૧, ૧૩, ૧૧ માત્રાનાં) તેનાં ચરણોનાં શક્ય વિકલ્પોના જ બાકીના ચાર દુહા પ્રકારો ગણાય.

૧. દોહો : કંચન વરણી કામની,^{૧૩} ચંપા વરણાં ચીર,^{૧૧}
મન હરની ઘરની નહીં,^{૧૩} કરની મેં તકસીર.^{૧૧}
૨. સોરઠો : મળીયો તું સે મેળ,^{૧૧} મન બીજે જ મળે નહીં,^{૧૩}
ભળીયું સાકર ભેળ,^{૧૧} દૂધને ચોખાં દાદવા.^{૧૩}
૩. તુવેરી : પોતાનાં પડતાં કરી,^{૧૩} જીતી ભેળું જાય,^{૧૧}
ભેસલું ઢોર ભણાય,^{૧૧} સાચું સોરઠિયો ભણે.^{૧૩}
૪. તુમેરી : વેલો આવ્યે વીર ! સખાતે સૌમૈયા તણી,
હિલોળવા હમીર ! ભાલાની અણીએ ભીમાઉત.
૫. દોઢિયો દુહો : સમો એવું હાલવું, પછેડી એવી સોડ;
સજણામાં સવાદ નઈ, ખાલી આખ્યું મ ફોડ્ય.
હતુરિયો લે’રી કયે, ઢાળ દેખી મ પ્રોડ્ય,
સમો એવું હાલવું, પછેડી એવી સોડ્ય.
૬. છકડીયો દુહો : અશાઢ વરસે એલીએ, ગાજવીજ ઘનઘોર,
તેજી બાંધ્યા તરૂવરે, મધરા બોલે મોર.
મધરા બોલે મોર તે મીઠા,
ઘણમૂલા સાજન સપનામાં દીઠા.
કે તમાચી સુમરા રીસાણી ઢેલને મનાવે મોર,
અશાઢ વરસે એલીએ, ગાજવીજ ઘનઘોર.

જેમ છંદ-બંધારણ પ્રમાણે પ્રકારો પાડવામાં આવ્યા છે. તેમ વિષયને અનુલક્ષીને પણ દુહાના પ્રકારો પાડ્યા છે. રાજસ્થાની સાહિત્યમાં ચારણી સાહિત્યના સંશોધનને આધારે દુહાઓના ચાર પ્રકારો ચારણી વિદ્વાનોએ દર્શાવ્યા છે, જે આ મુજબ છે :

૧. રંગ દુહા : શાબાશી અથવા આભાર કે કૃતજ્ઞતાની લાગણી વ્યક્ત થઈ હોય તેવા દુહા
૨. પરિજાઉ દુહા : પરિજાઉ દુહા એટલે જાનફિસાનીના વીર રસોચિત પ્રશસ્તિના દુહા
૩. સિંધુ દુહા : યુદ્ધ દરમિયાન યોદ્ધાઓને પ્રોત્સાહન આપવા સિંધ રાગમાં ગવાતા દુહા
૪. વિસહર દુહા : દુહા દ્વારા કોઈને ઠપકારે, કટાક્ષ કરે તે વિસહર દુહા કહેવામાં આવે છે.

૧. બાળા ચાલ મ બીસરે, મો થણ જહર સમાન;
રીત મરતા ઢીલ કી, ઊઠી થયો ઘમસાણ.' રંગ દુહો...
૨. 'કાયા જાજો સાબદી, નાક મ જજો નખખ;
પાણી મ જજો પાળળું લોહી વઘા જાય લખખ'. પરિજાઉ દુહો...
૩. 'ભાગે મત તું કંથડા ! તું ભાગે મું ખોડ;
સરખા સરખી સાહેલિયું, તાળી દે મુખ મોડ.' સિંધુ દુહો...
૪. 'જે મુખ અમલ ન ચખિયો, તોરી ન ખેંચ્યા તંગ;
ફટ અલૂણા સાયબા, આપું તો કી અંગ.' વિસહર દુહો...

ડિંગળ કવિતાના કાવ્ય-દોષ પણ અનોખા છે. કાવ્યના મુખ્ય અર્થની પ્રતીતિમાં જે કોઈ વાંધો પહોંચાડે તેને કાવ્યદોષ માનવામાં આવે છે. ડિંગળ કાવ્યશાસ્ત્રીઓના મત પ્રમાણે આવા ૧૧ ડિંગળ કાવ્યદોષો છે.

૧. અંદ દોષ : કાવ્ય ગીતમાં ઉક્તિનો એક જ ઢંગથી પ્રયોગ ન થયો હોય તેને અંદ દોષ કહે છે.
૨. છબકાલ દોષ : કવિતામાં ડિંગળ સિવાયની અન્ય ભાષાનો શબ્દ પ્રયોગ થયો હોય તેને છબકાલ દોષ માનવામાં આવે છે.
૩. હીણ દોષ : જ્યાં અર્થમાં અસ્પષ્ટતા હોય, ત્યાં હીણ દોષ માનવામાં આવે છે.
૪. નિનંગ દોષ : જ્યાં યોગ્ય ક્રમમાં વર્ણન ના કર્યું હોય, અભિવ્યક્તિ યોગ્ય ક્રમે ન થતાં ગમે તેમ થઈ હોય, ત્યાં નિનંગ દોષ બને છે.
૫. જાતિવિરોધ દોષ : કોઈ કવિતાના ચરણ જુદાં જુદાં છંદમાં હોય, ત્યારે જાતિવિરોધ દોષ બને છે.
૬. પાંગલો દોષ : કવિતામાં નિયમ વિરુદ્ધ વધુ-ઓછી માત્રાઓનો ઉપયોગ થયો હોય તેને પાંગલો દોષ કહેવાયો છે.
૭. અપસ દોષ : કવિતા ક્લિષ્ટ હોય અને તેમાં અર્થબોધમાં વાંધો પડે ત્યારે અપસ દોષ બને છે.
૮. નાલચ્છેદ દોષ : કાવ્યના નિયમ વિરુદ્ધ મનપસંદ રીતના વર્ણોથી નાલચ્છેદ દોષ થાય છે.
૯. પખતૂટ દોષ : કવિતામાં અનુપ્રાસ રહિત પદ, સાનુપ્રાસ પદ હોય ત્યાં આ દોષ પેદા થાય છે.
૧૦. બહરો દોષ : શબ્દ-રચના એવી હોય કે દ્વિઅર્થ નીકળે, ભ્રમ પેદા થાય તે બહરો દોષ કહેવાય.
૧૧. અમંગલ દોષ : છંદના કોઈપણ ચરણનો પહેલો, છેલ્લો અક્ષર મળતાં જ કોઈ અમંગલ સૂચક શબ્દ બને તો અમંગલ દોષ કહેવાય.

આમ, જો આ બધા દોષો પર વિચાર કરીએ તો એક વાત ખૂબ સ્પષ્ટ થઈ જાય કે ડિંગળ કવિતા અણધારે ભાષાની રચના નથી. આ કવિતામાં શબ્દ અને અર્થ પર આધારિત અનેક નિયમો છે. ડિંગળ કવિતા સુસંસ્કૃત, શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પર રચાયેલ હોય છે.

વેદ, પુરાણ, રામાયણ અને મહાભારતના કાળમાં ભારતના ચારણોએ પોતાના કંઠે જે સ્તુતિગાન કરેલા તે પણ આપણને ડિંગળ કાવ્યભાષામાં જુદાં જુદાં રૂપે મળે છે. પ્રાકૃતજનોએ ડિંગળમાં ધર્મ અને અધ્યાત્મ જ નહીં પણ જીવનના બધા રંગોને ગાયા છે. આમ પ્રકૃતિ, પ્રણય, શૌર્ય અને જીવનની અતિસૂક્ષ્મ બાબતોને પણ આપણે આ ડિંગળ કાવ્યોમાં માણી શકીએ છીએ. તેથી ડિંગળ માત્ર કાવ્ય કે કાવ્યભાષા જ ન રહેતા આપણા સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસનો પણ મૂલ્યવાન દસ્તાવેજ બની રહે છે.^{૧૭}

સંદર્ભ

૧. હરદાસ મિસણ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિ., ચારણી સાહિત્ય હસ્તપ્રત ભંડાર નં. ૩૬૬/૭૧૬૬
૨. મુનિ જિનવિજયજી મહારાજ, 'પૃથ્વીરાજ રાસો', પૃ. ૧૪૯૬
૩. ઝવેરચંદ મેઘાણી, 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર', ભાગ ૪, પૃ. ૫
૪. ઝવેરચંદ મેઘાણી, 'ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય', પૃ. ૪૫
૫. ડૉ. ઈશ્વરલાલ દવે, 'ચારણી સાહિત્ય', પૃ. ૧૨
૬. હરેન્દ્ર પ્ર. ભટ્ટ, 'ચારણી સાહિત્ય', પૃ. ૧૭
૭. એજન, પૃ. ૧૭
૮. ડૉ. ઈશ્વરલાલ દવે, 'ચારણી સાહિત્ય', પૃ. ૧૨
૯. એજન, પૃ. ૧૪
૧૦. ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા, 'ચારણ સર્જક પરિચય', પૃ. ૬૨
૧૧. લક્ષ્મણ પિંગળશી ગઢવી, 'સૌરાષ્ટ્રનો સાંસ્કૃતિક વૈભવ', પૃ. ૧૩૫
૧૨. ઝવેરચંદ મેઘાણી, 'ઋતુગીતો', પૃ. ૪૦
૧૩. ઝવેરચંદ મેઘાણી, 'ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય', પૃ. ૧૦૫-૧૦૬
૧૪. હરેન્દ્ર પ્ર. ભટ્ટ, 'ચારણી સાહિત્ય', પૃ. ૨૬
૧૫. પીંગળશીભાઈ પાયક 'ચારણ દ્વિમાસિક', પૃ. ૪૫
૧૬. અંબાદાન રોહડિયા, 'અવગાહન', પૃ. ૩૪
૧૭. સંદર્ભ ગ્રંથો ઉપરાંત લેખકે આ લેખ લખવા માટે ડૉ. અંબાદાન રોહડિયા (પ્રોફેસર, સૌરાષ્ટ્ર યુનિ., રાજકોટ), ડૉ. નિરંજન રાજયગુરુ (સંશોધક, આનંદ આશ્રમ, ઘોઘાવદર), ભીખુદાન ગઢવી (લોકસાહિત્યકાર, જૂનાગઢ), પ્રવીણભાઈ બારોટ (લોકસાહિત્યકાર, પોરબંદર) ઈત્યાદિ વિદ્વાનોની મુલાકાત પણ લીધી છે.

રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજી અને રાષ્ટ્રકવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

પ્રા. પરિમલ દલાલ*

ગાંધીજી અને ટાગોર આધુનિક ભારતીય આત્માની બે આંખો છે. એ બંને આપણા યુગમાં ભારતીય ચિંતનની દિશા અને વિચારધારા નક્કી કરનાર બે કિનારા છે. પ્લેટો અને ઍરિસ્ટોટલની પેઠે એકબીજાનાં વિરોધ કરવાની પ્રક્રિયામાં પણ તેઓ એકબીજાના પૂરક રહ્યા છે. ઘણી રીતે તેઓ વિરોધી પ્રવૃત્તિઓના પ્રતિનિધિ હતા. એમની વચ્ચે ભિન્નતા વાસ્તવિક પણ હતી અને ઘેરી પણ હતી. પરંતુ એ બે વચ્ચે સામ્ય પણ ઘણું હતું. બન્ને સામાન્ય જીવનપદ્ધતિના ચોકઠામાં જીવ્યા, ચિંતન કર્યું અને અનુભવ પણ લીધો. બીજું, સમાન મૂલ્યોના તેઓ સમર્થક હતા અને કેટલીકવાર એમના બૌદ્ધિક પ્રતિપક્ષીઓ પણ એક જ હતા. એમ ભારપૂર્વક કહેવામાં આવ્યું છે કે, પ્રત્યેક ભારતીયે આજ કે કાલ ગાંધી અને ટાગોર વચ્ચે પસંદગી કરી લેવી પડશે. એક જમાનામાં એવું માનવામાં આવતું કે પ્રત્યેક માનવી કાં તો પ્લેટો પંથનો કે ઍરિસ્ટોટલ પંથનો જન્મે છે. પરંતુ આ તો એક માત્ર સૂક્ત છે અને બધાં જ સૂક્તોની જેમ એ અર્ધસત્ય ઉપર જ રચાયેલું છે. આ અસામાન્ય વ્યક્તિઓની પરમ સાર્થકતા સમજવા બંનેની પરસ્પર ભિન્નતા તેમજ સમાનતા સમજી લેવી આવશ્યક છે.

ગાંધી અને ટાગોર વચ્ચે માનસિક વ્યવધાન બન્નેનાં પોતપોતાનાં જન્મસ્થાનના ભૌગોલિક વ્યવધાન જેટલાં જ દૂર છે. જેમ પશ્ચિમમાં કાઠિયાવાડ અને પૂર્વમાં બંગાળા જેટલાં દૂર છે, તેમ ગાંધીજી હાથે કાંતેલી વણેલી ખાદીના બરછટ કપડાં પહેરતાં એમ એમની વિચારધારામાં પણ થોડીક બરછટ શક્તિ છે. ટાગોરના વિચારો સૂક્ષ્મ અને અમૂર્ત છે. એમાં એમનાં રેશમી કપડાં જેવી જ જટિલતા અને ચીકાશ છે. ગાંધીજી ધૈર્યમૂર્તિ છે. એ પોતાના વિચારોને અતૂટ દૃઢતાથી વળગી રહે છે. જ્યારે ટાગોર એક પતંગિયાની ચંચળતાથી એક વિચાર પરથી બીજા વિચાર પર ઊડતા ફરે છે.

ટાગોર કહે છે — “ઓ ભલા પંથી ! એકવાર તો બેપરવાઈ દાખવ અને તારો માર્ગ બિલકુલ ભૂલી જા.” - ગાંધીજી આ સલાહને કલ્પનાતીત લેખશે. એમના જીવનદર્શનમાં માર્ગ ભૂલીને અટકવાની કોઈ જ કલ્પના નથી. એક ક્ષણભર પણ એમનો અભિગમ કઠોર છે. એમની દૃષ્ટિ એક તપસ્વી જેવી છે. એમની કલ્પના નિરપેક્ષ આદર્શોથી નિયંત્રિત થાય છે. આધારભૂત સદ્ગુણો પ્રતિ જેવી એમની પોતાની અડગ ભક્તિ છે એવી અડગ ભક્તિ બીજાનામાં પણ હોવી જોઈએ એમ એ માને છે. આધુનિક યુગના એ સર્વોત્તમ તપસ્વી છે. એમની આચારસંહિતામાં એમની નૈતિક માન્યતાઓનાં નિદાનો એવી તો ભૌમિતિક ચોકસાઈથી સ્પષ્ટ થાય છે કે એથી સ્પીનોઝાને પોતાને ઈર્ષા આવે. બીજી બાજુ ટાગોરનો અભિગમ નૈતિક કરતાં કલાત્મક વધારે છે. એમનું ચિંતન સંપૂર્ણ વૈરાગ્યવિરોધી છે. અને માનવીય નિર્બળતા પ્રતિ એ એવી ઉદારતા પ્રકટ કરે છે જે કેવળ કોઈ કવિ જ ધારણ કરે એવું સંભવિત હોય.

ટાગોરના મત પ્રમાણે સત્ય સુંદર જ છે. ગાંધીજીના મત પ્રમાણે સત્ય કલ્યાણકારી છે. ટાગોરના અભિપ્રાય પ્રમાણે સૌંદર્યના અનુસરણ સિવાય બીજું કોઈ જ અધિક ભવ્ય કર્તવ્ય નથી. જ્યારે ગાંધીના અભિપ્રાય પ્રમાણે કર્તવ્યથી વધારે સુંદર બીજું કશું નથી, કેન્ટની એક વિખ્યાત ઉક્તિ સહજ બદલીને કહીએ, તો ટાગોર ગગન મંડળના તારાઓના ઐશ્વર્ય પર મુગ્ધ છે. જ્યારે ગાંધી આત્માના નૈતિક કાનૂનની ભવ્યતા

*પૂર્વ અધ્યક્ષ અને પ્રાધ્યાપક, તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગ, બી.ડી. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ.

પર વારી જાય છે. પ્રકૃતિ અને ઇતિહાસ પરત્વેના એમના વલણમાં પણ એ જ મૂલગત અંતર દૃષ્ટિગોચર થતું જણાય છે. ગાંધી પ્રકૃતિની અસીમ વિવિધતા અને એકરૂપતામાં રાયતા નથી. સોક્રેટિસની પેઠે એ મનુષ્યની કારવાઈમાં જ ઓતપ્રોત રહે છે. ટાગોરને પ્રકૃતિ ચંચલ ને આગાહી ન કરી શકાય એવી લાગે છે. અને તેથી જ તે પ્રકૃતિને વધારે ચાહે છે. જ્યારે ગાંધી બ્રહ્માંડને એક સુવ્યવસ્થિત અને સરળ વસ્તુ સમજે છે. ગાંધીજીની આત્મપ્રેરણામાં એને નિત્યતાના સિદ્ધાંતની વધુ નજીક લઈ જાય છે. જ્યારે ટાગોર પરિવર્તનશીલતાનો વધુ સ્વીકાર કરતા જણાય છે. માનવ ઇતિહાસની વાત કરીએ તો ગાંધીજી માટે પરમહિતના મહાન સંશોધનનું એ બીજું નામ છે. ઇતિહાસમાં એ પોતાના સંપૂર્ણતાવાદી વિચારોનાં ઉચ્ચ ઉદાહરણોની શોધ કરે છે. જ્યારે ટાગોર ઇતિહાસના નાટકમાં ભારે રસાસ્વાદ માણે છે. સૈકાઓએ કરેલા જાદુથી એ સજાગ છે. માનવકર્મોના કરુણ અને વીરતાપૂર્ણ બધાં પાસાં એ જાણે છે. એ પોતાની જાતને વીતી ગયેલા યુગમાં ઓતપ્રોત કરી શકે છે. અને પ્રાચીન સ્મારકોના ધૂંધળા વાતાવરણમાં પણ આત્મીયતા મેળવી લે છે. પ્રાચીન યુગો પ્રતિની એમની આદરભાવના પણ એમના નિર્ણયોને રસતરબોળ કરતી જણાય છે. જ્યારે ગાંધીની આધ્યાત્મિક શક્તિ વર્તમાન યુગ ઉપર કેન્દ્રિત છે. જ્યારે ટાગોર ભૂતકાળ પ્રતિની ઘૃણા ભાગ્યે જ છુપાવી શકે છે.

પરન્તુ આવી સ્વભાવગત અને વૈચારિક ભિન્નતાઓ બંનેમાં હોવા છતાં આ બન્ને મહાન સમકાલીનો સામાન્ય રીતે કલ્પી શકાય એના કરતાં પરસ્પર વધુ નિકટ હતા. ગાંધી અને ગાંધીવાદને રવીન્દ્રનાથે પોતાના કાવ્ય “ગાંધી મહારાજ”માં શ્રેષ્ઠતમ અંજલિ આપેલી છે. ગાંધીને સૌથી પહેલાં મહાત્મા તરીકે ટાગોરે જ વર્ણવ્યા હતા. પાછળથી એ બિરુદ સમગ્ર વિશ્વે અપનાવી લીધું. ગાંધી પોતાની તરફે કવિના જાદુથી કદી મુક્ત થઈ શક્યા નથી. ટાગોરનાં ગીતોમાંથી એમણે સાંત્વના અને પ્રેરણા બન્ને મેળવી છે. પોતાના અંગત આધ્યાત્મિક ઉત્કાંતિકાળના ગાળામાં ગાંધીએ હંમેશા રવીન્દ્રનાથની જ સલાહ લીધી છે.

વિતેલી સદીમાં ભારતીય વિચારસરણીનું જે વિચારધારાએ ઘડતર કર્યું એ વિરાટ બૌદ્ધિક આંદોલનમાં જ ગાંધી અને ટાગોર બન્નેની વિચારસરણીનાં મૂળ નંખાયેલા છે. બન્ને માનવતાવાદી હતા. ગાંધીના માનવતાવાદનો પાયો નૈતિક-સામાજિક હતો. જ્યારે ટાગોરના માનવતાવાદનો પાયો એમના કલાત્મક રહસ્યમય અનુભવોથી રંગાતો રહ્યો હતો. પરન્તુ બન્નેય માનવવ્યક્તિની લાયકાત અને ગૌરવમાં ઊંડી શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા. બંને ભારતીય દર્શનની સર્વેશ્વરવાદી યા નિરપેક્ષતાવાદી પરંપરાઓ કરતાં ઈશ્વરવાદી પરંપરાના પક્ષપાતી હતા. બંને પોતાના જીવનનાં નિર્માણાત્મક વર્ષોમાં વૈષ્ણવ વિચારધારાથી પ્રભાવિત રહ્યા છે. ગાંધી અને ટાગોર બંનેની વિશ્વદૃષ્ટિમાં પ્રેમનો વિચાર પ્રમુખસ્થાને રહ્યો છે. બધાં જ વિપરીત તત્ત્વોને દૂર કરીને સત્યનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરવા પ્રેમ જ એકમાત્ર જાદુઈ લાકડી છે.

પ્રેમ ઉપર ભાર મૂકવાને કારણે ગાંધી અને ટાગોર બન્નેનાં દર્શન પાયામાં જ આશાવાદી બને છે. દુઃખ અને પાપની બન્નેને કષ્ટદાયક જાણકારી છતાં આ પરિણામ આવે છે. પ્રત્યેક જણ પોતપોતાની રીતે માનવપ્રગતિની વાસ્તવિકતામાં શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા અને સંઘર્ષ ઉપર મેળમિલાપના અંતિમ વિજયમાં વિશ્વાસ રાખતા હતા. પ્રગતિમાં શ્રદ્ધા રાખવાથી બંને મહાન શિક્ષણશાસ્ત્રી બન્યા અને પ્લેટો કહે છે, તેમ માનવજાતિની શિક્ષણપ્રિયતાને ખરા દિલથી સ્વીકારતા થયા. ગાંધી અને ટાગોર બંને રૂઢિચુસ્તાને ધિક્કારતા હતા અને ભારતીય સંસ્કૃતિ સર્જવામાં જેણે ફાળો આપ્યો છે એવી ધાર્મિક અને દાર્શનિક પ્રણાલિકાઓ પ્રતિ હકારાત્મક વલણ રાખતા. મૂર્ત માનવમૂલ્યો પર બન્નેએ ભાર મૂક્યો છે.

ગાંધીજીની વિચારસરણીની ગુરુચાવી ધર્મ છે. એમનાં બધાં જ કાર્યો ધાર્મિક દૃષ્ટિએ મૂલવવાનાં છે. ગાંધીજી પોતાને સનાતની હિન્દુ કહેવરાવતા ને હિન્દુ ધર્મ પાળતા. ગાંધી અને ટાગોર બન્ને વેદમાં માને છે, પરન્તુ વેદના આગવા દૈવી તત્ત્વોમાં તેઓ શ્રદ્ધા ધરાવતા નથી. એમના મંતવ્ય પ્રમાણે બીજાં શાસ્ત્રો પણ દૈવી

પ્રેરણાથી અસ્તિત્વમાં આવેલાં છે. છતાં શાસ્ત્રોના શબ્દે શબ્દને અફર કે અનિવાર્ય લેખતા નથી. બુદ્ધિ અને નૈતિક ભાવનાને સાચી રીતે વળગી રહેતા હોય એવાં શાસ્ત્રોના સત્યોને એ બિરદાવે છે. રવીન્દ્રનાથને વેદ કરતાં ઉપનિષદોમાંથી વધારે પ્રેરણા મળે છે.

ગાંધીજી અને ટાગોર બંને સત્ય ને પ્રેમમાં અન્તિમ વાસ્તવિકતા નિહાળે છે. ઈશ્વર પ્રકાશ અને જીવનનું મૂળ છે છતાં આ બધાથી પર અને ઉપરવટ છે. ટાગોરની જેમ ગાંધીજી વૈષ્ણવધર્મથી આકર્ષાયા હતા અને એક સાચા વૈષ્ણવ તરીકે જ એ પ્રેમ અને અહિંસામાં શ્રદ્ધા ધરાવતા થયા હતા. ગાંધીજી લખે છે.- “મ્હારે મન ઈશ્વર સત્ય ને પ્રેમ જ છે.” આ બંને દીર્ઘદૃષ્ટાઓને મન માનવસેવા જ પોતાનું સર્વસ્વ હતું, શ્રેષ્ઠ સદ્ગુણ હતો. ગાંધીજી કહે છે, “શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ આદર્શ ઈશ્વરની પૂજા છે અને ઊંચામાં ઊંચી સેવા એટલે પ્રભુનું કામ કરવું, તે નૈતિક કાનૂનને આધીન રહીને જીવવું, તે માનવજાતિની નિઃસ્વાર્થ સેવા કરવી. રવીન્દ્રનાથનો પ્રેમ સમગ્ર સૃષ્ટિને આવરી લે છે. માનવો, પશુઓ ને વનસ્પતિ - સમગ્ર સૃષ્ટિ તેમના પ્રેમમાં ન્હાય છે. ગાંધીજીનો પ્રેમ પણ એવો જ સર્વવ્યાપી છે. મૂંગા પશુઓ, ગાયો અને માનવજાતિથી ઊતરતી તમામ સૃષ્ટિ એમનાં પ્રેમભાજન છે. ગોરક્ષા તેમને મન ધર્મનું એક મહત્ત્વનું પાસું છે.”

ગાંધીજી અને ટાગોર બંને ઈશ્વરના અદ્વૈત સ્વરૂપમાં માને છે. ગાંધીજી મૂર્તિપૂજામાં માનતા જ્યારે મૂર્તિપૂજા ટાગોરને હંમેશા અરુચિકર હતી. મૂર્તિપૂજા મનુષ્યને તેના લક્ષ્યાંકથી દૂર લઈ જાય છે. ગાંધીજી કહે છે. “હું મૂર્તિપૂજામાં અશ્રદ્ધા ધરાવતો નથી. મૂર્તિ મારા દિલમાં કોઈ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કરતી નથી. પરંતુ મૂર્તિપૂજા એ માનવપ્રકૃતિનો અંશ છે એમ હું માનું છું.”

ગાંધીજી કહે છે, “ત્યાગ દ્વારા મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.” પરંતુ રવીન્દ્રનાથ કદી ત્યાગ પર એવું વજૂદ મૂકતા નથી. ત્યાગની કદી તરફેણ કરતા નથી. “ગીતાંજલિ”માં એ ગાય છે. “મ્હને ત્યાગમાં મુક્તિ દેખાતી નથી. ઉલ્લાસના હજારો બંધનોમાં મને સ્વાતંત્ર્યનું આલિંગન વરતાય છે. ના, મારી ઈન્દ્રિયોનાં દ્વાર હું કદી બંધ કરીશ નહિ. દૃષ્ટિ, શ્રવણશક્તિને સ્પર્શતા ઉલ્લાસો ત્હારો ઉલ્લાસ માણશે.

ગાંધી આશ્રમમાં કેટલાક ચુસ્ત બંધનો છે જ્યારે શાંતિનિકેતન આશ્રમમાં કોઈ જ બંધન નથી. રવીન્દ્રનાથ કોઈપણ જાતના બંધનને પિચ્કારે છે. બંધન જીવનને જડ બનાવે છે. સર્વત્ર મનુષ્યમાત્રને પ્રેમ કરો. એ એક જ મૌનનિયમ બધા આશ્રમવાસીઓને માર્ગદર્શન આપે છે. પરંતુ ગાંધીજીના આશ્રમમાં પ્રત્યેક વાસીને ચોક્કસ પ્રકારની પ્રતિજ્ઞાઓ લેવી પડે છે. એમાં સૌથી પ્રથમ અને મુખ્ય પ્રતિજ્ઞા સત્ય અંગે છે. પછી અહિંસાની પ્રતિજ્ઞા આવે છે. અહિંસા એટલે પ્રાણ ન હરવા એટલું જ કેવળ નહિ એનો સાચો અર્થ તો કોઈપણ જીવને અપમાન લાગે એવું કાંઈપણ કરો નહિ. કોઈ વ્યક્તિ પોતાને તમારો શત્રુ ગણતી હોય એના પ્રતિ પણ વિરોધી ખ્યાલ બાંધવો નહિ. ત્રીજી પ્રતિજ્ઞા બ્રહ્મચર્યની છે. આ ઉપરાંત સ્વાદેન્દ્રિય પર કાબૂ રાખવો. ચોરી ન કરવી, માલિકી હક્ક ધરાવવાની ઝંખના કરવી નહિ એવી બીજી બધી પ્રતિજ્ઞાઓ પણ લેવાની. આ ઉપરાંત સ્વદેશીની પ્રતિજ્ઞા પણ મહત્ત્વની છે.

ગાંધીજી ધર્મને રાજકારણ સાથે ભેળવી દે છે. પરંતુ રવીન્દ્રનાથ ને મન ધર્મ રાજકારણ કરતાં ક્યાંય ઉચ્ચ સ્તર પર છે. ગાંધીજીને મન સ્વરાજ્ય એક ધાર્મિક કર્તવ્યનું સ્વરૂપ ધરાવે છે. રવીન્દ્રનાથ લખે છે. “સ્વરાજ એટલે શું ? એ તો માયા છે. ધુમ્મસની પેઠે વિખેરાઈ જવા એ નિમયિલું છે. સ્વરાજ આપણો લક્ષ્યાંક નથી. આપણો સંઘર્ષ તો આધ્યાત્મિક સંઘર્ષ છે. મનુષ્ય માટેનો સંઘર્ષ છે. મનુષ્યે પોતે પોતાની આસપાસ જે જાળાં ગૂંથ્યાં છે એમાંથી આપણે મનુષ્યનો ઉદ્ધાર કરવાનો છે. રાષ્ટ્રીય અહંભાવની આ સંસ્થાઓ ઊભી કરી છે, એમાંથી એને મુક્તિ અપાવવાની છે. કોશેટાના આશ્રય કરતાં ગગનમંડળની સ્વતંત્રતાનું વધારે મૂલ્ય છે એ વાત પતંગિયાને સમજાવવી પડશે !”

મોતીશાહી મહેલનું ઐતિહાસિક અને સ્થાપત્યકીય અધ્યયન

મુકેશ પી. આહિર*

પ્રસ્તાવના :

મુઘલ બાદશાહ અકબરે ઈ.સ. ૧૫૭૨-૭૩માં ગુજરાત પર ચડાઈ કરી તેને જીતી લઈ ત્યાં મુઘલાઈ હકૂમતની સ્થાપના કરી.^૧ મુઘલ બાદશાહ અકબરે એક વર્ષના ગાળામાં બે વાર ચડાઈ કરી, જીત મેળવી ગુજરાતને મુઘલ સામ્રાજ્યનો એક પ્રાંત બનાવ્યો ને ઈ.સ. ૧૬૦૫ સુધીમાં આઠ જેટલા મુઘલ સૂબેદારો દ્વારા ગુજરાતનો વહીવટ ચલાવ્યો.^૨ ત્યારબાદ મુઘલ બાદશાહ જહાંગીરના રાજ્ય-અમલ દરમિયાન ગુજરાતમાં આઠ જેટલા મુઘલ સૂબેદારો નીમાયા હતા.^૩ આમ ગુજરાત પર મુઘલોની હકૂમત ઔરંગઝેબના મૃત્યુ ઈ.સ. ૧૭૦૭ સુધી ખૂબ વ્યવસ્થિત રીતે ચાલુ રહી હતી.^૪

પુસ્તકાલયમાં અમદાવાદ, સુરત; પાટણ, ભરૂચ, ખંભાત, પેટલાદ, કડી, વડોદરા, ઘોઘા, વલસાડ, વીજાપુર, નવસારી, મહેસાણા, જામનગર, વીરમગામ, દાહોદ, જૂનાગઢ, અમરેલી, ભૂજ, વેરાવળ, કુતિયાણા વગેરે સ્થળોએ મસ્જિદો, મકબરા અને રોજા બંધાયાનું અભિલેખોમાંથી જાણવા મળે છે.^૫ આ બધાં સ્થાપત્યોમાં અમદાવાદના શાહીબાગ વિસ્તારમાં આવેલ ‘મોતીશાહી મહેલ’ મુઘલકાલીન સ્થાપત્ય તરીકે તેમજ ઐતિહાસિક અને પુરાતત્ત્વની દૃષ્ટિએ ઘણું મહત્ત્વનું સ્મારક બની રહ્યો છે.

મોતીશાહી મહેલ અને શાહીબાગની સ્થાપના :

મુઘલોનો ઉદ્યાનપ્રેમ ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે. ગુજરાતમાં તેમની પ્રેરણાથી કેટલાક નામાંકિત બગીચાઓ બનાવાયા હતા. આમાં અકબરના સમયમાં ફતેહબાગ, જહાંગીરના સમયમાં બંધાયેલ જીતબાગ અને રુસ્તમબાગ તેમજ શાહજહાંએ બંધાવેલ શાહીબાગ નોંધપાત્ર છે.^૬

મુઘલ સમયમાં બંધાયેલા બાગોમાં શાહીબાગનું સ્થાન સૌથી આગળ પડતું છે. કારણ કે ત્યાં શાહજહાંએ પોતાના માટે મહેલ પણ બંધાવ્યો હતો. ઈ.સ. ૧૬૧૮માં બાદશાહ જહાંગીર અમદાવાદમાં નવ માસ સુધી રહ્યો હતો. એ સમય દરમિયાન શાહજહાં પુરૂષ (શાહજહાં)ને અમદાવાદના સૂબેદાર તરીકે નીમ્યો હતો. તેથી શાહજહાંએ ઈ.સ. ૧૬૧૮ થી ૧૬૨૨ દરમિયાન એમ કુલ ચાર વર્ષ સુધી અમદાવાદમાં સૂબેદારી કરી હતી. તેના સમય દરમિયાન ઈ.સ. ૧૬૨૧-૨૨, હિજરી સંવત-૧૦૩૨માં શાહીબાગ બંધાયો એમ મનાય છે.^૭ કહેવાય છે કે શાહજહાંની સૂબાગીરીના સમયમાં એક વર્ષે દુષ્કાળ પડ્યો ત્યારે દુષ્કાળ પીડિતોને કામ આપવાના શુભ હેતુથી શાહજહાંએ આ બાગ અને એનાં મકાનો બાંધવાનો હુકમ કર્યો હતો. આ કામ એ વખતના દીવાન સૈફખાં જેવા પ્રસિદ્ધ અને બુદ્ધિશાળી અમલદારના હાથમાં સોંપવામાં આવ્યું હતું. આ બાગની જમીન પસંદગી માટે આબોહવાના ઉસ્તાદો નીમવામાં આવ્યા અને તેમણે શહેરની ઉત્તરે દોઢ માઈલે સાબરમતી નદીના કિનારા ઉપર આવેલ હવેલી પરગણાના મકસુદપુર નામના પરાની જમીન બાગ માટે લીધી હતી. અહીં જે સુંદર બાગ બનાવવામાં આવ્યો તેને ‘બાગેશાહી’ નામથી ઓળખવામાં આવ્યો, સમય જતાં તેનું નામ ‘શાહીબાગ’માં તબદીલ થઈ ગયું જે હાલમાં પણ ચાલુ છે. આ બાગેશાહીમાં જે મહેલ બનાવવામાં આવ્યો તે ‘શાહીબાગ મહેલ’ કે ‘મોતીશાહી મહેલ’ તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો.^૮

* વ્યાખ્યાતા, સરકારી આર્ટ્સ કોલેજ, અમીરગઢ, બનાસકાંઠા

મોતીશાહી મહેલનું સ્થાપત્ય :

મહેલ માટે નદીના પટથી બગીચાના સ્તર સુધી મજબૂત પુસ્તો બાંધેલો છે. મહેલ માટે પાયો ઊંચો લઈ એના પર ધાબું કરેલ છે. જેને નીચેથી અનેક સ્તંભ ટેકો આપે છે. મહેલની નીચે બનેલા તહેબાનાનું બધું બાંધકામ કમાનાકારમાં કરવામાં આવેલ છે. એમાં નાના-નાના ઓરડાઓ કરેલા છે. એ ઓરડાઓ નોકર-ચાકરોને રહેવા માટેના હશે એમ જણાય છે. પરંતુ વર્તમાન સમયમાં આ તહેબાનાનું સમારકામ કરી તેના સ્વરૂપમાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે. મહેલનો પાછળનો પાયો સાબરમતી નદીના તટમાં નાખેલો છે. આ પાયાની ઉપર બનાવેલ મહેલની દીવાલમાં બારીઓ મૂકેલી છે. જેના કારણે ચોમાસામાં નદીનું પાણી બારી દ્વારા મહેલના તહેબાનામાં ભરાઈ જાય છે. જેથી મહેલની દીવાલોને ઘણું નુકશાન થાય છે. આ તહેબાનાને ફરતી એક કૃત્રિમ દીવાલ કરેલી હતી. જેમાં વચ્ચે વચ્ચે ફુવારાઓની પણ રચના કરવામાં આવી હતી. જેનાથી ઉનાળામાં હવામાન ઠંડુ રાખી શકાતું પણ અત્યારે આ સુવિધા રહી નથી. તહેબાના ઉપરનું વિશાળ ધાબું મહેલ માટેની ફરસ અને એને ફરતા ઓટલાની ગરજ સારે છે. એના પર જવા માટે નહેરની ઉપર પથ્થરનો નાનો પુલ કરેલો હતો. આ ધાબા ઉપર મધ્યમાં ઊભો કરેલો બે મજલાવાળો મહેલ ભવ્ય લાગે છે. નીચેના મજલામાં મધ્યમાં વિશાળ બેઠક ખંડ છે. એની દીવાલો પરનું ચૂનાનું પ્લાસ્ટર સંગેમરમર જેવું સફેદ સુંવાળું અને ઓપદાર છે. એની છત પર નાના નાના ખંડ પાડીને એમાં એવી સરસ ભાત કરી છે કે જાણે એ છત પર અમૂલ્ય ઈરાની ગાલીચો પાથર્યો હોય તેવો ભાસ થાય છે. આ મધ્યખંડને ચારે ખૂણે ચાર અષ્ટકોણ ઓરડાઓ અને એવી જ રીતે ઉપરના મજલે પણ ચાર અષ્ટકોણ ઓરડા મળીને રહેણાંક માટે કુલ આઠ ઓરડાઓની વ્યવસ્થા કરેલી છે. આ બધા જ ઓરડાઓની દીવાલો પરનું પ્લાસ્ટર પણ સફેદ સુંવાળું અને ચમકદાર છે. એની છતો ઉપર સફાઈપૂર્વક નકશીકામ કરેલું છે. નીચલા દરેક ખંડમાંથી એક એક ઝરૂખો બહાર કાઢેલો છે. ઉપલા મજલે જવા માટે પથ્થરની સીડીઓ કરેલી હતી. સીડી ચાર-ચાર કમાનોથી ટેકવાયેલા છાવણવાળી હતી. છાવણનો ઘાટ ઉપરથી છત્રી જેવો લાગતો હતો. આ સીડી હાલમાં નથી. ઉપલા ચાર ઓરડાઓની વચ્ચેના ખંડની ફરસ ઉપસાવીને પીઠિકા કરેલી છે. સમગ્ર મહેલની દીવાલો પણ સારા ચૂનાથી છાયેલી હોવાથી આરસ જેવી લાગતી હતી. હાલમાં આ દીવાલો ઉપર લાલ ગેરુનો કલર લગાવવામાં આવેલો છે. મહેલની પાછળની બાજુએ છેક નદીના પટમાં ઉતરાય તેવી રીતે પગથિયાં કરેલ છે. આ પગથિયાં નદીમાં નૌકાવિહાર કરવાના આશયથી બનાવવામાં આવ્યા હશે. ઉત્તરકાલમાં વારંવાર સમારકામ થવાથી આ મહેલમાં કેટલાક ફેરફારો થઈ ગયા છે. એમાં ઈ.સ. ૧૮૩૫માં વિલિયમ્સે ધાબા પર બનાવડાવેલ બે ઓરડીઓ નોંધપાત્ર છે.^૯

પ્રસ્તુતકાલના બાંધકામમાં પથ્થરનો ઉપયોગ ઘણો ઘટી ગયો હતો. તેને સ્થાને ઈંટ અને ચૂનાનો પ્રયોગ વધ્યો, અલબત્ત મસ્જિદમાં મહેરાબ બનાવવા માટે પથ્થરનો પ્રયોગ થતો રહ્યો. રચના પરત્વે હવે સ્તંભો પર પાટલી મૂકીને એના પર છત ટેકવાતી, આવી કમાનોની યોજનાથી ઈમારતની મંડપરચના આકર્ષક બનતી.^{૧૦}

સલ્તનતકાલના ઈસ્લામી સ્થાપત્યને મુકાબલે મુઘલકાલીન સ્થાપત્ય ઉતરતી કક્ષાનું જણાય છે. એમાં પૂર્વકાલીન પ્રશિષ્ટ સ્થાપત્ય-શૈલી સાથે અનુસંધાન જળવાયું નથી. જો કે આ કાલની કેટલીક ઈમારત ભવ્ય બની છે, પણ સલ્તનતકાલીન ઈમારતોમાં વિવિધ રૂપાંકનોને લઈને જોવા મળતી મનોહરતાનો અહીં અભાવ વરતાય છે.^{૧૧}

મોતીશાહી મહેલ અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ રાષ્ટ્રીય સ્મારક

બ્રિટિશકાલથી લઈ છેક ૨૦મી સદીના ઉત્તરાર્ધ સુધી મોતીશાહી મહેલ રાજ્યપાલોનું નિવાસસ્થાન

હતું. ૧૪ ઓગસ્ટ, ૧૯૭૮ના જાહેરનામા દ્વારા રાજ્યપાલનું નિવાસસ્થાન, ગાંધીનગર ખસેડવામાં આવ્યું. તેથી મોતીશાહી મહેલ ખાલી પડતાં શ્રી ઢેબરભાઈના અધ્યક્ષપદે બનાવાયેલ ‘સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ જન્મશતાબ્દી મહોત્સવ સમિતિ’ દ્વારા આ મકાનને ‘સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ સ્મારક’ તરીકે ઉપયોગમાં લેવા માટેની અરજી ગુજરાત સરકારને કરવામાં આવી હતી.^{૧૨} આ ઉપરાંત કેન્દ્ર સરકારના પુરાતત્ત્વ ખાતાને પણ એક દરખાસ્ત પાઠવવામાં આવી હતી જેના ફળસ્વરૂપે ગુજરાત સરકારે મહેસૂલ, શિક્ષણ, નાણાં અને વહીવટ વિભાગની સંમતિથી મકાન અને માર્ગવ્યવહાર વિભાગના તા. ૧૮-૮-૧૯૭૮ના ઠરાવથી આ મિલકત ૫૭,૨૩,૦૦૦ રૂ.ની કિંમતે અને એટલી જ રકમના અનુદાનથી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ મેમોરિયલ સોસાયટીને વેચાણથી આપી. ત્યારબાદ આ મોતીશાહી મહેલમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ સંગ્રહાલય શરૂ કરવામાં આવ્યું. જેનું ઉદ્ઘાટન ભૂતપૂર્વ વડાપ્રધાન અને સરદાર સાહેબના અત્યંત નિકટના સાથી શ્રી મોરારજીભાઈ દેસાઈના શુભ હસ્તે તા. ૭-૩-૧૯૮૦ને શુક્રવારના રોજ કરવામાં આવ્યું હતું.^{૧૩} ત્યારબાદ મોતીશાહી મહેલ ‘સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ રાષ્ટ્રીય સ્મારક’ના નામથી જાણીતું છે.

મુઘલકાલના ઘણા મહેલો નાશ પામી ગયા છે. જ્યારે આ મહેલ હજી એના અતીતના ગૌરવને જાળવી રહ્યો છે. અને શાહીબાગની શોભા વધારી રહ્યો છે.

સંદર્ભ

૧. ર. છો. પરીખ, હ. ગં. શાસ્ત્રી (સં.), ‘ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ’, ગ્રંથ ૫, મુઘલકાલ, ૧૯૭૭, પૃ. ૩૩
૨. એજન, પૃ. ૪૩
૩. એજન, પૃ. ૫૧
૪. એજન, પૃ. ૮૫
૫. એજન, પૃ. ૪૪૩
૬. એજન, પૃ. ૪૦૭
૭. જોટ, રત્નમણિરાવ ભીમરાવ, ‘શાહીબાગ, અમદાવાદ’, પ્રથમ આવૃત્તિ, ગુજરાત સાહિત્ય સભા, અમદાવાદ, ૧૯૨૮, પૃ. ૩
૮. એજન, પૃ. ૪-૫
૯. જોટ, રત્નમણિરાવ ભીમરાવ, ‘ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ’, પૃ. ૬૩૮
૧૦. ઉપરોક્ત, પાદનોંધ ૧, પૃ. ૪૪૩
૧૧. એજન, પૃ. ૪૪૪
૧૨. પટેલ, બાબુભાઈ જે., ‘સરદાર સ્મારકની પૂર્વભૂમિકા’ સરદાર મેમોરિયલ સોસાયટી, શાહીબાગ, અમદાવાદ-૧૯૮૦, પૃ. ૧
૧૩. સંદેશ, શનિવાર, તા. ૮ માર્ચ, ૧૯૮૦

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ રાષ્ટ્રિય સ્મારક (મોતી શાહી મહેલ) નો અગ્ર દેખાવ

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ રાષ્ટ્રિય સ્મારક (મોતી શાહી મહેલ) નો પુઠ દેખાવ

સરદારશ્રીની અંગત ચીજ વસ્તુઓ

સ્વમિન્દ્રનાથ રાગોર સ્મૃતિ ખંડનો અગ્ર દેખાવ

ડોલરરાય માંકડનું શૈક્ષણિક, સાહિત્યિક અને સૌરાષ્ટ્રના ઐતિહાસિક ક્ષેત્રમાં પ્રદાન

મેતર અબ્દુલકાદર કાસમભાઈ*

ડોલરરાય માંકડે પૂર્વ પ્રાથમિક કેળવણી, પાયાની કેળવણી અથવા નઈ તાલીમ, પ્રાથમિક શિક્ષણ અને યુનિવર્સિટી શિક્ષણ તથા સંશોધન એમ દરેક ભૂમિકા સાથે જીવંત સંબંધ રાખ્યો હતો. એકસૂત્રિત શિક્ષણ-યોજના એ એમની વિશિષ્ટ યોજના હતી. પ્રાથમિક, માધ્યમિક એમ બધા જ તબક્કાની અને પ્રકારોની કેળવણી વિદ્યાપીઠ નીચે મુકાય એટલું જ નહીં, પ્રજાના સત્ય સમી સંસ્કૃતિને લગતા બધા જ પ્રશ્નો પણ વિદ્યાપીઠને સોંપી દેવાય એવો એમનો ખ્યાલ હતો. ગંગાજળા વિદ્યાપીઠ સ્થપાઈ તે પહેલાં પણ તેઓશ્રીએ ઢેબરભાઈને (તે વખતે મુખ્યપ્રધાન, સૌરાષ્ટ્ર રાજ્ય) પોતાની આ એકસૂત્રિત શિક્ષણયોજના સમજાવી હતી. આ સંસ્થાઓની સ્થાપના, ઉછેર અને માવજતનો એમને ઘણો અનુભવ હતો. શારદા મંદિર, શારદાગ્રામ, જલારામ ટ્રસ્ટની શિક્ષણ સંસ્થાઓ, શ્રીકસ્તૂરબા સ્ત્રી વિકાસગૃહ તથા શ્રી રતનભાઈ કન્યા વિદ્યાલય વગેરે સાથે તેઓ એક કે બીજી રીતે સંકળાયેલા હતા. ગંગાજળા વિદ્યાપીઠ એમનું સર્જન હતું. શૈક્ષણિક સંસ્થાના સર્જન અને સંચાલનમાં નાનાભાઈ ભટ્ટ અને હરભાઈ ત્રિવેદીની જેમ તેઓ પણ પારંગત હતા. સંસ્થાના સંચાલનનું કોઈ શાસ્ત્ર તેઓશ્રીને અવગત હતું.

ગંગાજળા વિદ્યાપીઠની સ્થાપના : ડોલરરાયે ગામડામાં ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવાનાં સેવેલાં સ્વપ્નો પ્રમાણે કામ કરી શકાશે એવી શ્રદ્ધાથી તેઓ કરાંચી છોડી ગુજરાતમાં આવ્યા હતા. મહાત્મા ગાંધીજીના નઈ તાલીમના સિદ્ધાંતોમાં તેમને શ્રદ્ધા હતી. ઉચ્ચ શિક્ષણમાં આ સિદ્ધાંતોનો વ્યવહારમાં કેવી રીતે ઉપયોગ કરી શકાય તે વિશે તેઓ વિચારતા હતા. એવી તક શ્રી વલ્લભ વિદ્યાનગરમાં મળશે એમ ધારીને તેઓ તેમાં જોડાયા હતા. પરંતુ ત્યાંના વાતાવરણમાં તથા સંચાલન મંડળમાં એવો કોઈ શૈક્ષણિક પ્રયોગ કરવાનો અવકાશ રહ્યો ન હતો. આથી સાચા અર્થમાં નાનાં ગામડાંમાં જ્યાં આવા પ્રયોગ કરી શકાય તેવી સંસ્થા શરૂ કરવાનો વિચાર તેમના મનમાં ડહોળાતો રહ્યો.

ઈ.સ. ૧૯૪૭ થી ૧૯૫૨નાં વર્ષો દરમિયાન દેશની આઝાદી, ભાગલાની હિંસા, સમગ્ર ભારતનું પુનર્નિર્માણ, દેશી રાજ્યોના વિલયમાંથી નવાં રાજ્યોની રચનાની પ્રક્રિયા ચાલી રહી હતી ત્યારે પશ્ચિમ ભારતમાં ગુજરાતને છોડે આવેલા સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યનું એકમ અસ્તિત્વમાં આવ્યું. ૨૦૨ રજવાડાંના વિલયમાંથી સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યનો જન્મ થયો. એપ્રિલ, ૧૯૪૮ થી પ્રજાની આશા આકાંક્ષાઓને સમજીને લોકશાહી રાજ્યના મંડાણ થયા પછી સૌરાષ્ટ્રના મંત્રીમંડળે અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં વિકાસની હરણફાળ ભરવા માંડી હતી. મુખ્ય પ્રધાનશ્રી ઢેબરભાઈએ તથા દરબાર સાહેબે સૌરાષ્ટ્રના ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં કોલેજ અને બીજી સંસ્થાઓ શરૂ કરવા પ્રોત્સાહન આપ્યું.

સૌરાષ્ટ્રમાં તે વખતે બિનસરકારી કોલેજ એક પણ નહોતી. માત્ર ત્રણ સરકારી કોલેજો ભાવનગરમાં શામળદાસ કોલેજ, જૂનાગઢમાં બહાઉદ્દીન કોલેજ અને રાજકોટમાં ધર્મન્દ્રસિંહજી કોલેજ હતી. દરબાર ગોપાલદાસની પ્રેરણાથી તેમણે સૌરાષ્ટ્રમાં કેળવણીની નવી સંસ્થા શરૂ કરવાનું નક્કી કર્યું. આથી ૧૯૫૨માં

* ઘાંચી વાડ, જામનગર

કેટલાક મિત્રોના સાથ અને સહકારથી જામનગરથી ૧૭ કિ.મી. દૂર આવેલા અલીયાબાડા નામના નાનકડા ગામડામાં તા. ૪-૧-૧૯૫૨ના રોજ ‘શ્રી વિદ્યામંડળ’ નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી તેને રજિસ્ટર કરાવી.

ડોલરરાયનો આ સંસ્થા સ્થાપવા પાછળનો ઉદ્દેશ સ્પષ્ટ હતો. તેમને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં પ્રયોગો કરવા હતા. શહેરમાં વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાથી ઊભરાતી, કમાણી કરાવી આપતી કોલેજ ચલાવવાનું ધ્યેય ન હતું. તેઓ પોતાના નિશ્ચયમાં હંમેશા અડગ રહ્યા હતા. ૧૯૫૩ના એપ્રિલ માસમાં શ્રીવિદ્યામંડળ સંસ્થાના ઉપક્રમે પ્રથમ વિનયમંદિર (હાઈસ્કૂલ અને તે જ વર્ષના જૂન માસમાં દરબાર ગોપાલદાસ મહાવિદ્યાલય (આર્ટ્સ કોલેજ) શરૂ કર્યા હતાં. ડોલરરાય તથા તેઓના મોટાભાઈ હરિભાઈ ટૂંકા પગારથી આચાર્ય તરીકે જોડાયા હતા. આમ સંસ્થાની સ્થાપનાથી જ તેમણે ત્યાગની પરંપરા ઊભી કરી હતી. શ્રી વિદ્યામંડળના ઉપક્રમે ત્યાર પછી જુદીજુદી વિદ્યાસંસ્થાઓ શરૂ થઈ, તેના સમૂહ(કમ્પસ)ને તેમણે ગંગાજળા વિદ્યાપીઠ એવું નામ આપ્યું.

ડોલરરાય માંકડનું જીવન અને શૈક્ષણિક દૃષ્ટિકોણ : ડોલરરાયનો જન્મ ૨૩-૧-૧૯૦૨ પોષ શુકલ પૂર્ણિમા, શુક્રવારે કચ્છ વાગડમાં ‘જંગી’ મુકામે મોસાળમાં થયો હતો. મૂળ વતન જામનગર જિલ્લાનું ‘જોડીયા’ ગામ જ્યાં એમના પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રારંભ થયો. માધ્યમિક શિક્ષણ બે સ્થળે વહેંચાયું, જોડીયામાં ચોથું ધોરણ જે મિડલ સ્કૂલ ગણાતી ત્યાં થયું અને બીજું રાજકોટની આર્ટ્સ હાઈસ્કૂલમાં સાતમા ધોરણ સુધી અને સૌરાષ્ટ્ર હાઈસ્કૂલમાં મેટ્રિક સુધી ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવ્યું, જૂનાગઢની બહાઉદ્દીન કોલેજમાં સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સાથે બી.એ. (બીજો વર્ગ) ૧૯૨૪માં થયા. એ વખતે આ કોલેજ મુંબઈ યુનિવર્સિટી સાથે સંલગ્ન હતી. ત્યારબાદ કરાંચીમાં સંસ્કૃત અને ગુજરાતી સાથે એમ.એ.માં બીજો વર્ગ મેળવ્યો. ૧૯૨૭માં અહીંની કોલેજ પણ મુંબઈ યુનિવર્સિટી સાથે સંલગ્ન હતી. પિતા રંગીલદાસ અને માતા અજવાળીબાની કુખે જન્મેલા આ હતા મહામાનવ ડોલરરાય. સાદું જીવન અને ઉચ્ચ વિચાર ધરાવતા તેઓશ્રી આજીવન શિક્ષક જ રહ્યા.

ગાંધીજીની વાત તો એમના શ્વાસોચ્છવાસમાં હતી. ગીતાના અર્થમાં એ નિઃસ્પૃહ હતા. કશાની પણ એપણા તેઓશ્રીએ કરી નથી. હા એમને એમ થતું કે શિક્ષણનું સ્તર ઊંચું આવે, વિદ્યાર્થીઓમાં વિદ્યાનો અનુરાગ સ્થાપિત થાય. પોતાના માટે ક્યારેય કશી આસક્તિ એમને હતી નહીં.

ડોલરરાયની શિક્ષણયાત્રા ગંગાના પ્રવાહની જેમ શૈત્ય આપનારી, પ્રવાહી અને પાવનકારી રહી છે એવું લાગે છે. ભવાનીશંકર વ્યાસ, દુષ્યંતભાઈ પંડ્યા, મનસુખભાઈ જોબનપુત્રા અને કેળવણીની કસવાળી અન્ય વ્યક્તિઓ સંગાથે કરાંચીમાં શિક્ષણ સાથે નાતો બંધાયો. વલ્લભવિદ્યાનગર અને અલીયાવાડા સુધી પ્રવાહિત થતાં થતાં અનેકોના જીવન ઉજમાળાં કરી દીધાં છે. એમના સંપર્કમાં આવનાર વ્યક્તિનું જીવન પલટાઈ જતું. કરાંચીમાં પોતાનું રહેણાંક પણ તદ્દન સાદી છાપરાવાળી એક ઝૂંપડી હતી. આ સ્થળે શિક્ષણના શ્રીગણેશ થયાં. એમાં માત્ર શિક્ષણ જ નહીં પણ આત્માને જાગૃત કરવાના પ્રયાસો પણ સાથે સાથે ચાલતા. શિક્ષણ એ માત્ર કોરું ન રહેવું જોઈએ. આજે શરીર અને મનની કેળવણી અવિભાજ્ય રીતે જોડાયેલી રહેવી જોઈએ, એમ આપણે કહીએ છીએ એ સાચું દર્શન ડોલરરાયના જીવનમાં ડોકિયું કરવાથી જોવા મળે છે. કરાંચીમાં શિક્ષણનો સંગ કરતાં કરતાં શિક્ષણ સાથે પ્રકૃતિનું પણ તાદાત્મ્ય સાધવામાં આવે એના પ્રયોગરૂપે ઉત્સવોની ઉજવણી કરતા હતા. સૌ સાથે એના રંગથી રંગાઈ જતા. દા.ત. વસંતનાં વધામણાં રૂપે વસંતોત્સવની ઉજવણી, વસંતમાં સમગ્ર પ્રકૃતિ ખીલી ઊઠે છે. માણસને પણ એની અસર થવી જોઈએ એમ ડોલરરાય કહેતા હતા. આથી ઋતુવાર ઉત્સવો ઉજવવા અને એમાં વિદ્યાર્થીઓને એનો મહિમા સમજાવવો અને સામેલ કરવા, માણસ પણ વસંતની જેમ ખીલવો જોઈએ. દીપાવલી, મકરસંક્રાન્તિ, વસંત પંચમી - ધુળેટી - વર્ષા મંગળ અને શક્તિની ઉપાસનાનું પર્વ - નોરતા અને તે બાદ આવે શરદપૂનમ.

આમ શાળાકીય અને મહાશાળાના શૈક્ષણિક જીવન સાથે નાનપણથી જ વિદ્યાર્થીઓ ઋતુઓ સાથે

પોતાના જીવનનો અનુબંધ સાથે, જેથી શિક્ષણ અને એના દ્વારા ઘડાતું જીવન ભીંજાયેલું રહે તે ડોલરરાયને અભિપ્રેત હતું. શિક્ષણના આ અભિગમનું સાતત્ય કરાંચીથી અલીયાબાડા સુધીની યાત્રામાં સતત વરતાઈ આવે છે. એમના મનમાં ઋતુઓ સાથે અનુબંધ કેવો બંધબેસતો હશે એ એમના વંશવારસાના નામકરણમાં પણ દશ્યમાન થાય છે. પોતાનું નામ ડોલર, ધર્મપત્નીનું નામ પુષ્પા, બંને પુત્રો બકુલ અને શિરીષ. આવા આવા એમના જીવનના કંઈક ઉન્મેષોનાં દર્શન થાય છે.

શૈક્ષણિક યાત્રા અને શિક્ષણના પ્રયોગો

ડોલરરાયની શિક્ષણયાત્રા ૧૯૨૩ થી ૧૯૭૦ સુધીના લાંબા ગાળા સુધી ચાલી. કરાંચીમાં એ વખતે શારદા મંદિરના નામથી ઓળખાતી, તે ભારત સરસ્વતી મંદિરમાં ૧૯૨૩માં આસિ. શિક્ષક તરીકે જોડાયા. ૧૯૨૪-૨૬ દરમિયાન કરાંચીમાં ડી. જે. સિંધ કોલેજમાં ફેલો તરીકે રહ્યા તે પછી ત્યાં જ ભારત સરસ્વતી મંદિરમાં ૧૯૨૫ થી ૨૭ દરમિયાન આચાર્ય તરીકે ફરજ બજાવી. ત્યારબાદ આ જ કોલેજમાં સંસ્કૃત અને ગુજરાતીના પ્રોફેસર તરીકે ૧૯૨૭ થી ૧૯૪૭ ના ગાળા સુધી રહ્યા. હવે પછી જીવનનો નવો વળાંક આવે છે. કરાંચી છોડ્યા પછી ૧૯૪૭ થી ૧૯૫૩ દરમિયાન વલ્લભ વિદ્યાનગરમાં વિઠ્ઠલભાઈ પટેલ મહાવિદ્યાલયમાં સંસ્કૃત - ગુજરાતીના પ્રોફેસર અને બે વર્ષ આચાર્ય તરીકે રહ્યા. ડોલરરાયે વલ્લભવિદ્યાનગર છોડ્યું અને શિક્ષણમાં એક પોતીકો પ્રયોગ કરવા માટે અલીયાબાડા ૧૯૫૩માં આવ્યા. હાલ જે ગંગાજળા વિદ્યાપીઠ ઊભી છે તે સ્થળ પસંદ કર્યું. એ જમાનામાં તો આ સ્થળ કાંટા, ઝાડ ઝાંખરાથી ભરેલું હતું. પણ શહેરના ઘોંઘાટથી દૂર નૈસર્ગિક વાતાવરણમાં શિક્ષણ સાંગોપાંગ ઊતરે એવું સ્વપ્ન રહ્યું હતું.

ડોલરરાય પોતાની “બાર વર્ષ એક તપ”નામની પુસ્તિકામાં નોંધે છે કે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં વિદ્યાર્થીનું મન ચંચળ હોય છે એને સ્થિર કરવું જોઈએ. એમાં વિવેક દષ્ટિ કેળવવી જોઈએ. આ હેતુની સિદ્ધિ માટે વિદ્યાસંસ્થામાં કૃત્રિમતા, સ્વાર્થ પરાયણતા અને ઈન્દ્રિયોત્તેજના થાય તેવું વાતાવરણ ન હોવું જોઈએ. આજના શહેરોમાં આવું જ વાતાવરણ હોય છે. ડગલે ને પગલે કૃત્રિમતા, સ્વાર્થ અને ઉત્તેજક અને પ્રલોભક વાતાવરણમાં વિદ્યાર્થીને રાખીએ અને પછી ઈન્દ્રિયનિગ્રહની વાત કરીએ તો એને સામે પૂર તરવાનું કહેવા જેવું છે. માટે ઈન્દ્રિયનિગ્રહની સિદ્ધિ અર્થે વિદ્યાસંસ્થાનું સ્થાન પવિત્ર અને કલ્યાણમય વાતાવરણમાં ઈન્દ્રિયાદિની ઉત્તેજના કરતા નગરોથી સારી પેઠે દૂર એવા સ્થળમાં હોવું જોઈએ. આવા સ્થળોમાં પ્રકૃતિની રમણીયતા અને વિવિધતા હોય તે આવશ્યક છે. ઈન્દ્રિય નિગ્રહાદિની કેળવણીથી જડતા ન આવી જાય તેનું ધ્યાન રાખવું હોય તો જેમ વિદ્યાર્થીની જીવનચર્યામાં સાત્ત્વિક આનંદ-પ્રમોદનો કાર્યક્રમ ગોઠવવો જોઈએ તેમ વિદ્યાસંસ્થા માટે સુન્દર, આનંદપ્રદ, શામક વિચાર પ્રેરક અને ભદ્ર રમણીય સ્થળ પસંદ કરવું જોઈએ.

સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યના મુખ્યમંત્રીશ્રી ઉછરંગરાય ઢેબરની જન્મભૂમિ અલીયાબાડાથી પાંચ કિ.મી. દૂર ગંગાજળા ગામ. આથી તેમની સ્મૃતિમાં આ સંસ્થાનું નામ “ગંગાજળા વિદ્યાપીઠ” રાખવામાં આવ્યું અને શિક્ષણનો પ્રયોગલક્ષી પ્રારંભ થયો. ઉચ્ચશિક્ષણક્ષેત્રે એક આર્ટ્સ કોલેજનો પ્રારંભ થયો જેમાં અભ્યાસ તો યુનિવર્સિટીના અભ્યાસક્રમ મુજબ ચાલે. પરંતુ તેની સાથે વિદ્યાર્થી સ્વાવલંબનના પદાર્થપાઠ શીખે તો જીવન અભિમુખ બને. આ માટે જમીન સમતલ કરવી, ફાર્મમાં કામ કરવા જવું, મકાનોના ચણતર કામમાં મદદ કરવી, પ્રાંગણ સફાઈ કરવી, રસોડામાં પીરસવાનું કામ કરવું વગેરે કામોમાં વિદ્યાર્થીઓ પરીવાય અને અધ્યાપકો પણ એની સાથે રહે એટલે સંકોચનો ભાવ નીકળી જાય. આ પ્રયોગમાં વિદ્યાર્થીઓ હોંશે હોંશે જોડાયા છે. અને પ્રયોગ સફળ રહ્યો છે એવું વર્ણન ડોલરરાયે “બાર વર્ષ એક તપ” પુસ્તિકામાં કર્યું છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવા આવનાર વિદ્યાર્થી છાત્રાલયમાં રહે અને અભ્યાસ કરે અને સ્વાવલંબન, બ્રાતૃભાવ, સૌંદર્ય, સહિષ્ણુતા, મૈત્રી વગેરે ગુણોનું સંવર્ધન થાય એ પ્રયોગ પણ સફળ રહ્યો છે. છાત્રાલયમાં

વસનાર છાત્રોની દિનચર્યામાં પ્રાતઃ પ્રાર્થના જમતા પહેલાની પ્રાર્થના, સાયંપ્રાર્થના, શ્રમ અને સફાઈ, પાણીનાં માટલાં ભરવાં, વાસણો જાતે માંજવાં આ પ્રકારના ગુણોનું સંવર્ધન થાય છે. આટલાં વરસોમાં છાત્રાલયમાં રહીને અભ્યાસ પૂરો કરીને ઘણાં વિદ્યાર્થીઓ દૂર દૂર ગોઠવાયા છે, પણ અત્રેના છાત્રાલય જીવનને ખાસ યાદ કરે છે. છાત્રાલયમાં વિદ્યાર્થીઓની સારસંભાળ ગૃહપતિ રાખે અને નિયમિતતાના પદાર્થ પાઠો શીખવે. આવી છાત્રાલય જીવનની આ વિશિષ્ટતા આજે સૌ યાદ કરે છે.

વર્ગખંડોમાં અધ્યાપક વર્ગો લે છે. જે તે વિષયોનાં વ્યાખ્યાનો આપે છે અને વિદ્યાર્થીઓને વાચન તરફ દોરે છે. આટલું જ બસ નથી. વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષાલક્ષી ન બની જાય, ગોખણીયા ન બની જાય એટલે શિક્ષણમાં પંચાંગ પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. શિક્ષણનો જે એકમ અભ્યાસ માટે લેવામાં આવે તેને પાંચ દૃષ્ટિકોણથી પ્રયોગલક્ષી બનાવવામાં આવે. જેથી જે તે એકમનો સર્વાંગી ખ્યાલ આવી શકે. આ પંચાંગના પાંચ અંગો તે (૧) વ્યાખ્યાન (૨) સ્વાધ્યાય (૩) પ્રશ્નોત્તર (૪) ગોષ્ઠિ અને (૫) પુનરીક્ષા.

આ પાંચ અંગોમાંથી વિદ્યાર્થી પસાર થાય એટલે એ જેનો અભ્યાસ કરતો હોય તેનું દઢીકરણ થાય છે અને માત્ર પરીક્ષા વખતે જ છેલ્લા મહિનાઓમાં વાચન તરફ ખોટો દોરાય છે તે પણ દૂર થાય છે.

વિદ્યાર્થીએ કરેલી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ યોગ્ય છે કે નહીં તેનો નિર્ણય કરવા માટે, આજે વર્ષને અંતે એક પરીક્ષા લેવાય છે. આ પરીક્ષા પદ્ધતિ વિદ્યાર્થીને અન્યાય કરનારી છે તેમજ સાચો નિર્ણય લઈ શકાય તેવી નથી. આવી પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થી દિન પ્રતિદિનના શિક્ષણ તેમજ અભ્યાસ ઉપર ધ્યાન આપતો નથી. પણ વર્ષને અંતે એક બે મહિના કામ કરવા ઉપર ભાર મૂકતો થાય છે. આથી વિદ્યાર્થી તેમજ સમાજ અપૂર્ણ મૂલ્યને પૂર્ણ તરીકે સમજે છે અને પરિણામે આ પદ્ધતિ અસત્યની પૌષક નીવડે છે માટે આ પદ્ધતિ ત્યાજ્ય છે.

વિદ્યાપીઠમાં અભ્યાસ કરવા માટે આવતા વિદ્યાર્થીઓ છાત્રાલયમાં રહે અને અન્ય વિદ્યાર્થીઓ નજીકનાં સ્થળોથી આવ જા પણ કરે. જ્યારે સહજીવન કેળવવાનું છે ત્યારે તેમાં ક્યારેક નાખુશી વ્યક્ત થાય, કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ તોફાન કરે, અન્ય દોષો કરે તો એનું નિરાકરણ લોકશાહી દૃષ્ટિએ કેવી રીતે થઈ શકે એ પ્રયોગ અત્રે થયા છે. વરસમાં ત્રણ દિવસ ડોલરરાય ઉપવાસ કરે અને તે દિવસોમાં સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, આચાર્યો એમને મળવા જાય અને વિદ્યાપીઠ સંચાલનનું સુદઢીકરણ થાય એવી ચર્ચા કરે. સાંજે પ્રાર્થના સભા થાય અને પ્રશ્નોની ચર્ચા થાય તથા નિરાકરણ થાય. આ અભિગમ પ્રયોગમાં મુકાયા પછી વરસોના અંતે તેની માર્ગદર્શિકા તૈયાર થઈ છે. તેનું નામ : ‘ગંગાજળા વિદ્યાપીઠ આચાર અને વિચાર છે’.

શિસ્તના પ્રશ્નો ઊભા થાય ત્યારે કેવો અભિગમ હોવો જોઈએ ??? કડુણા ઉપર રચાયેલી શિસ્ત જ સાચી શિસ્ત છે. વાતાવરણમાં શિસ્ત હોય પણ કડુણા ન હોય તો ત્યાં અચેતનત્વ છે. ચેતનનો ધબકાર નથી. માટે શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં જ્યારે જ્યારે મતભેદના, ઘર્ષણના કે શિસ્તના પ્રશ્નો ઊભા થાય ત્યારે તેનો નિકાલ અહિંસક રીતે થવો જોઈએ. તે માટે નીચેની માનસિકતા જરૂરી છે.

૧. અહિંસક રીતે તૈયારી અને તાલીમ જોઈએ.
૨. મન રાષ્ટ્રદ્વેષ રહિત, સર્વ સમભાવી કડુણાથી ભરેલું હોવું જોઈએ.
૩. કેળવણીથી મનને આવું કરી શકાય છે તેવી શ્રદ્ધા હોવી જોઈએ.
૪. અહિંસક રીતે અન્યાય, દોષ કે અશિસ્તનો મુકાબલો કરવો જોઈએ.

સંસ્થાઓમાં દોષનિવારણ તરીકે પ્રાર્થના પ્રાયશ્ચિત, ઉપવાસ, સત્યાગ્રહાદિ અપનાવાય.

આમ, જીવનઘડતરના પાઠો ડોલરરાયે પોતાના જીવનમાં ઉતારીને બીજાને એ પદાર્થપાઠ શીખવ્યા છે. આ અર્થમાં આ પ્રયોગ આ ધરતી પર સફળ રહ્યા છે આજે સૌ આવા પ્રયોગો યાદ કરી વાગોળે છે. અને

પોતાના જીવનમાં કેવા ઉપયોગી બન્યા છે એ યાદ કરી ડોલરરાયના ઋણી બને છે. સ્વના જીવનથી લઈને સર્વશ્લેષી બનાવવાનો અનોખો પ્રયોગ કરી બતાવ્યો છે એના પરિપાકરૂપે શિક્ષણ પ્રક્રિયાને અમૂલ્ય વિદ્યાધન અર્પણ કર્યું છે.

ગંગાજળ વિદ્યાપીઠ એ ડોલરરાયના શિક્ષણની પ્રયોગભૂમિ રહી અને સામા માણસમાં અતૂટ વિશ્વાસ રાખી શ્રદ્ધાને દૃઢ બનાવીએ તો જરૂર સુપરિણામો આવી શકે છે, તેનો આજે ઉદ્ભવેલી ગંગાજળા વિદ્યાપીઠ તાદેશ ચિતાર આપે છે.

કટોકટીનો એક પ્રસંગ અલીયાબાડાની કોલેજ સંબંધમાં આવ્યો હતો. અલીયાબાડામાં સાયન્સ કોલેજ શરૂ કરવા જામનગરના એક દાતાએ અઢી લાખ રૂપિયા આપવાનું કહ્યું અને બીજા અઢી લાખ રૂપિયા સરકારે મંજૂર કર્યા. કરાર પર સહી સિક્કા થાય એટલી જ વાર હતી. તે વખતે એમને કહેવામાં આવ્યું કે આ કોલેજ જામનગરમાં થાય તેટલા માટે તમે અલીયાબાડાનો આગ્રહ જતો કરો. વાત સાંભળીને એમને દુઃખ થયું તો પણ એમણે કહ્યું કે જામનગરને લાભ થતો હોય તો હું ના નહીં કહું. વાત ચલાવનાર પાકા હતા. એમણે કહ્યું કે તમે લખી આપો કે તમને આમાં હરકત નથી. તરતજ તેમણે લખી આપ્યું. પોતાની સંસ્થાને મરણતોલ ફટકો પડશે, એમ જાણતા હોવા છતાં સૌજન્યવશ થઈ સંમતિ આપી દીધી. નહિ તો દાતા અને સરકાર એટલા બંધાઈ ચૂક્યા હતા કે એમણે આગ્રહ રાખ્યો હોત તો સાયન્સ કોલેજ અલીયાબાડામાં જ થાત. આ ડોલરરાયની ઉદારતા હતી અને જામનગરના લોકો પ્રત્યે પ્રેમભાવ હતો.

શિક્ષણક્ષેત્રમાં પ્રદાન

ડોલરરાયે “શ્રી વિદ્યામંડળ” નામની સંસ્થા શરૂ કરી. ૧૯૫૩માં એક સામાન્ય હાઈસ્કૂલનો પ્રારંભ થયો. આ હાઈસ્કૂલ ત્યારબાદ વિવિધલક્ષી શાળામાં રૂપાંતરિત થઈ છે. ૧૯૫૩માં જ જૂનથી દરબાર ગોપાલદાસ મહાવિદ્યાલય નામે સરકાર માન્ય આર્ટ્સ કોલેજ શરૂ કરવામાં આવી. આ રીતે કોલેજ ગ્રામજીવનની સમુચિત જીવનરીતિ કેળવે અને ઉચ્ચશિક્ષણ છેક ગામડામાં સુલભ થાય તે દૃષ્ટિએ બરાબર બાર વર્ષ સુધી આ મંગળ ભવ્ય પ્રયોગ ચાલ્યો. ઈ.સ. ૧૯૬૩ જૂનથી આ મહાવિદ્યાલય શિક્ષણ મહાવિદ્યાલય બન્યું, જેમાં બી.એડ., એમ.એડ. અને પીએચ.ડી.ની સુવિધા ઊભી થઈ. આ જ રીતે કૃષિ વિદ્યાલય, અધ્યાપન મંદિર, પંચાયત મંત્રીનો તાલીમ વર્ગ, ફાર્મ, ગૌશાળા, બાલમંદિર અને સમાજા મુકામે લોકશાળા જેવી સંસ્થાઓ ઉમેરાઈ. આ બધી પ્રવૃત્તિ ગામ આવશ્યકતાને એક યા બીજી રીતે પોષક છે. આ રીતે જોઈએ તો —

૧. દરબાર ગોપાલદાસ શિક્ષણ મહાવિદ્યાલયમાં બી.એડ., એમ.એડ. તથા પીએચ.ડી. સુધીની સુવિધાઓ છે.
૨. શ્રીમતી અપ્પાબેન પી. ત્રિવેદી બુનિયાદી અધ્યાપન મંદિરમાં પી.ટી.સી.ની ટ્રેનીંગ છે.
૩. બાલમંદિર છે.
૪. જીબીટુ વિવિધલક્ષી હાઈસ્કૂલ છે.
૫. સિનિયર લોકશાળા જામનગર જિલ્લાના સમાજા ગામે છે.
૬. બક્ષીપંચ આશ્રમ શાળા છે.

આ ઉપરાંત અગત્યનું એ છે કે સંશોધન અને પ્રકાશન વિભાગ પણ છે. જેમાં શ્રી ડોલરરાયના વિવિધ વિષયોના પુસ્તકોનું પુનર્મુદ્રણ અને અન્ય સંશોધન લેખોનું પ્રકાશન કરવામાં આવે છે. હસ્તપત્રોનું સંશોધન તથા સાયવણી માટે એક અલગ બિલ્ડીંગ છે.

ગંગાજળા ગ્રામ વિકાસ ટ્રસ્ટના સહયોગથી નેત્રયજ્ઞ, દંતયજ્ઞ, સર્વરોગ નિદાન કેમ્પ, છાશ કેન્દ્ર, જ્ઞાનસત્રો, યુવા શિબિરો, અતિવૃષ્ટિ કે ભૂકંપ જેવી આપત્તિઓ વખતે સાધન સહાય આપવામાં આવે છે.

કૃષિ વિદ્યાલયને સરકારશ્રી તરફથી ૮૦ એકર ફાર્મની જમીન લીઝ પર મળેલ છે અને બીજી ૮૦ એકર જમીન સંસ્થાએ પોતે ખરીદ કરી છે. તેમજ સ્વીસ એઈડ સ્વીટ્ઝરલેન્ડની સહાયથી તેનો વિકાસ કરેલ છે. ગૌશાળામાં ગીર ઓલાદની ગાયોનું ધણ છે.

આ રીતે આ ગંગાજળા વિદ્યાપીઠમાં જ્ઞાન, શ્રમ અને સમાજ સેવાનો ત્રિવેણી સંગમ રચાય એવી નેમ નજર સામે રાખીને સતત શિક્ષણ કાર્યક્રમો, પરિસંવાદો, ઇન્ટર્નશીપ પોગ્રામ, ગાંધીમેળાઓ, ગ્રામસંપર્કો તેમજ શાળાકીય કાર્યક્રમો થતા રહે છે.

આધુનિક યુગમાં ઋષિ જીવન જીવવાની ઝંખના સેવાનાર આ સારસ્વત સ્વપ્ન દષ્ટાનું એક સ્વપ્ન હતું સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીનું. આ સ્વપ્ન શ્રી ડોલરરાય માંકડનું હતું, શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદીનું હતું, શ્રી રમણલાલ યાજ્ઞિકનું હતું. તે સમયે સૌરાષ્ટ્રના શિક્ષિત અને સંસ્કારી સમાજનું એક સ્વપ્ન હતું. એ સ્વપ્ન વ્યક્ત થયું : આ ત્રણ વિદ્યાપુરુષો દ્વારા. છેક ૧૯૪૬ માં રાજકોટને આંગણે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ મળી ત્યારે શ્રી રમણલાલ યાજ્ઞિકે સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીનો વિચાર વહેતો મૂક્યો હતો. ૧૯૫૩માં સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી અંગેની એક પત્રિકા શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદી અને શ્રી ડોલરરાય માંકડ તરફથી સંયુક્ત રૂપમાં પ્રકટ થઈ હતી. ૧૯૫૫માં સૌરાષ્ટ્ર કચ્છ કેળવણી મંડળની બેઠકમાં એની વિચારણા થઈ હતી. આ સ્વપ્ન સાકાર થયું ૧૯૬૬માં. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના એક સ્વપ્રદેશ શ્રી ડોલરરાય માંકડ આ યુનિવર્સિટીના પ્રથમ કુલપતિ થયા. સ્વપ્નને મૂર્તિમંત કરવાનો સુયોગ એમને સાંપડ્યો.

આવા સુસજ્જ કુલપતિ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીને મળ્યા. સંસ્કૃત વ્યાખ્યા પ્રમાણે જેમની પાસે ઓછામાં ઓછા દસ હજાર વિદ્યાર્થી ભણતા હોય તે કુલપતિ કહેવાય. આશરે તેત્રીસ હજાર વિદ્યાર્થીઓ જેની કોલેજોમાં ભણતા હતા તે સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના તેઓ કુલપતિ હતા. એક વિદ્યાકુલગુરુવર્ય તરીકેની ભાવના પણ કુલપતિના ક્ષણેક્ષણના વર્તનમાં ચરિતાર્થ થતી હતી. ઋષિનું એક લક્ષણ વિરોધમાંથી સંવાદ સ્થાપવાનું છે. આથી વાતાવરણમાં જ્યાં વિરોધના સૂર સંભળાયા ત્યાં તેઓશ્રીએ સંવાદ અને સુમેળની પ્રક્રિયા આરંભી હતી. તેઓશ્રીના વ્યક્તિત્વમાં જે સૌજન્ય, ઉદારતા, સમાધાનશીલતા, સમન્વયપરાયણતા હતાં એને લીધે તેઓશ્રીએ યુનિવર્સિટીને ચોક્કસ પ્રકારનો આકાર આપ્યો. એમનું કામ પાયાના પથ્થરનું હતું. આવા ઋષિના તપનો પાયો યુનિવર્સિટીને મળ્યો, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીના એ કુશળ ઘડવૈયા બન્યા, તે યુનિવર્સિટીનું ગૌરવ તેમજ સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાનું સદ્ભાગ્ય ગણાય.

ઔચિત્ય અનૌચિત્યનો એમનો વિવેક સૂક્ષ્મ પ્રકારનો હતો. સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીની સિન્ડિકેટની એક બેઠકમાં ઠરાવ થયો કે શ્રી ડોલરરાય માંકડને ડી.લિટ.ની માનદ પદવી આપવી. આ બેઠકના આરંભે તેઓ પ્રમુખ હતા. તેથી તેમણે પાછળથી નક્કી કર્યું કે સિન્ડિકેટની આ બેઠકની કાર્યવાહીમાં તે ઠરાવ ન સમાવાય. આ વેળા એમણે કુલપતિપદનું રાજીનામું આપ્યું હતું પણ રાજીનામું અમુક સમય પછી અમલી બનવાનું હતું. જે બેઠકમાં તે શરૂઆતમાં હાજર હોય તેમાં પાછળથી પણ માનદ પદવી અર્પવાનો ઠરાવ થાય તે એમને મંજૂર નહીં. ઔચિત્યની આવી સૂક્ષ્મ એમની સમજ હતી. (સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટીએ ડિ.લીટ.ની માનદ પદવી એમના અવસાન પછીના પદવીદાન સમારંભમાં આપી હતી.)

સાહિત્યક્ષેત્રે પ્રદાન :

આવા સરસ્વતીના સાક્ષાત્ પ્રગટ સ્વરૂપ સારસ્વતને તો સરસ્વતી પગ પખાળતી આવે છે. ડોલરરાયનું સાહિત્ય સર્જનનું વૈવિધ્ય એમની કેળવણીનો નીચોડ છે. તે તેઓશ્રીનું દર્શન કરાવે છે. એને વિશદ રીતે અવલોકવા માટે દરેક કૃતિનો એકેક લેખ તૈયાર થઈ શકે. અત્રે માત્ર સંક્ષિપ્તીકરણની રીતે જોઈએ તો ૧. વિવેચન ગ્રંથો ૭, ૨. વાર્તા ૧, ૩. કથા કાવ્ય ૧, ૪. શિક્ષણ-૫, ૫. પ્રાગ્ વિદ્યાસંશોધન-૧૧, ૬. ધર્મ અને ડોલરરાય માંકડનું શૈક્ષણિક, સાહિત્યિક અને સૌરાષ્ટ્રના ઐતિહાસિક ક્ષેત્રમાં પ્રદાન

તત્ત્વજ્ઞાન ૮.

સાહિત્યક્ષેત્રે ઈનામો મળેલા જોઈએ તો ગુજરાતી સાહિત્યનો સર્વોચ્ચ એવોર્ડ ૧૯૪૬માં ગુજરાત સાહિત્ય સભા અમદાવાદ દ્વારા રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક તેઓશ્રીને એનાયત થયો હતો. તેઓ પોતે તો નિઃસ્પૃહ હતા. આથી ૧૯૬૨ માં ચીનના ભારત પરના આક્રમણ વખતે આ સુવર્ણ ચંદ્રક નેશનલ ડિકેન્સ ફંડમાં અર્પણ કરી દીધો હતો.

રૂ. ૪,૦૦૦/-ની થેલી ૧૯૪૭માં કરાંચી છોડ્યું ત્યારે કરાંચીની ગુજરાતી જનતાએ અર્પણ કરી હતી. ભારત પાકિસ્તાનના ભાગલા પડ્યા પછી આ રકમ તેઓએ પુસ્તક-પ્રકાશન માટે શ્રી વિદ્યામંડળ અલીયાબાડાને અર્પણ કરી છે.

શ્રી જગદ્ગુરુ શ્રી અભિનવ સચ્ચિદાનંદતીર્થ શ્રી શંકરાચાર્ય (દ્વારકા) તરફથી ‘‘વિદ્યા વારિધિ’’ની માનદ ઉપાધિ અર્પણ કરવામાં આવી હતી.

૧૯૬૨માં ‘‘નૈવેદ્ય’’ કૃતિ માટે ગુજરાત રાજ્યનો રૂ. ૧,૦૦૦/- નો એવોર્ડ અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો અને આજ કૃતિ માટે ૧૯૬૪માં ડૉ. રાધાકૃષ્ણનના હસ્તે રૂ. ૫,૦૦૦/- નો સાહિત્ય અકાદમીનો એવોર્ડ અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો. ૧૯૬૪માં ‘‘ગુજરાતી કાવ્યપ્રકારો’’ કૃતિ માટે રૂ. ૧,૦૦૦/- નો ગુજરાત રાજ્યનો એવોર્ડ અર્પણ કરવામાં આવ્યો હતો.

ડોલરરાયની દરેક કૃતિમાંથી થોડું પણ આચમન લઈ રસદર્શન કરવા જઈએ તો વિસ્તૃત થઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ સાહિત્ય પ્રકાશન નિહાળવાથી એટલું જરૂર ફલિત થશે કે એક વ્યક્તિ જો સ્પષ્ટ જીવનદર્શન નક્કી કરી શિક્ષણનું અવતરણ કરવા કટિબદ્ધ બને તો બધું જ શક્ય છે એ તેઓશ્રીના જીવન દ્વારા જોઈ શકાય છે.

પુસ્તક પ્રકાશન ક્ષેત્રે પ્રદાન :

વિવેચન ક્ષેત્રે

૧. ‘પિંગળ પ્રવેશિકા’, કરાંચી, ૧૯૩૩
૨. ‘અલંકાર પ્રવેશિકા’, કરાંચી, ૧૯૩૩
૩. ‘સંસ્કૃત નાટ્યશાસ્ત્ર વિકાસની રૂપરેખા’, ગુજરાત વનકિચુલર સોસાયટી, અમદાવાદ, ૧૯૪૩
૪. ‘કાવ્ય વિવેચન’, ચારૂતર પ્રકાશન, વલ્લભવિદ્યાનગર, આણંદ, ૧૯૪૯
૫. ‘સાહિત્ય મીમાંસાના બે પ્રશ્નો’, એમ.એસ. યુનિવર્સિટી ઓફ બરોડા, ઓરિયન્ટલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ, વડોદરા, ૧૯૫૮
૬. ‘નૈવેદ્ય’ ગંગાજળા પ્રકાશન, અલીયાબાડા, ૧૯૬૨
૭. ‘ગુજરાતીમાં કાવ્યપ્રકારો’, ગંગાજળા પ્રકાશન, અલીયાબાડા, ૧૯૬૪

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન :

૧. ‘રુદ્રાધ્યાય’ મૂળ અને ગુજરાતી, અનુવાદ તથા નોટ્સ, કરાંચી, ૧૯૨૯
૨. ‘શકાદય સ્તોત્ર’ મૂળ સાથે સમશ્લોકી, ગુજરાતી ભાષાંતર, કરાંચી, ૧૯૨૯
૩. ‘અહુનવર : જરથોસ્તી મંત્ર’, ૧૯૩૫
૪. ‘ઋગ્વેદમાં વસિષ્ઠનું દર્શન’, બે વ્યાખ્યાનોનો સંગ્રહ, અમદાવાદ, ૧૯૬૪
૫. ‘હિન્દુ ધર્મમાં મધ્યમમાર્ગ’, સદ્ગત નાનાભાઈ સ્મારક વ્યાખ્યાનમાળા, લોકભારતી, બાલગોવિંદ

કુબેરદાસજી, અમદાવાદ, ૧૯૬૪

૬. 'ધર્મસ્થાપકોની વાણી', ગંગાજળા પ્રકાશન, અલીયાબાડા, ૧૯૬૮

૭. 'ગીતાનો બુદ્ધિયોગ', ગંગાજળા પ્રકાશન, અલીયાબાડા, ૧૯૬૯

કથાકાવ્ય :

૧. 'ભગવાનલીલા' ચરોતર બુક સ્ટોર્સ, આણંદ, ૧૯૪૮

૨. 'કર્ણ' (બાલવાતી), સયાજી બાલજીવનમાળા, એમ.એસ. યુનિવર્સિટી ઓફ બરોડા, વડોદરા, ૧૯૩૪

શિક્ષણ :

૧. 'એકસૂત્રિત શિક્ષણ યોજના', ચારૂતર પ્રકાશન, વલ્લભવિદ્યાનગર, આણંદ, ૧૯૫૦

૨. 'વિક્તોર્વશીયમ્' ગંગાજળા વિદ્યાપીઠ, અલીયાબાડા, ૧૯૫૮

૩. 'પ્રાચીન ભારતમાં શિક્ષણ', 'એ. એસ. અલ્લેકરના એજ્યુકેશન ઇન એન્સિયન્ટ ઇન્ડિયા'નો ગુજરાતી અનુવાદ, ગુજરાત યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ, ૧૯૬૫

૪. 'પંચાયતી રાજની ભાવના અને તેનો વહીવટ'.

આ ઉપરાંત પ્રાચીન વિદ્યા સંશોધન ક્ષેત્રે અંગ્રેજીમાં દસ જેટલાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરેલ છે.

આમ ડોલરરાયનું સાહિત્યક્ષેત્રે બહોળા પ્રમાણમાં પ્રદાન છે.

આ ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસ અંગે પણ તેઓશ્રીએ ખૂબ જ સારી કામગીરી બજાવી છે.

સૌરાષ્ટ્રના ઐતિહાસિક ક્ષેત્રે પ્રદાન

ડોલરરાય પુરાણ, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, ભાષાવિજ્ઞાન વગેરે વિષયોમાં ભારે રસ ધરાવતા હતા.

તેઓશ્રીની મહેચ્છા પ્રાચીન સમયથી ૧૯૪૭ સુધીનો સર્વગ્રાહી ઇતિહાસ તૈયાર કરાવવાની હતી. એ કાર્ય સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી દ્વારા થાય એવી તેમની ઇચ્છા હતી. આથી તે માટે સલાહસૂચન અને માર્ગદર્શન માટે પોતાના સહિત એક સમિતિની નિમણૂક સિન્ડિકેટ દ્વારા કરાવી. આ સમિતિના સભ્યોમાં સર્વશ્રી ડોલરરાય બૂચ (રાજકોટ), શંભુપ્રસાદ દેસાઈ (જૂનાગઢ), રસિકલાલ છો. પરીખ (અમદાવાદ), ડૉ. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી (અમદાવાદ) અને કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી (અમદાવાદ)નો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

આ સમિતિએ ૧૯૬૯ના માર્ચમાં સૌરાષ્ટ્રના સર્વગ્રાહી ઇતિહાસની યોજના નક્કી કરી, એમાં ઇતિહાસને દસ ગ્રંથોમાં વહેંચવામાં આવ્યો. પહેલા ગ્રંથમાં પ્રાગૈતિહાસિક સમયથી વલભી રાજ્યના અંત સુધી, બીજા ગ્રંથમાં વલભી રાજ્યના અંતથી ઈ.સ. ૧૩૦૦ સુધી, ત્રીજા ગ્રંથમાં ઈ.સ. ૧૩૦૦ થી ૧૫૫૦ સુધી, ચોથા અને પાંચમા ગ્રંથમાં ઈ.સ. ૧૫૫૦ થી ૧૮૦૮ સુધી, છઠા ગ્રંથમાં ઈ.સ. ૧૮૦૮ થી ૧૯૧૮ સુધી, સાતમા ગ્રંથમાં ઈ.સ. ૧૯૧૮ થી ૧૯૪૮ સુધી, આઠમા ગ્રંથમાં સૌરાષ્ટ્રની જાતિઓ, નવમા ગ્રંથમાં લોકસંસ્કૃતિ, રીતરિવાજો, નૃત્ય, નાટ્ય, ચિત્રકલા વગેરે અને દસમા ગ્રંથમાં વાણિજ્ય વહાણવટાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો.

ઇતિહાસ સંશોધનમાં સહાયભૂત નીવડી શકે તે માટે આ પ્રદેશમાંથી મળી આવતા અભિલેખો, સિક્કા જેવા ઐતિહાસિક સાધનો એકત્ર કરવાનું અથવા તેમના વિશે માહિતી ભેગી કરવાનું, યુનિવર્સિટી ગ્રંથાલયમાં સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસને લગતાં પુસ્તકો, હસ્તપ્રતો વગેરેનો એક અલગ વિભાગ રાખવાનું, સૌરાષ્ટ્રની જુદી જુદી જાતિઓ વિશે અભ્યાસ કરવાનું તથા સૌરાષ્ટ્રના રાજ્યોના દફતરોમાંથી ઉપયોગી માહિતીના ઉતારા કરવાનું તેમણે વિચાર્યું હતું. ઇતિહાસ ઉપયોગી પુસ્તકો, હસ્તલિખિત ગ્રંથો વગેરે જે

ડોલરરાય માંકડનું શૈક્ષણિક, સાહિત્યિક અને સૌરાષ્ટ્રના ઐતિહાસિક ક્ષેત્રમાં પ્રદાન

પ્રાપ્ય હોય તે મેળવી લેવા અને જે અપ્રાપ્ય હોય અથવા જેનું પુનર્મુદ્રણ થવાની શક્યતા ન હોય તેવાની સંપૂર્ણ માહિતી એકત્ર કરવાનું વિચાર્યું હતું.

૧૯૬૯ના ઓક્ટોબર સુધીમાં સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસની યોજનાને દરખાસ્તરૂપે ઘડવામાં આવી અને તે માટે અનુદાન મળે તે હેતુથી ગુજરાત સરકાર, ભારત સરકાર અને યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ્સ કમિશનને લખવામાં આવ્યું. પરંતુ તે સંબંધમાં કંઈ સફળ પરિણામ ન આવ્યું. આ માટે શ્રી માંકડસાહેબે સૌરાષ્ટ્રના ભૂતપૂર્વ રાજ્યોના રાજામહારાજાઓને પણ પત્ર પાઠવી આર્થિક સહાય અને જરૂરી ઐતિહાસિક માહિતી આપવા અપીલ કરી હતી. પરંતુ તેમની આશા સફળ ન થઈ, તેમણે સંશોધન માટે સામગ્રી એકત્ર કરવા તેમના પરિચિતો અને અભ્યાસીઓને પત્ર લખી નોંધો, પુસ્તક વગેરે સાહિત્ય મોકલવા લખ્યું હતું.

શ્રી માંકડસાહેબ અને સમિતિના સભ્યોને લાગતું હતું કે સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસની યોજનામાં બહુ પ્રથમ મધ્યકાલીન સમયને લેવો અને ત્યાંથી કામ શરૂ કરાવવું આથી તેમણે તેની શરૂઆત કરવા જેઠવા, કાઠી, ઝાલા, ચુડાસમા, જાડેજા, ગોહિલ, બાબી જેવાં અગ્રગણ્ય રાજકુળોનો ઇતિહાસ તૈયાર થાય તેવું વિચાર્યું, તેમાં પણ તેમણે જેઠવા, કાઠી, ઝાલા, ચુડાસમા અને પરમાર રાજકુળોની વંશાવળી અને સમયાનુક્રમ પહેલા તૈયાર કરવાં જોઈએ એવું જરૂરી માન્યું. એમણે પોતે પુરાણોની વંશાવળીઓનું સંશોધન કરી “પૌરાણિક કોનોલોજી” નામનો ગ્રન્થ બહાર પાડ્યો હતો (૧૯૫૧). આથી જ કદાચ, તેઓ સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં મધ્યકાલીન સમયનાં મુખ્ય રાજકુળોની વંશાવળીઓ અને તેનો સમયાનુક્રમ સૌ પ્રથમ નક્કી કરીને આગળ વધવા માગતા હતા. વ્યક્તિની વંશાવળી કે કુટુંબવૃક્ષનું સંશોધન કેવી રીતે થઈ શકે તે તેમણે પોતાના કુટુંબના વૃક્ષના સંશોધનને આધારે દૃષ્ટાન્તથી દર્શાવ્યું હતું.

રાજકુળની વંશાવળી અને સમયાનુક્રમ કેવી રીતે તૈયાર કરવા તે અંગે તેમણે ચોક્કસ રીતે વિચાર્યું હતું. તે માટે તેમણે એક પ્રશ્નાવલિ તૈયાર કરી હતી. તેમાં રાજકુળની ઉત્પત્તિ, મૂળ શાસન પ્રદેશ, સૌરાષ્ટ્રમાં સ્થળાંતર, રાજ્યવિસ્તાર, રાજકુળના પરાક્રમી કે વીર પુરુષ કે સંતોની માહિતી, રાજકુળના વિસ્તારોનું વિભાજન અને હાલમાં તેનું સ્થાન, રાજકુળના નજીકના પૂર્વજોની માહિતી, રાજકુળના લગ્નસંબંધો, માલમિલકતની હલેચલ, રાજકુળ સંબંધમાં લખાયેલાં પુસ્તકો, નોંધો, વંશવૃક્ષો, રાજચિહ્નો, લેખો, સિક્કા, શસ્ત્રો, પ્રતીકો વગેરેની માહિતી આપવાનો એમાં સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. રાજકુળ વિશેની અનુશ્રુતિઓ, દંતકથાઓ, લોકકથાઓ વગેરે એકત્ર કરવાની હતી અને તેનો નિર્દેશ જે તે રાજકુળના પુસ્તકમાં એક પરિશિષ્ટમાં કરવામાં આવે તેમ તેમણે વિચાર્યું હતું.

શ્રી માંકડ સાહેબ દૃઢપણે માનતા હતા કે સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ વિવિધતાભર્યો સ્થાનિક ઇતિહાસ છે. આ અભિપ્રાય તેમણે ૧૯૫૭માં દર્શાવ્યો હતો, એથી તેઓ માનતા હતા કે સૌરાષ્ટ્રમાં રાજ્ય કરનાર જાતિઓની ઉત્પત્તિ, તેના ભ્રમણનો કે સ્થળાંતરનો ઇતિહાસ ઝીણવટપૂર્વક તપાસવો જોઈએ, એ જાતિના મૂળ વતનનું કે ગામનું મૂળ નામ, ત્યાંની ભૌગોલિક માહિતી જેમ કે નદી, ટીંબા, ટેકરા, ડુંગરા, વોકળા, વાવ, તળાવ, કિલ્લા, મંદિર વગેરે ભેગી કરવી જોઈએ. રાજાઓની રાજધાનીઓના સમયાનુક્રમનો ઇતિહાસ તૈયાર થઈ શકે કે કેમ તે પણ તેમણે એક તબક્કે વિચાર્યું હતું. પોરબંદરની સ્થાપના વિશે અને એના સ્થળ માટે સુદામાપુરી નામ ક્યાં સુધી ચાલુ રહ્યું તે તેમને શોધવું હતું. સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસના અભ્યાસીઓ સામે વિચારવિમર્શ કરવાનું તેમણે વિચાર્યું હતું. અને તેમની સાથેની મુલાકાતનો ક્રમ પણ નક્કી કરી તેનો આરંભ કર્યો હતો. તેઓ ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદના સને ૧૯૭૦-૭૨ ના વરાયેલા પ્રમુખ હતા. ૧૯૭૦ના ફેબ્રુઆરી માર્ચમાં પરિષદનું અધિવેશન એમની પ્રેરણા, સહકાર અને સૌજન્યથી રાજકોટમાં યોજવામાં આવ્યું. તે વખતે તેમણે બારોટોના ચોપડાનું ઐતિહાસિક આધાર તરીકે મહત્ત્વ સમજાવતું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું.

બારોટોના ચોપડા મળે તે મેળવવા અને તે ન મળે તો તેના ફોટોગ્રાફસ લેવડાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એવો તેમનો મત હતો.

તેમની ઈચ્છા સૌરાષ્ટ્રમાં ૧૮૨૫ સુધીના વિવિધ પ્રકારના ન શોધાયેલા લેખોની માહિતી એકત્ર કરવાની હતી. ડી.બી. ડિસક્લંકર કૃત “ઈન્સ્ક્રિપ્શન્સ ઓફ કાઠિયાવાડ”, ગિરિજાશંકર આચાર્યકૃત “ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો” તથા “ભાવનગર શોધસંગ્રહ”માં સમાવિષ્ટ કરવામાં આવેલા સૌરાષ્ટ્રને લગતા અભિલેખોની પુનઃચકાસણી કરવાનું તેમણે વિચાર્યું હતું. તેમની ઇતિહાસ પ્રત્યેની રુચિ અને ઉત્સાહ એવાં વિરલ હતાં કે તેઓ હૃદયરોગના દર્દી હોવા છતાં અથાગ પરિશ્રમ ઉઠાવી, સૌરાષ્ટ્રનાં મહત્ત્વનાં ઐતિહાસિક સ્થળોની જાતમુલાકાત લેવાની તીવ્ર ઈચ્છા રાખતા હતા. પુસ્તકો, લેખો, સિક્કા, પાળિયા, મૂર્તિઓ વગેરે જોવા માટે કે મેળવવા માટે કપરા માર્ગો ઓળંગી, ટેકરા-ટેકરીઓ પર આવેલાં ઊંચા સ્થાનો પર ઉત્સાહપૂર્વક પહોંચી જતા અને ત્યાં જઈ અભ્યાસ કરતા. તેમણે ઢાંક જેવાં મહત્ત્વનાં સ્થળોની ભારે પરિશ્રમ વેઠી મુલાકાત લીધી હતી. સતત નાદુરસ્ત તબિયત રહેતી હોવાના કારણે તેઓ કુલપતિની જવાબદારીમાંથી મુક્ત બની અલીયાબાડા નિવાસ કરીને સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસનું કાર્ય કરવાની પ્રબળ ઈચ્છા ધરાવતા હતા. પરંતુ ૧૯૭૦ માં તેઓશ્રીનું અવસાન તા. ૨૯-૮ ના રોજ અલીયાબાડામાં થયું હતું. પોતાની વિચારસરણી અને અભિગમ પ્રમાણે તેઓશ્રીના અવસાનથી સૌરાષ્ટ્રના ઐતિહાસિક કાર્યને, સંશોધનને ભારે નુકશાન થયું છે તે હકીકત છે.

સંદર્ભગ્રંથો

૧. ઈશ્વરભાઈ દવે, ‘શ્રી ડોલરરાય માંકડ, વ્યક્તિ અને વાઙ્મય લેખ’, પ્રકાશક : સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી પરિવાર, રાજકોટ/ભાવનગર, ૧૯૭૩
૨. મોતીભાઈ મ. પટેલ (સંપા.), ‘કેળવણીના રાષ્ટ્રિય ઋષિઓ’, આર. આર. શેઠની કં., અમદાવાદ, ૨૦૦૬
૩. અનંતરાય રાવલ, ડો. ઈશ્વરલાલ દવે, ડો. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા (સંપા.), ‘શ્રી ડોલરરાય માંકડ, જીવન અને સર્જન (એક સમીક્ષા)’, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૭૬, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.
૪. ‘મંગળયાત્રા’ - સ્મૃતિગ્રંથ, ગંગાજળા પ્રકાશન, અલીયાબાડા, ૧૯૭૧
૫. ‘ગંગાજળા વિદ્યાપીઠ, આચાર અને વિચાર’, ગંગાજળા વિદ્યાપીઠ, અલીયાબાડા, ૧૯૮૫
૬. ‘સ્વપ્નો પૂરાં કે અધૂરાં ?’ સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી પ્રકાશન, રાજકોટ, ૧૯૭૦
૭. ‘જામનગરનો ઇતિહાસ’, હરિભાઈ સંશોધન મંદિર, અલીયાબાડા, ૧૯૭૨

અફીણ, બ્રાઉનસુગર, હેરોઈનનું વ્યસન (OPOID Dependence)

ડૉ. પ્રણવ શેલત

- ⇒ અફીણ, બ્રાઉનસુગર, હેરોઈન વગેરે પાપા વેર સોમનીફેરમ (Papaver Somniferum) ના જ્યૂસમાંથી બને છે.
- ⇒ અફીણના ડોઝનો ઉપયોગ ખૂબ જ પ્રચલિત છે.
- ⇒ હેરોઈનનો ઉપયોગ પણ ખૂબ જ વધી ગયો છે.
- ⇒ હજારો વર્ષો પહેલા ઓપિયમ (opium)ના રૂપમાં આ વસ્તુ વપરાતી હતી.
- ⇒ આ વ્યસન સાથે સંડોવાયેલી ૮૦% વ્યક્તિઓમાં કોઈ માનસિક બિમારી હોય છે. જેવી કે ડિપ્રેશન, દારૂનું વ્યસન, એન્કાપટી ડીસઓર્ડર તથા એન્ટીસોશિયલ પર્સનાલીટી ડીસઓર્ડર.
- ⇒ આ વ્યસન સાથે સંકળાયેલી ૧૫% વ્યક્તિઓ જીવનમાં એકવાર આત્મહત્યાનો પ્રયત્ન કરે છે.
- ⇒ મોર્ફીન કે જે opioidsનો જ એક પ્રકાર છે તેનો ઉપયોગ કેન્સરના દર્દીઓમાં દુઃખાવો મટાડવા કરાય છે.
- ⇒ આ વ્યસન મોટે ભાગે નીચલા વર્ગના લોકોમાં વધુ જોવા મળે છે.
- ⇒ ગરીબીને લીધે લોકો આ વ્યસન તરફ વળે છે.
- ⇒ ૫૦% વ્યક્તિઓ છૂટાછેડા લીધેલ હોય છે, અથવા પત્ની મૃત્યુ પામી હોય છે અથવા ઘરમાં અન્ય વ્યક્તિને પણ કોઈ વ્યસન હોય છે.
- ⇒ ઉપરના વાતાવરણમાં બાળકોમાં પણ આ વ્યસન લાગુ પડી શકે છે.

અફીણ, બ્રાઉનસુગર, હેરોઈનનું વ્યસન છોડી દેતા જોવા મળતા ચિહ્નો :

- ⇒ જો વ્યસન ટૂંકાગાળાનું હોય તો ચિહ્નો વધુ માત્રાનાં પણ ટૂંકા ગાળા માટે હોય છે પણ જો વ્યસન લાંબા ગાળાનું હોય તો ચિહ્નો થોડી ઓછી માત્રાનાં પણ લાંબા ગાળા સુધી રહે છે.

ચિહ્નો (opoid withdrawal symptoms)

- ☐ મન ઉદાસ થવું.
- ☐ ઊલટી/ઊબકા આવવા.
- ☐ સ્નાયુનો દુઃખાવો (muscle cramps)
- ☐ આંખમાંથી પાણી નીકળવું.
- ☐ નાકમાંથી પાણી નીકળવું.
- ☐ પાતળા ઝાડા થવા. (Diarrhoea)
- ☐ બગાસા આવવા.
- ☐ તાવ આવી જવો.
- ☐ ઊંઘ ન આવવી.
- ☐ આંખની કીકી પહોળી થવી.
- ☐ રૂંવાટા ઊભા થવા (Piloerection)

- પરસેવો થવો.
- ધબકારા વધી જવા, બ્લડ પ્રેશર વધવું.
- ક્યારેક શરીરનું તાપમાન વધઘટ થવું (Hyper thermia & Hypothermia)
- ⇒ આ વ્યસનના દર્દીઓ ઉપરોક્ત ચિહ્નોથી મૃત્યુ પામતા નથી સિવાય કે તેમને કોઈ હૃદયની બિમારી હોય.
- ⇒ આ વ્યસન બંધ કર્યા પછી તેની વ્યક્તિના શરીર દ્વારા થતી માંગ (craving) લાંબા સમય સુધી રહે છે.

અન્ય ચિહ્નો

ગુસ્સો આવવો — હતાશાના ચિહ્નો — હાથ ધ્રૂજવા — અશક્તિ લાગવી — હાંફળા-ફાંફળા થવું.

- ⇒ આ ચિહ્નો વ્યસનના છેલ્લા ડોઝથી ૬ થી ૮ કલાકમાં જોવા મળે છે, બીજા કે ત્રીજા દિવસે તેજ માત્રામાં જોવા મળે છે. અને ૭ થી ૧૦ દિવસમાં બેસી જાય છે. પણ કેટલાક ચિહ્નો ૬ મહિના સુધી પણ રહી શકે છે.

અફીણ, બ્રાઉનસુગર, હેરોઈન વધુ પડતી માત્રામાં લેવાતાં જોવા મળતાં ચિહ્નો (opoid Intoxication)

- શરૂઆતમાં મન ખુશ થાય છે પણ બાદમાં ઉદાસી આવે છે.
- નિર્ણયશક્તિનો અભાવ.
- સૂન-મુન થઈ જવું.
- આંખની કીકી ઝીણી થવી.
- જીભ થોથવાળી (Slurred speech) બોલવામાં તકલીફ પડવી.
- યાદશક્તિ ઓછી થવી.
- બેધ્યાનપણું વધવું.
- કોમાંમાં જતા રહેવું.
- ક્યારેક સમયનું ભાન ન રહેવું, જગ્યાનું ભાન ન રહેવું તથા વ્યક્તિને ન ઓળખવો. (opoid Intoxication Delirium)
- ⇒ આ વ્યસન અલગ-અલગ રીતે કરાય છે.
- મોં વડે ડોઝ લેવાય છે (orally)
- પન્ની દ્વારા નાક વાટે (intranasal)
- નસમાં ઈંજેક્શન લેવામાં આવે છે. (Intravenous)
- ચામડીની નીચે ઈંજેક્શન લેવાય છે (subcutaneously)
- ⇒ જેઓ નસમાં ઈંજેક્શન લે છે તેમને તાત્કાલિક આનંદની લાગણી થાય છે (euphoria)
- ⇒ વ્યસન લીધા બાદ તાત્કાલિક ગરમી અનુભવાય છે, હાથ-પગ ભારે થાય છે, મોઢું સૂકાય છે, મોઢા તથા નાકમાં ખંજવાળ આવે છે, ચહેરો લાલ થાય છે.
- ⇒ શરૂઆતની આનંદની લાગણી બાદ ઘેન ચડે છે (sedation) જેને વ્યસનીઓ નોડીંગ ઓફ (Nodding off) કહે છે.
- ⇒ આ વ્યસનની શારીરિક અસરોમાં

- શ્વાસોશ્વાસની ક્રિયા પર અસર થવી.
- કબજિયાત રહેવો.
- બ્લડ-પ્રેશરમાં વધ-ઘટ થવી.
- શરીરમાં તાપમાનમાં ફેરફાર થવો.
- ધબકારામાં વધ-ઘટ થવી.
- પેશાબની નળી સંકોચાવી.

⇒ નસમાં ઈજેક્શન લેવાથી ક્યારેક હીપેટાઈટીસ (Hepatitis) તથા એચ.આઈ.વી. ફેલાવાની શક્યતા રહેલી છે.

★ આ વ્યસન સાથે સંકળાયેલ માનસિક બિમારીઓ

(૧) સાયકોસીસ (opoid Induced psycosis)

- શંકાશીલતા
- એકલા બબડવું, હસવું, તાકી રહેવું
- ઊંઘ ઓછી થવી
- ડર, બીક લાગવી.

(૨) મૂડ ડિસઓર્ડર (opoid Induced Mood disorder)

મેનિયાનાં ચિહ્નો અથવા ડીપ્રેશનનાં ચિહ્નો જોવા મળે છે.

(૩) ઊંઘની બીમારી (opoid Induced Sleep disorder)

- વધુ પડતી ઊંઘ આવવી (Hyper somnia)

(૪) સેક્સની બિમારી (opoid Induced Sexual dysfunction)

- ઉત્તેજનાનો અભાવ.

સારવાર

- આ વ્યસન છોડવા માટે હોસ્પિટલમાં દાખલ થવું જરૂરી હોય છે.
- દવા દ્વારા તથા ઈજેક્શન દ્વારા વ્યસન-મુક્તિ સારવાર અપાય છે.
- સાયકોથેરાપી
  - ઈન્ડીવિડ્યુઅલ સાયકોથેરાપી
  - બિહેવિયર થેરાપી.
  - કોગ્નીટીવ બિહેવિયર થેરાપી
  - ફેમિલી થેરાપી
  - નાર્કોટીક્સ એનોનિમસ (Narcotics Anonymous)

Backache

Backache-acute or chronic is a very common condition and one does suffer at times from backache acute or chronic in one's life time. A parsi Bava used to treat cases of backache lumbago and sciatica in a remote area by kicking the lumbar spine and patients used to get relief in some way or the other. Principal is the same flexion of the spine increases the pain by pressing the nerves and extension of spine to a certain extent relieves pressure on the nerves giving relief to the patient with pain.

A few days ago I had an opportunity to visit one of my friends who was an Ayurvedic doctor at his residence and to my surprise I found that he was busy treating a case of sciatica and back pain. The patient was sitting in front of him with an extended leg on the side of the pain and he was just opposite sitting against him. There were some Agarbattis burning by his side in a small tray and he pricked a number of times the great toe of the affected leg with a sharp object did some manipulations with the calf muscles and the knee joint. He told me to wait in a side room till the procedure is over. After some time he came to my room and told me he charged five hundred rupees to the patient for the procedure. He also told that he is treating such cases since he was 14 years of age and his forefathers taught him this procedure.

One orthopaedic surgeon saw a diabetic patient in his O.P.D. for acute pain radiating to the back of thigh and lateral aspect of leg and he hurriedly prescribed some medicines to the patient and advised him to take rest. The patient was however not happy with the treatment and on the next day he went to another orthopaedic surgeon who applied traction to his lower limbs. Unfortunately the patient on the next day developed partial paralysis in one of his lower extremity. Then started a series of giving and misgivings and a course of physiotherapy treatment which lasted for months partially giving some relief in the paralysed part but the patient has yet to walk with a stick. Such things happen. Both the orthopaedic surgeons were right in their treatment in their own ways but occasionally such catastrophies occur.

One of my colleague's relative had excruciating pain in one of his lower extremity and in the back. He, was under orthopaedic treatment X-ray investigation revealed disc lesion and the patient was treated conservatively with drugs etc. After some weeks of treatment he developed laterd popliteal nerve palsy and foot drop. An orthopaedic surgeon from Bombay advised him immediate surgery of spine. to relieve the pressure on the nerves but the patient could not decide and some further weeks followed and the patient developed a mass in It iliac fossae. Biopsy of the mass revealed retroperitoneal sarcoma. The fact remained that all the symptoms and signs were due to sarcoma and not due to lesion of prolapsed intervertebral disc.

The above writings show how different people medical and non medical treat cases of backache in different ways with different results. The fact remains that backache acute or chronic needs some treatment in order that patient gets relief from the pain.

Sometimes acute backache is produced by your foot falling in a ditch while walking. At times carrying heavy loads on head or shoulder can also produce acute backache. Sprain of ligaments and muscles can also lead to acute backache. Facet-syndrome, degenerative disc lesion, bone fractures and spondylolisthesis all can give rise to acute backache. Sciatica with neurological signs can be caused by ruptured intervertebral disc and spinal stenosis. Cauda equina syndrome (disc tumor mass, abscess) or ruptured aortic aneurysm and dissected aortic aneurysm are surgical emergencies. Medical conditions viz - (1) benign or malignant lesions in spine like osteoid osteoma, multiple myeloma and secondary metastasis can produce acute or chronic backache. (B) Infections in the spine like osteomyelitis, tuberculosis, brucellosis etc. can also produce acute or chronic backache. (c) Inflammatory lesions like ankylosing spondylitis, arthritis and inflammatory bowel disease can produce acute or chronic backache. (d) Metabolic disorders like osteoporosis, osteomalacia and Paget's disease of bone can also present as acute or chronic backache. (e) Pelvic inflammatory disease, endometriosis, prostatitis, pylonephritis, pancreatitis and aortic aneurysm can lead to acute or chronic backache.

Obesity exerts metabolic and mechanical effects on chondrocytes with subsequent degenerative changes in spine leading to backache.

Use of nonsteroid anti inflammatory drugs helps in relieving the pain of backache but prolonged use of such drugs can impair liver or kidney functions and may lead to such organ failure.

Muscle strengthening exercises may reduce secondary muscle wasting and may improve stability of spine and reduce pain. Such exercises can be carried out in a warm water pool and may help in relieving pain.

Acute backache is self limiting and pts do not come for advice and take some pain killers and recover. Those who do not come for medical aid and majority of them recover within 2 months. Time 5-10% of pts who do not recover present a challenging problem.

Long distance driving and effect of vibrations as in cases of drivers and stone cutters and labourers lifting heavy loads are known risk factors for disc herniation.

A patient with prolapsed intervertebral disc presents with sensory and motor signs. Lesions at L-4 present with pain radiating to anteromedial side of thigh and knee. At Lumbar 5 level pain is referred to lateral leg and web space between first and 2nd toe and lesions at S₁- level pain is referred to lateral heel foot and toe. Quadriceps muscle function at L₄ - level dorsiflexion of great toe at L₅ level and

planter flexion of foot may be impaired in S₁ lesion. Straight leg raising test, knee (L4) and ankle Jerks (S₁) may be impaired in a case of prolapsed intervertebral disc.

Spine is examined for hyperlordosis, loss of lordosis or scoliosis. Flexion and extension and lateral flexion movements are tested. Abdomen is examined for any mass or bruit. Pulsations of vessels in the limb is examined to rule out aortic lesion. Palpation of spinal paraspinal, and pelvic structures are examined. Patient is examined for saddle shaped anaesthesia which suggests lesion between S2-S4. Gluteus maximus function is examined (S1) Sphincter tone and femoral stretch test (L2-L4) are done to locate the lesion. A Plain X-ray dorsolumbar spine will give some clue to the diagnosis. During the active stage of disc lesion bed rest is advised on a flat surface till the acute stage subsides. NSAID are given and muscle relaxants are given to control pain and muscle spasm. Vit. B12 orally or parentally may help in relieving nerve pain to a certain extent. Quadriceps drill is advised to prevent weakness of quadriceps muscle. Traction to the lower limbs may help. Cauda equina syndrome and a ruptured vascular aneurysm are the conditions which require emergency surgery.

Majority of patients with acute disc lesion and sciatica (Pain) radiating along root of sciatic nerve will improve with above conservative treatment, persistent leg and buttock pain despite 2-3 months conservative treatment and or worsening neurological deficit are indications for surgical treatment. Surgery is also indicated in patients with neurological claudication caused by spinal stenosis but only after conservative treatment has failed. Patients with spinal stenosis who are more incapacitated by back pain than by neurological claudication probably should not be operated on since surgery is rarely effective and may even worsen the back pain.

Backache due to primary and secondary tumors of spine can be treated by surgery, radio therapy or chemotherapy. Infection like osteomyelitis are treated with antibiotics and surgical drainage postural exercises and NSAID remain cornerstone of treatment for patients with spondylo arthropathies. Osteoporosis in females is a very common cause of backache and is treated with oral calcium and Vitamin D₂. This is commonly seen in postmenopausal females.

In backache prevention is the key to treatment and should include education about posture lifting techniques, weight control and stretching and strengthening exercises for the abdominal and back muscles. Patients with chronic backache present a difficult therapeutic challenge while various modalities of therapy like physiotherapy manipulation, acupuncture, tender point injection, spray and stretch techniques, antidepressants, few have been evaluated in a scientific way.

Backache due to tuberculous lesions of spine is usually associated with other symptoms like loss of weight evening rise of temperature presence of cold abscesses. X-ray of the dorsolumbar spine will clinch the diagnosis. Managing tu-

berculosis of spine is by giving antituberculous drugs, drainage of cold abscess and costotransversectomy or anterolateral decompression of spine is the treatment.

Discase like Multiple myeloma and Pagets disease of bone are identified by their typical X-ray pictures of skull and spine. In pagets disease patient has often to change his hats because of changing variation in size of skull due to thickening of bone.

Sciatica is defined as pain radiating below knee It is reported in 1% of patients but its presence is associated with an identifiable cause. Typically sciatica results from compression of the spinal nerves originating between L4-L5 and/or L5-S1 nerve root by a herniated disc, bone or a combination of the two (Spinal stenosis). The pain in a patient with a herniated disc is aggravated by prolonged sitting, as well as by manoeuvre that increases intra thecal pressure such as by sneezing, coughing, or by defaecation. It is often associated with paraesthesia and weakness in the distribution of the involved nerve. Patients with spinal stenosis are usually older than 60 years and complain of pain or paraesthesia in one or both buttocks, thighs and or legs that develops by standing or walking, and is relieved by 15-20 minutes rest (neurological claudication) They usually walk with the trunk flexed as extension aggravates their pain by causing nerve impingement. Differentiating neurological from vascular claudication is at times difficult since both problems occur in the same age group. Typically pain from vascular claudication is relieved by rest more quickly than that of neurological claudication.

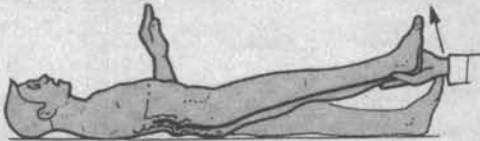
Cauda equina syndrome and expanding vascular aneurysm are extremely rare but important conditions to recognise since both are surgical emergencies. In the first instance the patient will usually present with low back pain and or buttock pain associated with bilateral sciatica neurological symptoms in the lower extremities and urinary or bladder and bowel incontinence. Physical examination may show bilateral weakness, sensory losses, saddle anaesthesia and decreased reflexes in legs. Diagnostic procedure (myelogram, CT Scan, MRI) and surgical decompression should be performed on an emergency basis if bowel and bladder control are to be preserved. Central disc herniation is the most common cause of this syndrome followed by tumours and epidural abscesses.

An aortic aneurysm can be responsible for a dull gnawing back pain as a result of direct compression of the aneurysm on the lumbar vertebra. This is seen in elderly persons and physical examination may reveal a pulsating abdominal mass and decreased pulses in lower extremities. Diagnosis is most important because rupture or dissection of aneurysm can be fatal. Patients present with a sudden excruciating tearing abdominal or back pain radiating to the groin, buttocks or thighs with haemodynamics compromise i.e. hypotension, tachycardia, shock. Preventive surgery before rupture or dissection is the optimal treatment.

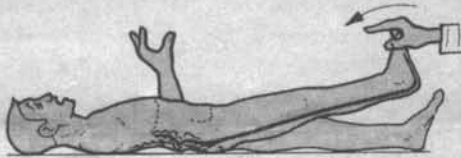
straight leg raising test

When supine, the nerve roots are slack.

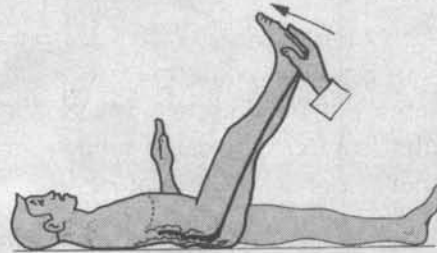
Straight leg raising is limited by the tension of the root over the prolapsed disc.

Tension is increased by dorsiflexion of the foot.

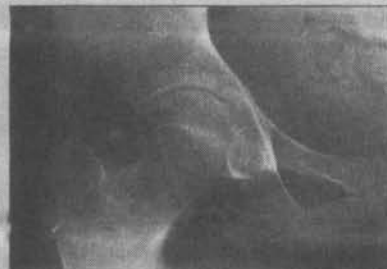
Root tension is relieved by flexion at the knee and ankle.

With the knee extended, the root tightens over the prolapsed disc causing pain which radiates to the back.

Pressure over the centre of the popliteal fossa pulls on the posterior tibial nerve which is 'bow stringing' across the fossa, causing local pain and radiation to the back.

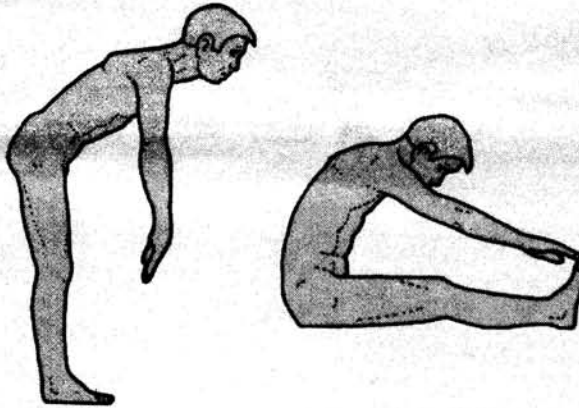

Severe Brucella arthritis of the right hip in a 14-year-old girl. Frontal radiograph showing diffuse osteopenia and diffuse cartilage loss in the right hip.

Brucella spondylitis. Lateral radiograph showing anterior erosion associated with reduction in the disc height between L3 and L4, and anterior osteophytes.

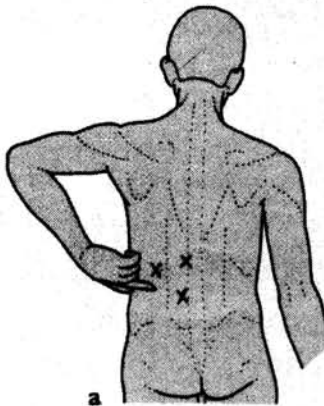
Forward flexion in malingers

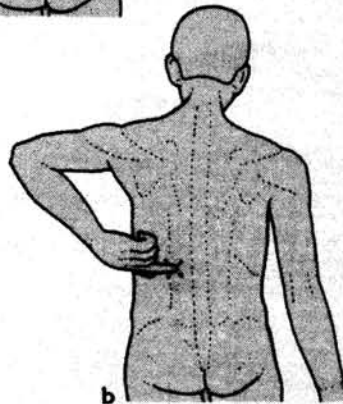
- a The degree of forward flexion commonly attainable by a malingeringer.
b When seated, the same patient can touch his toes with ease!

- a The malingeringer is unsure of the site of pain.
b The patient with true pain can pinpoint it.

Location of pain in malingeringers

a

b

Unusually Unique Book on Bhāratīya Śilpa

Dr Rasesh Jamindar

Professor A.L. Srivastava needs no introduction in the field of *Bhāratīya Śilpa*, as he has already established himself a prominent place through his books and learned articles in Hindi and English, of course, throwing inspiring light on different topics of *Bhāratīya Kalā and Mūrtividhāna*. He has been a good researcher and scholar of eminence in the world of Indian Art and Culture and contributing regularly his research papers to annual gatherings of many academic bodies and institutions. So far the reviewer of his latest book (*Indian Iconography : Musing in Some Unique and Unusual Sculptures*) knows there are 20 books and more than 200 valued research articles to his credit. As I know, Prof. Srivastava's special field of study and interest has been the auspicious art symbols. For proper understanding and more so unchallengeable interpretation of sculptures sound grounding in and good command over Sanskrit is the foremost requirement and as this reviewer knows Dr. Srivastava does not lack in it. Not only this but he often goes on citing profusely passages and passages from original Sanskrit texts in course of his writings and lectures to support his views and interpretations which are almost original and inspiring. Thus, he is a scholar with reckoning.

Bhāratīya Mūrti-kalā and especially its inherent *śilpa-vidhāna* is very well-known for its multi-faceted meanings and for thought-provoking analysis both in time and space. As we must know that Iconography is a way of studying icons. We also know that *Bhāratīya Mūrti-Śilpa* is mostly religious in character and more so each divine figure is having some basic and specific characteristics as well as particular attributes. All these are found codified in our different canonical treatises.

The preamble is for understanding about the author and his way of putting his thought-provoking material which he has very painstakingly put before us in his latest and well-researched book mentioned above and which has been published by B.R. Publishing Corporation, New Delhi for the first time in 2011.

This very well printed, of course flawless, and well-designed book consists of total eight chapters, Select Bibliography, Index and total 102 black and white figures including some eleven coloured photographs. All the eight chapters discuss nearly some 28 icons of Gaṇeśa, Brahmā, Sūrya, Śiva, Govardhanadhar Kṛṣṇa, Viṣṇu, Gaja-Lakṣmi, Tapasvini Pārvatī, Durgā, Sarasvatī and some other divine figures.

It will be inspiring for readers and scholars if the sub-titles of every chapter are listed here and more so it will benefit them to make sure what is there in the store. Hence these are followed thus : 1. Two Tiny Images of Gaṇeśa, 2. Two Pratihāra Mukha-līngas, 3. Rangmahal Terracotta : Appraisal in Identification, 4. So-called Brahmā Couple : New Identification, 5. Indian Dvādaśāditya in America, 6. Sūrya and Navagrahas : An Unusual Combination, 7. An Unusual and Unique Figure of Govardhanadhara Kṛṣṇa, 8. Two Newly Discovered Viśvarūpa Viṣṇu Images, 9. A Unique Simhārūḍha Gaja-Lakṣmi. 10. Gaja-Lakṣmi

with Flanking Lions, 11. Lion Mount of Gaja-Lakṣmī, 12. Two Unique and Rare Images of Gajavāhanā Lakṣmī, 13. Ulūka-Lakṣmī : A Unique Figure, 14. Pitcher Carriers in Gaja-Lakṣmī Figures, 15. Tapasvinī Pārvatī and Mahiṣāsūramardini : A New Find, 16. The Combined Form of Durgā, Lakṣmī and Sarasvatī, 17. A Recently Discovered Cāmuṇḍā Image, 18. Vāhana or Mount of Gaurī, 19. Auspicious Divinities in a Group, 20. An Enigmatic Sculpture on a Water Reservoir, and 21. Some Sculptures of Fatehpur District, U.P.

While going through the book minutely and its perusal in between the lines make us believe that the present work of Prof. A.L. Srivastava brings out some unusual and unique and more so rare examples of our country's iconography in a vivid manner. No doubt, this is a work of original and thought-provoking research on some enigmatic and unique divine sculptures. Most important point therein is that author's interpretation at all level is worth commendable. His prose is very lucid and it is written in chaste English. This entire work is a fine piece of '*Nā mūlaṁ likhyate kiñcit*'. It goes without saying that each chapter of this book has some very rare and specific peculiarities to offer us. All in all, it is a book of long-drawn research work the author has had during his life and it is the sum total of his unstinted hard work on *Bhāratiya Mūrti-śilpa*. He is a man of field-work and almost all the sculptures he has personally examined either *in situ* or in the museum where concerned image is displayed. It is worthy of saying without doubt that all these sculptures are being published and their iconographic significance is described here analytically for the first time. Foot-notes of every chapter are well documented and profuse quotations from original texts are mentioned there in Sanskrit with their Roman Transliterations.

Gaṇeśa is considered one of the most popular and benevolent gods in our country. Separate sect of Gaṇeśa came into existence by the time of the Gupta Empire. A huge literature describing stories of his birth and deeds, his different divine figures and modes of his worship caused the evolutionary increase in the dignity and exalted position of Gaṇeśa. Here discussed images of Gaṇeśa are unusually short in size (2.5 cm), yet with every detail. Still today *Śiva-liṅgas* including *mukha-liṅgas* outnumber the Siva images. Broadly speaking *Śiva-liṅga* consists of a *liṅga* placed on *yonipīṭha* or *vedī*, symbolizing the union of *Puruṣa* (Śiva) and *Prakṛti* (Umā). The author in a chapter describes and discusses two beautiful *mukha-liṅgas* for the first time. Almost all the museums of Europe and America have prized collections of Indian sculptures. One of them depicting *Dvādaśā ditya* or Twelve Ādityas on a single panel is evaluated herein. Āditya is a Vedic-Puranic name of Sūrya. Twelve names of Āditya are actually the twelve different aspects of the Sun-god associated with different activities and twelve *rāśis*. These twelve Ādityas as the presiding deities of the twelve months have also been mentioned in the Brahma, Viṣṇu, Sāmba and many other Purāṇas. The panel discussed in another chapter is a rare example of Sūrya combined with Navagrahas. In the centre of this panel the Sun-god is riding a chariot drawn by seven flying birds and not the traditional horses. Pre-Gupta sculptures of Kṛṣṇa are quite rare; a few figures of Kṛṣṇa-exploits or *Kṛṣṇa-līlās* of the Kuṣāna period are exception to it. A unique terracotta figure of Govardhanadhara Kṛṣṇa is presented here, which has the symbol of *svastika* on its chest in place of *śrīvatsa*, the traditional symbol of Viṣṇu. Why the *svastika* symbol has been made on the breast of Kṛṣṇa as *Mahāpuruṣa-lakṣaṇa* ? Apparently, according to Dr. Srivastava, it seems to be a foreign impact. It is the one and only Indian divine figure bearing *svastika* and that too without any canonical

support for it. The author discovered another unique terracotta plaque representing Gaja-Lakṣmī. The most significant iconographic feature of the terracotta plaque is the representation of the two lions near the feet of the goddess, perhaps one and only evidence of its type preserved in the Rahul Sankrityayan Museum at Kushinagar, U.P. There is another stone panel showing Gaja-Lakṣmī seated on the back of a lion, which also remains still the single example of sculpture of its kind. No doubt, *gajas* are closely associated with the goddess Śrī Lakṣmī but only for her anointment. No plastic evidence of Lakṣmī with *gaja* or elephant as her *vāhana* or mount was found from anywhere in any medium of art so far. Dr. Srivastava has recently discovered two examples where the seated goddess Lakṣmī is seen between two elephants also seated on her flanks, which can undoubtedly be taken as her mount or the frontal feet of her elephant-throne (*gajāsana*) like lion-throne (*simhāsana*) or peacock-throne (*mayūrāsana*), but certainly not as her anointing ones. In Indian culture and mind *māṅgalikatā* or auspiciousness is deeply rooted and is demonstrated on a large stone water reservoir having an enigmatic male sculpture with the snake-canopy on it. It is the one and only known water reservoir of its type in the whole repertoire of Indian plastic art. A panel showing auspicious divinities - Gaṇeśa, Gaja-Lakṣmī and Kubera - in a group at the Durgā Temple at Saraimira (Kannauj), U.P. was quite unknown till 2003 to the art lovers and antique collectors of that town. This is the earliest of many such panels in Indian and foreign museums and thus throws light on the beginning of worship of Gaṇeśa and Lakṣmī together. The depiction of the Vaiṣṇava theme of *Kṛṣṇa-janma* along with Mahiṣāsura-mardini Durgā on a single panel in the Sahai Devi temple at Kannauj certainly makes it a unique aspect in the iconography of Mahiṣāsura-mardini. All these and many more such observations and statements made by Prof. Srivastava in the book under review show the author's acumen in dealing with *Bhāratīya mūrti-śilpa*.

Almost in every chapter he has this statement to make while discussing each and every sculpture - "this sculpture is being published and / or its iconographic significance is described here for the first time." This shows his keenness in studying images. At the same time his magnanimous attitude is also revealed when he puts the credit to a person who has brought to his knowledge the new finds.

The most important statement of the author made in the last paragraph of his book is very commendable - "It is the solemn duty of the younger generation of scholars to come forward, explore the archaeological material from every nook and corner of their region, collect or locate the extant remains, analyze them and make their significance well known in order to open some of the chapters of our glorious past. This is to be taken as a bit of such an effort." This is no doubt a welcome gesture of Dr. Srivastava.

Thus, the author has carved a niche for himself by putting before us this book and thereby contributing his mite in the field of Indian iconography. All in all he deserves our heartfelt congratulations for this book. The B.R. Publishing Corporation, New Delhi is very kind enough in bringing out this priceless publication with nice printing on glazed paper and producing excellent work of the author in excellent manner, hence publisher also deserves our congratulations. *Astu*.

65th Independence Day, 2011

Dr. Rasesh Jamindar

Guidelines for accepting the articles :

The scholars are requested not to send their articles for publication to any other place, once accepted for this Journal.

The article should be submitted preferably in a computerized copy or if it is a hand-written copy, it should be written only on one side of the paper and it should be clearly readable. The title page should contain the exact title of the article, author's name, affiliation and complete address. The line drawings and the photographs along with the article can be printed only on the approval of the Editors.

The references should contain the name of the author or the Editor, title of the book, edition, publication place and the year. The writings of the Journal are protected by copy-right of the Gujarat Research Society.

The Journal is non-profit making and does not pay for the article accepted for publication. However, the authors will get 10 off-prints of their published papers along with a copy of the Journal.

The authors should send two copies of their published book for review. One copy of the book and 10 off-prints of the printed review will be given to the reviewer.

The views expressed in the various articles of this Journal are the views of the authors and it should not be assumed that the editors agree with the views mentioned in the articles.

Subscription : Rs. 100 (including postage)

In Foreign Countries :

U. S. A. : 8 \$ (including postage)

Europe and other countries : 3.50 £

Subscription year January to December

Advertisements :

Cover page 4 : Rs. 5,000/-

Cover Page 3 : Rs. 4,000/-

Cover page 2 : Rs. 5000/-

Full Page : Rs. 3,000/-

Half Page : Rs. 1,500/-

For correspondence write to :

Hon. Director,

Gujarat Research Society

445, Paldi (West),

Opp. ESI Dispensary,

D. 42, AHMEDABAD-380007

Publication Year : 2011

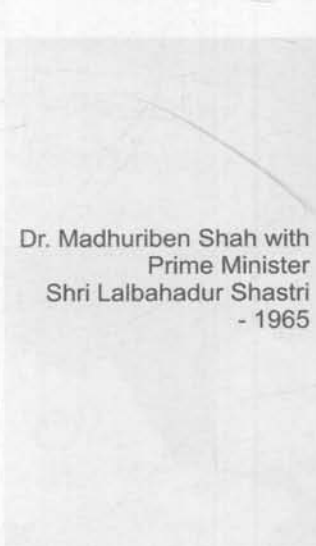
Printed by : **Krishna Graphics**

966, Naranpura Old Village, Naranpura, Ahmedabad-380013

Ph. : 079-27494393. (M) 9426300640

Dr. Madhuriben Shah with
Prime Minister
Shri Jawaharlal Nehru - 1959

Dr. Madhuriben Shah with
Prime Minister
Shri Lalbahadur Shastri
- 1965

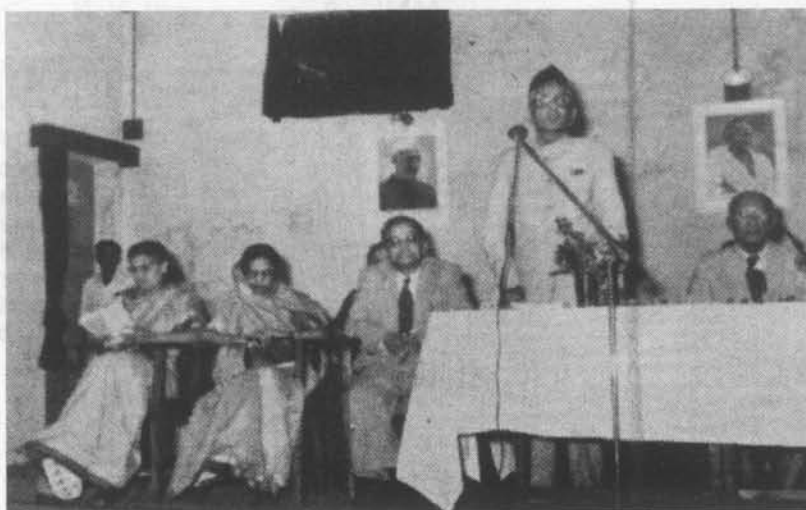

As Vice-chancellor of
S.N.D.T. Women's University,
Dr. Madhuriben Shah
welcoming the
Prime Minister
Smt. Indira Gandhi at the
Diamond Jubilee Celebrations
- 1976

Dr. Jivraj Mehta, Chief Minsiter of Gujarat,
giving his Presidential Address
at the 4th Conference of
Research Workers of Gujarat
on
19th October, 1962

Dr. Hansaben Mehta speaking as Chairman
at the 4th Conference of
Research Workers of Gujarat
on 19th October, 1962.

Shrimati Lilavati Musnhi, Shrimati Jollyben Divatia, Prof. C. N. Vakil, Shri H. V. Divatia, Shri Manilal Nanavati

Dr. K. M. Munshi, President P. G. Shah, Rajyapal Shri Sriprakash, unveiling the portrait of Dr. Dr. Bhagwanlal Indraj on 23rd December, 1961

Dr. D. T. Lakadwala, Shri K. M. Munshi, Dr. B. B. Yodh, Shri H. V. Divatia, Shrimati Jollyben Divatia, Shri P. G. Shah and Shrimati Madhuriben Shah on the occasion of 76th Birthday celebration of Shri Divatia

Shri P. G. Shah, Sir M. B. Nanavati, Shri H. V. Divatia, Prof. C. N. Vakil President, Shri G. C. Mehta, Dr. B. B. Yodh.

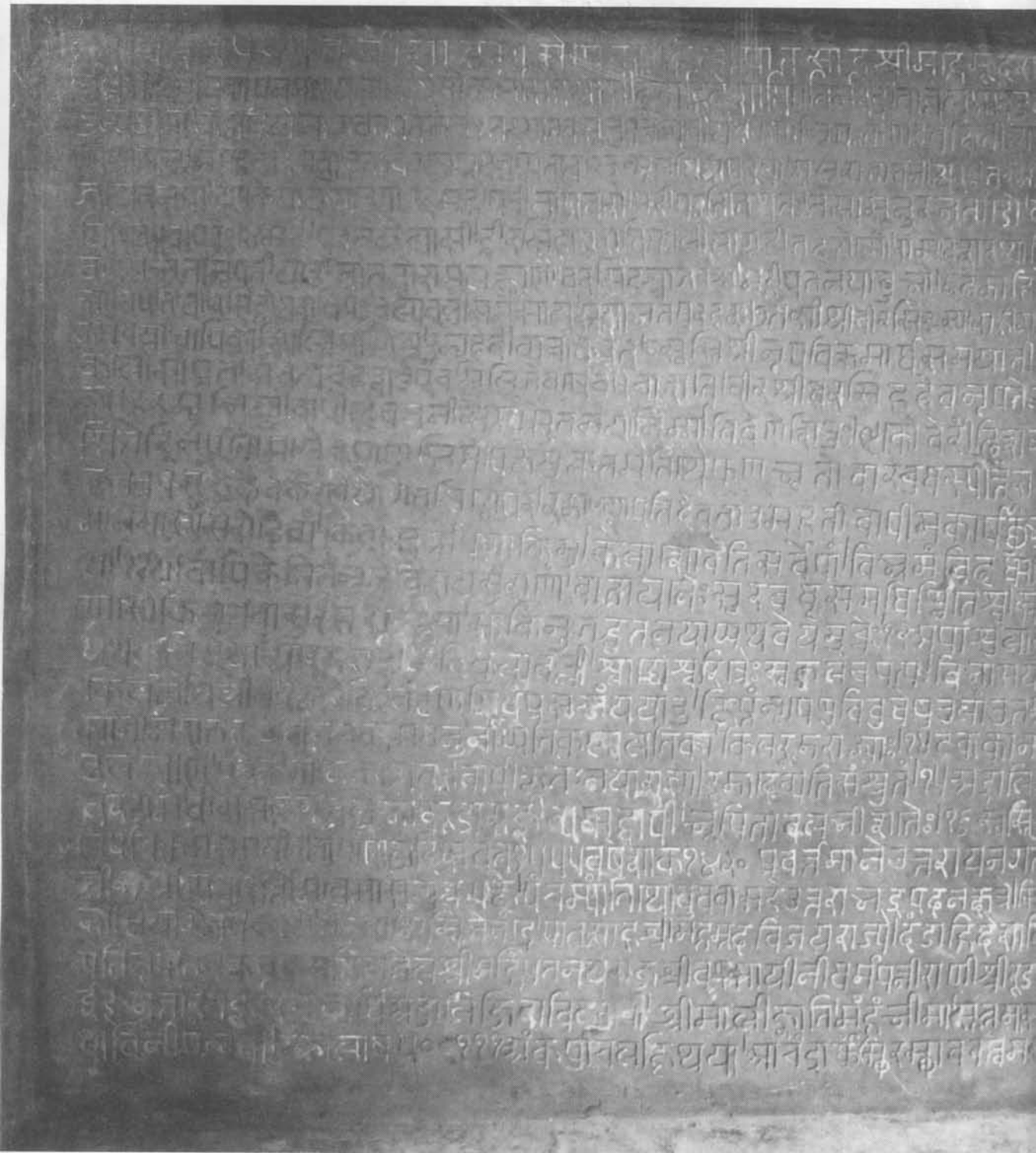
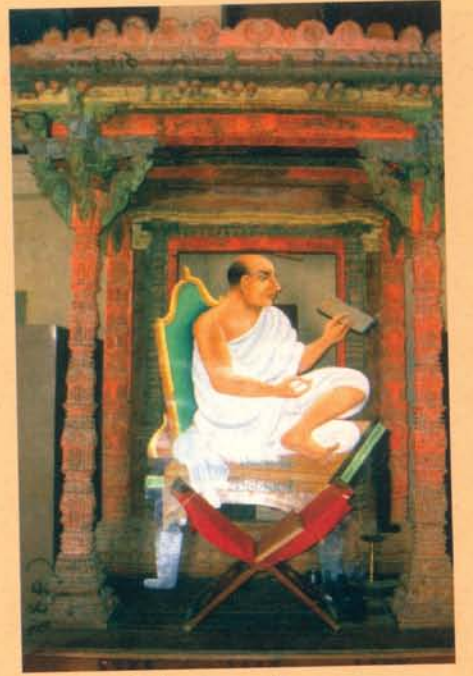

Fig 5 : Sanskrit Inscription - Adalaj stepwell (V.S. 1555 - A.D. 1499)
(See Dr. Bharati Shelat's article)

કનાશાના પાડામાં આંબલી શેરી
શીતલનાથ જિનાલયમાં કાઠનો પટ્ટ :
ઉપર સમેતશિખર નીચે અષ્ટાપદ-પાટણ
(જુઓ શ્રી મુકુન્દભાઈ બ્રહ્મક્ષત્રિયનો લેખ)

શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય મ.સા.
(જુઓ શ્રી મુકુન્દભાઈ બ્રહ્મક્ષત્રિયનો લેખ)

સુરક્ષાબેન મહારાજના પુસ્તકના વિમોચન પ્રસંગે
ડાબેથી બીજા સુરક્ષાબેન ત્રીજા ડૉ. કે. કા. શાસ્ત્રી
તથા ચોથા કમળાબેન સુતરીયા

ગાંધી નિર્વાણ દિન તા. ૩૦-૧-૨૦૧૧ના રોજ
“ગાંધીજી આજે હયાત હોત તો”
એ વિષય પર યોજાયેલ નિબંધ સ્પર્ધાના
વિજેતાઓને ઈનામ વિતરણ સમારંભ.
ડાબેથી શ્રી રાજેશ્રીબેન, અપંગ વિદ્યાર્થી,
શ્રી મદનમોહન વૈષ્ણવ, ડૉ. નીતિનભાઈ એસ. શાહ,
શ્રી પી. કે. લહેરી, ડૉ. ભારતીબેન શેલત
તથા શ્રી કૃષ્ણકાન્ત કડકીયા

Fig 2-3 : Side wall sculptures-Rani stepwell, Patan (See Dr. Bharati Shelat's article)